

İNSAN HÜQUQLARI VƏ FƏLSƏFƏ SERİYASINDAN

ELŞƏN NƏSİBOV

**“İNSAN HÜQUQLARI” ANLAYIŞININ
KEÇİCİ VƏ BAĞLAYICI ƏSASLARLA DƏRK OLUNMASI**

**İNSAN HÜQUQLARININ TƏKAMÜLÜ VƏ İNKİŞAFI:
“GƏLƏCƏK HÜQUQ” ANLAYIŞI**

BAKI - 2015

İnsan hüquqları və fəlsəfə seriyasından

ELŞƏN MİSİR OĞLU NƏSİBOV

“İnsan hüquqları” anlayışının keçici və bağlayıcı əsaslarla dərk olunması

*İnsan hüquqlarının təkamülü və inkişafı;
“Gələcək hüquq” anlayışı*

Bakı -2015

Elmi redaktoru və rəyçisi:
Aytən Mustafayeva
Hüquq elmləri doktoru, AMEA-nın İnsan Hüquqları
Institutunun direktoru, Milli Məclisin üzvü

E.M.Nəsibov. “İnsan hüquqları” anlayışının keçici və bağlayıcı əsaslarla dərk olunması. *İnsan hüquqlarının təkamülü və inkişafı. “Gələcək hüquq” anlayışı.* Bakı, “Elm və Təhsil” nəşriyyatı, 2015, 158 səh.

İnsan hüquqları və fəlsəfə seriyasına aid olan bu əsər də məzmun etibarilə “insan hüquqları” anlayışına fəlsəfi aspektdən yanaşır. Anlayışın keçici və bağlayıcı əsaslarla dərk olunmasını şərh edir. Bu baxımdan da anlayışın keçici və bağlayıcı məzmununu yaradan tərkib hissələri tədqiqat obyektinə cəlb edir. Elementlərin sistemli əlaqələrini izah edir. Tərkib hissələrin keçicilik və bağlayıcılıq üçün səbəb olmasının əsaslarını izah edir. Əsərdə dərkətmə zamanı fikirlərdə dəyişən və genişlənən müstəvidə bağlayıcılığın və keçiciliyin fəlsəfi kateqoriyaları artır. Hüquqların dəyişən tərkibini yaradan faktorlar təsnif olunur.

Əsərdə belə qənaətə gəlinir ki, insan hüquqlarının təkamülünü meydana gətirən faktorlar onun bağlayıcılığını və keçiciliyini şərtləndirən faktorlardır. Təkamül zamanla əlaqəlidir və dəyişdirici amillərə söykənir. Hüquqların təkamülü onun inkişaf mərhələlərini formalaşdırır. Təkamülə siyasi və sosial amillər, iqtisadi resurslar təsir edir.

Eləcə də şəxsiyyətin formalaşmasında bağlayıcılıqla mövcud olan hüquq normaları müstəvisi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Kitabda insanların gələcək hüquqlarının meydana gəlməsi səbəbləri izah olunur. Qərara gəlinir ki, gələcək hüquqlar həm mövcud resurslardan başlanılaraq ardıcıl zamanla təmin olunur, həm də gələcək nəzəri fikirlər əvvəlcə yaradılır, sonra da resurslar ona doğru yönləndirilir. Bu aspektdə insan hüquqlarının təkamül və inkişafında induktiv və deduktiv əsaslı proseslər yaşanır.

Kitab hüquq fəlsəfəsi ilə maraqlananlar, o cümlədən hüquqların futuroloji əsaslarını öyrənmək istəyən araşdırıcılar üçün fikir istiqamətləndiriciliyi baxımından faydalı ola bilər. Həmçinin hüquq sahəsində çalışan mütəxəssislər üçün də düşüncələrini istiqamətləndirmək baxımından səmərəli olar.

İSBN: 978-9952-8176-8-3

QRİF $\frac{4603000000}{N098 - 2015}$ qrifli nəşr

© Nəsibov E.M., 2015
© «Elm və təhsil», 2015

MÜNDƏRİCAT:

GİRİŞ.....	5
İnsan hüquqlarının bağlayıcılıqla genişlənməsinin ümumi aspektləri	28
“İnsan hüquqları” anlayışının keçici və bağlayıcı əsaslarla dərk olunması	64
“İnsan hüquqları” anlayışının keçici və bağlayıcı əsaslarının məntiqi nəticələrlə dərk olunması	72
İnsan fəlsəfəsi və hüquq bərabərliyi	76
Təkamül prosesləri və proseslərin əhəmiyyəti	90
İnsan hüquqlarının keçici və bağlayıcı əsasları <i>(Fiks və affiks hüquqların əsasları kontekstində)</i>	102
Uşaq hüquqları insan hüquqlarında keçiciliyi və bağlayıcılığı yaradan faktorlar kimi	114
İnsan fəaliyyətinin dəyişməsi- hüquqların artması və azalmasına səbəb olan faktor kimi	118
İnsan hüquqlarının keçiciliyində və bağlayıcılığında sistemlilik və nizam	121

İnsan hüquqlarının gələcək dəyişməsinə təsir edən amillər	124
Keçiciliyin və bağlayıcılığın tənzim olunması və hüquq normaları	126
Keçiciliyin və bağlayıcılığın fəlsəfi kateqoriyalarla dərk olunması	129
İnsan hüquqlarının təkamülü və gələcək hüquq anlayışı	131
Dövlət hüquqlarında keçicilik və bağlayıcılıq	134
Beynəlxalq əlaqələrdə dövlət hüquqlarının keçiciliyi və bağlayıcılığı	140
Dövlət və cəmiyyət hüquqlarında bağlayıcılıq	144
Dünya hüquq fəlsəfəsi və hüquqda keçicilik və bağlayıcılığın əsasları.....	147
NƏTİCƏ	153
İSTİFADƏ OLUNMUŞ MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT.....	156

GİRİŞ

İstər ölkə daxilində, istərsə də beynəlxalq hüquq müstəvisində hüquq sahələri (*normativ hüquq normalalarının əks olunduğu sahələr, subyektlər və obyektlər*) çoxluq təşkil edir. Əlaqələr sistemində maraq harada yaranırsa, hüquq da orada mövcud olur. Çünki insan öz hüquqi ilə fəaliyyətə başlayır, əlaqələr qurur, münasibətlər formalaşdırır. Sistem gah daxildən, gah da xaricdən böyüyür. Sahələrdə proseslər rəsmi qaydada hüquq normaları ilə tənzim olunur. Norma mərkəzləşdirici, bir araya gətirici funksiya kəsb edir. Tənzim olunma hadisələrin məkan, zaman və şərait əsasları ilə meydana gəlməsini ifadə etməkdən, vəziyyəti əks etdirməkdən ibarət olan bir normativ prosesdir.

Hər bir hüquqi tənzimləmə normativdir. Hüquq sənədləri sahələr və istiqamətlər üzrə normativliyi özündə məcmuələşdirir. Bu baxımdan da bütün dövlət sənədləri, qanunvericilik sənədləri normativdir, ölçülərə və hədlərə malikdir. Vəsaitlərdən, mənəvi aləmdən istifadə hədlərini müəyyən edir. Bu aspektə hüquq özündə əxlaq normalarını, kodekslərini vəhdətləşdirir. İnsan hər sahədə (dövlətlərdə və cəmiyyətlərdə, ailələrində) hüquq kriteriyasından çıxış edərək özünün maraqlarını təmin etməyə çalışır. Burada ixtiyarından, səlahiyyətindən, əşyanın, vasitənin ona aid olduğunu sübut edən vəziyyətindən (halından, şəraitindən) istifadə edir. Bağlılıq yaradır və özünüdərkə meydana gətirir.

Hüquq sahələri fəaliyyətə və maraqlara uyğun olaraq təsnif olunur. Məsələn, fəaliyyətin yaratdığı sahələrə uyğun olaraq **-iqtisadi hüquqlar** (məsələn, istehsalat və ticarət hüququ, vergi yığmaq hüququ), **siyasi və inzibati hüquqlar** (dövlət yaratmaq və siyasi və inzibati idarəçilikdə iştirak hüququ, bu baxımdan seçki hüququ; dövlətin öz ərazisini fərdi və beynəlxalq əlaqələrdə kollektiv qaydada müdafiə etmək hüququ, bu aspektdə silahlı qüvvələr yaratmaq hüququ,

başqa tərəflərə ziyan vurmamaq şərtilə birgə beynəlxalq hərbi təlimlər keçirmək hüququ və s.), **mədəni hüquqlar** (mədəni yaradıcılıq və quruculuq hüququ, incəsənətlə məşğul olmaq, həmçinin, musiqi ilə məşğul olmaq hüququ, təsviri sənət hüququ, tarixi araşdırmaq hüququ, irsi yaratmaq hüququ və s.), **sosial hüquqlar**, bu baxımdan əmək hüququ, istirahət hüququ, mənzil hüququ, sosial təminat hüququ, maddi yardım və sosial təminat almaq hüququ, təqaüd və müavinət hüququ, ailə hüquqları, **təhsil hüququ**, bunun tərkibi olaraq məktəblərə getmək və tədris proseslərində iştirak etmək hüququ; **inzibati hüquqlar və məsuliyyətlər** (məsələn, cərimələri tətbiq etmək hüququ), **nəqliyyat vasitələrindən, informasiya texnologiyaları vasitələrindən yararlanmaq hüququ**; **bunlardan irəli gələn mülki hüquqlar, yaradıcılıq və quruculuq hüququ; şərəf və ləyaqətin qorunması sahəsində insan hüquqları, cinayətkarın hüququ, cəza hüququ, məhkəmədə müdafiə olunmaq hüququ, terrordan və zorakılıqlardan** (məsələn, məişət zorakılığından, cinsi zorakılıqdan, soyqırımlardan) **müdafiə olunmaq hüququ, müharibələrdən və digər silahlı qarşıdurmalardan müdafiə olunmaq hüququ; uşaq hüququ, valideyn hüququ, qəyyumluq və himayəçilik hüququ** və s. kimi hüquqlar vardır. Hüquq sahələri **obyektə** (iqtisadi hüquqlar, sosial hüquqlar, siyasi hüquqlar və s.) və **subyektə** (uşaq hüququ, təqaüdçülərin hüquqları, müəllimlərin, həkimlərin hüquqları, beynəlxalq müstəvidə dövlətlərin və təşkilatların hüquqları və s.) və onların qruplaşdığı sahələrə münasibətdə (əmək hüququ, təşkilatın hüququ, istehsalat hüququ; beynəlxalq dəniz hüququ, beynəlxalq kosmik hüquq, beynəlxalq hava hüququ, diplomatiya sahəsində olan hüquqlar, miqrasiya sahəsində olan hüquqlar və s.) təsnif olunur. Sahələri əhatə edən qanunvericilik vasitələri, aidiyyatı hüquqi sənədlər də formalaşır. Aidiyyatı sənədlər sahələri əhatə edirlər və keçicilik və bağlayıcılıqla (burada bağlayıcılıq həm

uyğunluqla-məsələn, qanunların konstitusiyaya uyğunlaşdırılması, milli hüququn beynəlxalq hüquqa uyğunlaşdırılması, ziddiyyətlərin aradan qaldırılması; həm də istinadla, qanunlarda və beynəlxalq hüquq sənədlərində universal prinsiplərə, baza-fiks sənədlərə istinadlar verilir, genişlənilir. Hüquq şaxələnmələri və sistemləşməsi də buradan yaranır) normaları və qaydaları özlərində əks etdirirlər. Sahələr üzrə qanunlardan ibarət toplular, məcəllələr meydana gəlir. Konvensiyalar formalaşır. Azərbaycanda Cəzaların İcrası Məcəlləsi, Mənzil Məcəlləsi, Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsi, Vergi Məcəlləsi, Torpaq Məcəlləsi, Meşə Məcəlləsi, Su Məcəlləsi, İnzibati Prosesual Məcəllə, İnzibati Xətalər Məcəlləsi, Əmək Məcəlləsi, Gömrük Məcəlləsi, Seçki Məcəlləsi, Cinayət-Prosesual Məcəlləsi kimi ayrı-ayrı sahələrdə hüquqi münasibətləri tənzim edən qanunlar külliyyəti formalaşmışdır. Bu qanun vasitələri dövlətin milli hüquq sisteminin əsaslarını meydana gətirir. Milli hüquq sistemi ayrı-ayrı ölkələrin hüquq təcrübəsindən və beynəlxalq hüquq prinsiplərindən və prinsiplərin əks olduğu normalardan da yaranır. Uyğunluqla transfer həyata keçir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası çoxlu sayda konvensiyalara qoşularaq, sənədləri öz daxili qanunvericiliklərinin tərkibinə çeviribdir. Konvensiyaların bəzilərini qeyd etmək olar: Ümumdünya Mədəni və Təbii irsinin mühafizəsi haqqında Konvensiya (16 noyabr 1972-ci il); BMT-nin iqlim dəyişmələri üzrə çərçivə Konvensiyası (Kioto Protokolu, 1992-ci il); Kökünün kəsilməsi təhlükəsi olan vəhşi fauna və yabanı flora növlərinin beynəlxalq ticarəti haqqında Konvensiya (Vaşinqton şəhəri, 3 mart 1973-cü il); Transsərhəd kontekstində ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi haqqında Konvensiya (Espo şəhəri, 25 fevral 1991-ci il) və digər konvensiyalar.¹

¹ Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu beynəlxalq konvensiyalar. www.files.preslib.az/projects/azereco/az/eco_m4_7.pdf

Hüquq sistemi və sistemin ayrı-ayrı hissələr üzrə, eləcə də universal inkişafı keçicilik və bağlayıcılıqla, təkamül və tarixi inkişaf mərhələsi ilə məhz dövlətin inkişaf əsaslarını, həmçinin dünyada dövlətlərin qarşılıqlı əlaqələrinin inkişaf əsaslarını (beynəlxalq əlaqələrin inkişafını) yaratmaqdadır. Hüquq keçiciliyini tarixi şərait yaradır, tarixi şərait, eləcə də bunu formalaşdıran digər şəraitlər də hüquq keçiciliyinin və bağlayıcılığının əsaslarını ortaya qoyur. Bu aspektdə təkamül prosesləri tarixi zaman proseslərini formalaşdırır. İctimai, siyasi, iqtisadi və mədəni dəyişiklik yeni hüququ və hüquqi şəraiti yaradır, hüquq da öz növbəsində bu dəyişikliklərə cavab verir. Yəni, yeni hüquqlar müəyyənləşir. Bu tamamlama sayəsində insanların maddi, sosial maraqları vaxtında təmin olunmuş olur. Hüquq sabitliyi və sabit keçiciliyi, dəyişkənlik sabit siyasi cəmiyyətlərin əsaslarını meydana gətirir.

Hüquq bağlayıcılığı və keçiciliyi həm bir məkanda baş verir, həm də şərtləndirici olaraq digər məkanları da əhatə edir. Məsələn, bir sahədə qanun dəyişikliyi digər sahələrdə hüquqi uyğunlaşmanın əsaslarını meydana gətirmiş olur.

İnsanların dünya hüquqları (buna miqyasına görə makro hüquqlar adını da vermək olar) da mövcuddur; çünki hər kəs həm də dünya sakinidir. Dünya hüquqları (dünya hüquqlarına həm beynəlxalq hüquq, həm də milli hüquqlar aid olur; çünki dövlətlər beynəlxalq sənədlərə qoşulurlar, sənədlər tərtib edirlər, qəbul edirlər, eləcə də beynəlxalq sənədləri öz daxili qanunvericiliklərinin tərkibi hesab edirlər) da ayrı-ayrı sahələrə bölünür. Məsələn, iqtisadi və mədəni hüquqlar sahələri vardır. İnsanların dünya hüquqlarını həm vətəndaşları olduqları (mənşə) ölkələr, həm də təyinat ölkələri təmin edirlər. Burada tranzit ölkələr də hüquq təminatmə məsələsində öz əraziləri ilə iştirak edirlər. İnsanlar dünya resurslarından (vəsaitlərindən) istifadə etmək və dünyanın imkanlarından, dövlətlərin birgə müdafiəsindən

istifadə hüquqlarına malikdir. Məsələn, soyqırımların qarşısını almaq məqsədilə, dünya səviyyəli problemlərin həlli üçün dövlətlərin birliyindən, koalisiyaların imkanlarından yararlanırlar. Humanitar intervensiya bu kimi halları, imkanlardan istifadə prinsiplərini yaradır. Bir ölkədə daxili hakimiyyətin həll edə bilməyəcəyi məsələ beynəlxalq səviyyəyə qalxır. Eyni zamanda beynəlxalq aləm (təşkilatlar-icra, məhkəmə və qanunvericilik səviyyəsində) daxili hüquqa bu və ya da digər səviyyədə nəzarət edir. Eləcə də təbii fəlakətlər zamanı insanlar dünya yardımından istifadə edirlər. Beynəlxalq humanitar hüquq formalaşır və əsas obyektində bütün dünyanın insanlarını görür. Dünya hüququnun və beynəlxalq hüququn obyektində qismində tək milli səviyyədə ayrı-ayrı xalqlar deyil, həm də bütün dünya xalqları çıxış edir. Bu aspektdə dövlətlərin daxili hüquqi tənzimləmə siyasəti onların beynəlxalq tənzimləmə siyasəti ilə vəhdət təşkil edir. **Bu aspektdə keçicilik və bağlayıcılıq yaranır. Milli hüquqlar beynəlxalq hüquqla sintez olunur və insanların dünya hüquqlarını meydana gətirir. Avropa İttifaqında vətəndaşların hüquqları əsasən regional müstəvidə genişlənir və milli əsaslar keçiciliklə və bağlayıcılıqla region üzrə şaxələnir. Burada məkan amili xüsusi önəm kəsb edir.**

İnsan mərkəzdə dayanan əsas obyektidir. Dövlətlər insana və insanlığın inkişafına və müdafiəsinə çalışırlar. Beynəlxalq hüquq normaları milli hüquqla sintez olunur. Uyğunluq əsasında sistemlilik meydana gəlir. Bu sistemlilik baza olaraq insan hüquqlarına xidmətə yönəlir.

Bağlayıcılıq və keçicilik sayəsində təcrübə yaranır. Nümunələr tətbiq edilir. Milli hüquqlar beynəlxalq hüquqa transfer edir. Beynəlxalq hüquq da milli hüququ tamamlayır. Bu tamamlama insan hüquqları sahəsində dərkətmənin əhatəsini böyüdür.

Dövlətlər hüquq normalarının tərtibi sahəsində beynəlxalq təcrübədən istifadə edirlər. Milli hüquq milli

nəzəriyyə ilə, təcrübə ilə, eləcə də beynəlxalq hüquq nəzəriyyəsi və digər ölkələrin hüquq təcrübəsi ilə formalaşır. Mərkəzdə isə insan və onun hüquqlarının, azadlıqlarının hər məkanda, hər dövlətdə (insan istər mənşə ölkəsində, istər təyinat ölkədə, istərsə də tranzit ölkəsində olsun) yüksək səviyyədə təmin olunması amili dayanır. Əsas prinsip insan hüquqlarının təminidir. Məqsədlər də bu prinsipə söykənir. Qaydalar məqsədlərin yerinə yetirilməsini təmin edir.

Hər bir sahədə baza hüquq (buna **fiks hüquq** (qəti hüquq, köklü hüquq) kimi ad vermək olar) əsasdır. **Baza hüquq toxunulmazdır**. Məsələn, insan harada olursa olsun, onun baza hüququ və insanlığı müəyyən edən əsas hüququ-burada bioloji aspektdə və mənəvi cəhətlərdə-fundamental prinsiplər, köklü elementlər üzrə təmin olunmalıdır və qorunmalıdır. Azərbaycan Konstitusiyasında da qeyd olunur ki, hər kəsin doğulduğu andan toxunulmaz, pozulmaz və ayrılmaz hüquqları və azadlıqları vardır. Həmçinin İnsan hüquqları üzrə Ümumi Bəyannamədə də yazılır ki, hər bir şəxsin yaşamaq, azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ var. Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyada da qeyd olunur ki, iştirakçı dövlətlər təsdiq edirlər ki, hər bir uşağın yaşamaq üçün ayrılmaz hüquqları vardır. İştirakçı dövlətlər uşağın sağ qalmasını və sağlam inkişaf etməsini maksimum mümkün olan dərəcədə təmin edirlər. (Maddə 6.)²

Baza hüquq keçicilik və bağlayıcılıqda özünü insanla birlikdə qorunmalıdır. Çünki baza hüquq insanı müəyyən edən əsas ictimai, siyasi və məişət xarakterli kriteriyadır. Baza hüquq insan amilini müəyyən edən bioloji-sosial və siyasi bir statusdur.

Hər bir sahənin özünəxas xüsusiyyətləri var. Çünki hər bir sahənin fəaliyyət özəllikləri mövcuddur. Bütün sahələrdə

² Uşaq hüquqları haqqında Konvensiya. BMT Baş Məclisinin 44-cü sessiyasında 20 noyabr 1989-cu il tarixində qəbul olunub. www.migration.gov.az/images/pdf/d64f56fbbe0dcb273c4c7t993e0ac4ee.pdf

eyni və oxşar prinsiplər üzrə müəyyən etmək var. Sahələrdə eynilik hüququn vahid kriteriya kimi tətbiqidir, müəyyənliyidir. **Elementlər fərqli ola bilər, lakin hüquq amili bütün sahələri universallaşdırır.** Sahələri vahid sistemdə məcmu edir. Vahid sistemlərin strukturlarına çevirir. Fəaliyyət müxtəlifliyi sahələrdə cəmləşən elementlərin və onların fəaliyyətinin xarakterindən asılı olur. Elementlər arasında olan əlaqəlilik məsafəsi və elementlərin fəaliyyət sürəti məhz sistemin xarakterini müəyyən edir. Bu aspektdə sahələrdə subyektlər və vasitələr arasında sistemli əlaqələr yaranır. Məsələn, torpaq qanunvericiliyi torpağa aid olan əlaqə və münasibətləri tənzim edir, torpaqdan istifadə qaydalarını müəyyənləşdirir. Bu aspektdə Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsində yazılır ki, torpaq münasibətləri –dövlət orqanları, bələdiyyələr, hüquqi və fiziki şəxslər arasında torpağa sahiblik, torpaqdan istifadə və torpaq barəsində sərəncam vermək sahəsində, habelə torpaq resurslarından istifadənin dövlət tərəfindən idarədilməsi sahəsində ictimai münasibətlərdir. (Maddə-3, bənd-2.). Torpaq münasibətlərinin iştirakçıları Azərbaycan Respublikası, dövlət orqanları, bələdiyyələr, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları və hüquqi şəxsləri, habelə əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər, xarici hüquqi şəxslər, beynəlxalq birliklər və təşkilatlar, xarici dövlətlərdir. (Maddə-3, bənd-2).³

Hər bir sahədə mövcud olan enerji də fərqli tərkibdədir. Hər bir sahənin konkret və keçici, bu baxımdan mütləq və nisbi-dəyişən xassəsi mövcud olur. Sahələr keçici və bağlayıcı olur, ona görə ki, daxildə şərtləndiricilik mövcuddur. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsində gömrük işi və gömrük siyasəti bölməsi öz ardınca gömrük

³ Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsi. 25 iyun 1999-cu il tarixli, 695-İQ nömrəli Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə təsdiq edilmişdir. www.legalforum.az/?cat=legislation&id=458

işinin təşkili əsaslarının əks olunmasını şərtləndirib. (Məcəllə: birinci və ikinci fəsil). -Malların və nəqliyyat vasitələrinin Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhəddindən keçirilməsi. Gömrük rejimləri öz ardınca gömrük sərhəd prinsiplərini tələb edir. (Fəsil-3).⁴

Hər bir məcəllədə məcəlləyə edilmiş dəyişiklik və əlavələrin siyahısı verilir. Bu siyahı hüquq sahəsində olan islahatların həyata keçməsinin hüquqi göstəricisidir. Gələcək hüquqların təminatı və təkamül məsələləri formalaşır. Keçicilik və bağlayıcılıq əhatəni meydana gətirir. Məsələn, Gömrük Məcəlləsində gömrük siyasətinin məqsədləri verilir. Onlar bu kimi hüquqi əsaslarla ifadə olunur: *Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisində gömrük nəzarəti və mal dövriyyəsinin tənzimlənməsi vasitələrindən daha səmərəli istifadənin təmin edilməsi; Azərbaycan Respublikasının daxili bazarının qorunması; milli iqtisadiyyatın inkişafının stimullaşdırılması; Azərbaycan dövlətinin iqtisadi siyasətindən irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsinə kömək edilməsi; Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, bu Məcəlləyə və Azərbaycan Respublikasının digər qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq müəyyən edilən digər məqsədlər.* Burada sadalanan ümumiləşdirici istiqamətlər siyasətin əhatəliliyini əks etdirir. Məcəllənin başlanğıc hissəsi fiks hüquqları əks etdirir, təsbitədiçi normalardan ibarətdir, digər hissələr isə bu hüquqlara xidmətə yönləndirilir. Məsələn, Məcəllədə yazılır ki, Azərbaycanda gömrük işi hüquq-mühafizə fəaliyyəti olub vahid sistemi təşkil edən gömrük orqanları tərəfindən həyata keçirilir. (Maddə-7). Bu norma təsbitədicidir, həm də təminədicidir. Funksiyanı həyata keçirən əsas subyektin səlahiyyətini göstərir. 8-ci maddə təminədiciliyi daha da geniş əsasda açır. Məsələn, qeyd olunur ki, Azərbaycan

⁴ Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi. 10 iyun 1997-ci il tarixli, 311-İQ nömrəli qanunla təsdiq olunmuşdur.

www.legalforum.az/?dil=az&cat=legislation&id=176

Respublikasının gömrük işini aparan icra hakimiyyəti orqanı gömrük məqsədləri üçün malların ekspertizasını və tədqiqini aparmaqdan ötrü gömrük laboratoriyaları yaradır. Keçicilik və bağlayıcılıq dövlətdə və onun hüquq sistemində ilk növbədə konstitusiyanın qəbulu zərurətindən meydana gəlir. Şaxələnmələr də bu sənəddən başlayır. Konstitusiya dəyişəndə və əlavələr olanda digər qanunlarda da dəyişikliklər baş verir.

Qeyd: konstitusiya siyasəti və təşkilati quruluşu əks etdirən forma vasitəsidir, məcmu sənəddir. Burada forma və məzmun əks olunur. Məsələn, 1999-cu il tarixli Finlandiya Konstitusiyasının I başlığı Dövlət quruluşunun əsasları adlanır. Sənədə əsasən Finlandiya suveren Respublikadır. Konstitusiya insan ləyaqətinin toxunulmazlığına, şəxsin hüquq və azadlığına zəmanət verir, cəmiyyətdə ədalətin həyata keçirilməsini təmin edir. İkinci paraqrafa əsasən, Finlandiyada dövlət hakimiyyəti xalqa məxsusdur, xalqın nümayəndələri Parlament iclaslarına çağırılırlar. Parlament qanunverici orqandır, həmçinin dövlət iqtisadiyyatı ilə bağlı məsələləri həll edir. İcraedici hakimiyyətin rəhbəri Prezidentdir və Dövlət Şurasıdır. Dövlət Şurasının üzvləri Parlamentin etimadını qazanırlar. Məhkəmə hakimiyyətini müstəqil məhkəmələr həyata keçirirlər. Burada ali məhkəmə orqanı Ali Məhkəmədir və Ali inzibati məhkəmədir. Digər bir paraqrafda yazılır ki, Finlandiyanın ərazisi bütövdür. Parlamentin razılığı olmadan dövlət sərhədləri dəyişdirilə bilməz.⁵

Konstitusiya tələb edir ki, sahələri bir-birinə bağlayan yeni qanunlar qəbul edilsin. Sahələrdə və sahələr arasında sistemlilik vəziyyəti onu deməyə əsas verir ki, maraqlar da sistemli xassəyə malik olur. Məsələn, sosial maraqlar tələb edir ki, iqtisadi maraqlar və fəaliyyət sahələri formalaşsın.

⁵ Конституция Финляндии. Издана в городе Хельсинки 11 июня 1999 года. <https://www.finlex.fi/fi/laki/kaannokset/1999/ru19990731.pdf>

Maraqların tənzim olunmasında tətbiq olunan nizamlayıcı prinsiplər hüququn sahələr üzrə və sahələrarası nizamlayıcı əsaslarını şərtləndirmiş olur. Bu nizamlayıcı prinsiplər hüquqların obyektlər və subyektlər, eləcə də fəlsəfi kateqoriyalar üzrə və bu kriteriyalar əsas olmaqla keçiciliyini və bağlayıcılığını meydana gətirir. **Keçicilik bir proses kimi iki mühüm şərtləndirici baza ilə həyata keçir:** birincisi, əvvəlki hüquqların yeniləri ilə əvəz olunması-bu, başlıca olaraq resurslarla əlaqəlidir ki, resurslar öz üzərində hüququ yaradır. Hətta baza hüquqlar da təkmilləşir; çünki pozitiv olan əlavə hüquqlar (**affiks hüquqlar kimi ad vermək olar**) artır və fiks hüquqları genişləndirir və mənasını dəyişən fonda zənginləşdirir; ikincisi, mövcud hüquqlar qalır və ona əlavələr olunur. Bu halda müstəvi genişlənir və yeni-yeni hüquq normaları formalaşır. Qanunlarda aparılan dəyişikliklər və əlavələr buna sübutdur. Dəyişikliklər və əlavələr sayəsində affiks hüquqların və fiks hüquqların tərkibi genişlənir. Bağlayıcılıqla sistemlilik meydana gəlir. Sistem özündə fiks və affiks hüquqları cəmləməklə, yekun etibarilə bir fiks əsaslı hüquq müstəvisini yaradır. Məsələn, mülki məcəllə məzmun və forma etibarilə fiks və affiks hüquqlardan (**affiks hüquqlara hüquqların təmin olunması üçün və məna etibarilə hüquq normalarını özündə cəmləşdirən prosedur qaydalarını da aid etmək olar**) formalaşır. Ancaq nəticə etibarilə bir fiks sənəddir və bu baxımdan insanların mülki sahədə hüquqlarını nizama salan bütöv bir sənəd rolunu oynayır. Eləcə də konstitusiyalar (ölkənin əsas qanunları, xüsusi normativ hüquqi aktlar) da fiks və affiks hüquqlarından meydana gələn yekun fiks sənəd rolunu oynayır. Məsələn, **5 oktyabr 1988-ci il tarixli Braziliya Federativ Respublikasının Konstitusiyasının** tərkibi fiks və affiks hüquqlardan təşkil olunur. Konstitusiyanın II bölməsi əsas hüquq və zəmanətlərdən bəhs edir. Fərdi və kollektiv hüquq və öhdəlikləri özündə əks etdirir. Beşinci maddə fiks

hüquqları və öhdəlikləri sadalayır və qeyd edir ki, hər kəs qanun qarşısında bərabərdir; ölkədə yaşayan istənilən braziliyalının və xaricinin həyat hüquqlarının pozulmazlığına, azadlığına, təhlükəsizliyinə və mülkiyyətinə bu kimi əsaslarla zəmanət verilir: I. Bu Konstitusiyaya əsasən, kişilər və qadınlar hüquq və öhdəliklərdə bərabərdir; II. Heç kəs qanunda nəzərdə tutulmayan işləri yerinə yetirməyə məcbur edilə bilməz. III. Heç kim işgəncə və ya ləyaqəti alçaldan və ya qeyri-insani rəftara məruz qala bilməz. IV. Fikir azad ifadə olunur; anonimlik qadağan olunur. ...IX. Zəka, bədii, elmi və kommunikativ fəaliyyət azaddır və hər hansı bir senzuraya məruz qala bilməz və icazə tələb oluna bilməz....XXII. Mülkiyyət hüququna zəmanət verilir. XXIII. Mülkiyyət sosial funksiyasını yerinə yetirməlidir....XXX. Vərəsəlik hüququna zəmanət verilir.⁶ Konstitusiyanın Əsas prinsiplər adlanan birinci bölməsi dövlətin demokratik hüquqi əsaslarla formalaşmasını əks etdirir. Əsaslar: suverenlik, vətəndaşlıq, insanın şəxsi ləyaqəti, əməyin sosial dəyəri və azad sahibkarlıq, siyasi plüralizm. Bu sənəddə əsas hüquq və azadlıqlar həm təsbit formasında qeyd olunur, həm də təminat istiqamətləri göstərilir. Fiks hüquqları təmin edən digər şərtləndirici fiks hüquqlar və affiks hüquqlar əks olunur. Məsələn, sadalananlarla yanaşı, sənədin üçüncü maddəsi Braziliya Federativ Respublikasının əsas məqsədlərini bu şəkildə qeyd edir:

- I. azad, ədalətli və bircə (həmrəy) cəmiyyətin qurulması;
- II. milli inkişafın təmin olunması;
- III. marginallaşmanın və kasıbçılığın məhv edilməsi, sosial və regional bərabərsizliyin azaldılması;
- IV. mənşəyindən, irqindən, cinsindən, dərisinin rəngindən, yaşından və digər əlamətlərindən asılı olmayaraq, hər kəsin sosial-rifah halını təmin etmək.

⁶ Бразилия. Конституция. (5 октября 1988 г.)
www.krugosvet.ru/node/41662

Burada məqsədlər fiks tərkiblə sadalanır.

Sənəddən görünür ki, insan hüquqları həm baza hüquq və azadlıqlar kriteriyaları üzrə keçicilik və bağlayıcılıqla genişlənir, bir-birini şərtləndirir, sahələr üzrə baza hüquq və azadlıqlar, məsuliyyət və öhdəliklər artır, həm də affiks hüquqlar hesabına baza hüquqlar genişlənir. Braziliya Konstitusiyasında insan hüquqlarının müdafiəsi və əhatəli şəkildə təmin edilməsi məqsədilə **habeas corpus** (saxlanılmanın qanunu əsasları ilə birlikdə saxlanılan şəxsin özünün məhkəməyə təqdim olunması prinsipi. Məhkəmə habeas corpus qərarı qəbul edir) və **habeas data** (şəxsin arxivlərdə, idarələrdə, o cümlədən xüsusi xidmət orqanlarındakı sənədlərdə saxlanılan və özünə aid olan informasiyanı əldə etmək məqsədilə məhkəmə qaydasında müraciət etmək hüququ) kimi konstitusiya -hüquqi prinsiplərdən istifadə olunur. Keçiciliklə şəxslənmə zənginləşməyə xidmət edir. Burada keçicilik tərkiblərin əsaslarını və istiqamətlərini əks etdirir. Məsələn, Braziliya Konstitusiyasının Sosial hüquqlar adlanan başlığında (Maddə-6) təhsil, səhiyyə, əmək, asudə vaxt, təhlükəsizlik, sosial sığorta, ana və uşağın qorunması, imkansızlara kömək konstitusiyaya müvafiq olaraq sosial hüquqlar hesab olunur. Bu maddə təsbitedicidir. Ancaq digər maddələr bu sosial hüquqların tərkibini əks etdirir. Tərkiblər də ümumi və xüsusi əsaslarla açılır. Proseslərin istiqamətləri əsaslandırılır. Məsələn, IX maddədə yazılır ki, gecə əməyi gündüz əməyinə nisbətən daha yüksək dəyərləndirilir. Bu maddə təsbitedicisi sosial normanın tərkibinin icra əsaslarından birini əks etdirir. Həm də məzmununda bir normativlik və təsbitedicilik var. Keçicilik burada şəxslənməni və tamamlamanı yaradır.

Hər hansı bir qurumun, təşkilatın fəaliyyət əsasları, funksiyaları elə fiks hüquqları əks etdirir və affiks hüquqlar özündə cəmləşdirir. Məsələn, BMT Nizamnaməsi bu kimi sənədlərdəndir. Burada universalıq var, məxsusilik yer alır.

Fiks və ona xidmət edən affiks hüquqlardan ibarətdir. Məsələn, Nizamnamə struktur baxımından Girişdən, məqsədləri, hədəfləri ümumən analiz edən hissədən (Fəsillərdən öncə olan hissədən) və fəsillərdən ibarətdir. Fəsillər fiks hüquqları təsbit edir. Həmçinin affiks hüquqlar fiks hüquqları təmin edir. Məsələn, V Fəsildə (Təhlükəsizlik Şurası ilə bağlıdır) yazır ki, (Maddə-23, bənd-3) Təhlükəsizlik Şurasının hər bir üzvünün bir nümayəndəsi olur. Burada subyektin fiks hüququ əksini tapır. Bu həm də affiks olmaqla bir norma və qaydadır. 24-cü maddədə isə yazır ki, Təhlükəsizlik Şurası Baş Məclis tərəfindən baxılmaq üçün ona illik və lazım gəldikdə, xüsusi məruzələr təqdim edir. (Bənd.3). IV Fəsildəki (Baş Məclis) qeydlərə əsasən, Baş Məclis Birləşmiş Millətlər Təşkilatının bütün üzvlərindən ibarətdir. (Maddə 9, bənd 1.). Bənd-2. Hər bir üzvün Baş Məclisdə beş nəfərdən artıq nümayəndəsi ola bilməz.⁷

Keçicilik hüquq tərkibinin dəyişməsi, yəni subyektə və obyektə münasibətdə tərkib elementlərin dəyişməsi ilə, həmçinin, hüquq tərkibinin əvəzlənməsi ilə meydana gəlir. Məsələn, bir idarədə başqa bir vəzifəyə keçmək vəzifə hüquqlarını dəyişir. Təbii ki, burada ümumi əsaslar da qalır. Əmək müqaviləsinin ümumi şərtləri, işçi ilə müdiriyyət (işəgötürən) arasında olan ümumi prinsiplər və qarşılıqlı hüquq və vəzifələr, öhdəlik və məsuliyyət universal mahiyyətini qoruyub saxlayır. Bir əsasda keçicilik obyektə və resursa münasibətdə hüquqların itməsi ilə meydana gəlir. Digər əsasda isə genişlənmə müstəvisi ilə formalaşır. Məsələn, birinci əsasda odur ki, bir məkanda obyekt mövcud olur, sonra həmin obyekt yox olur. Bu yoxolma ilə maraqlı tərəflərin hüquqları da itir. Eləcə də mövcud qanun ləğv olunur. Əvəzində yeni obyektli və predmetli qanun qəbul olunur. İkinci aspektdə isə demək olar ki, mövcud obyektə

⁷ Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsi və Beynəlxalq Məhkəmənin Statutu. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı. www.un-az.org/doc/bmtnizam.pdf

yeni obyektlər əlavə olunur. Resurs artır, müvafiq qaydada hüquqlar genişlənir. Hüquq sistemi və qanunvericilik sistemi də bu məsələdə formalaşır. Məkan kateqoriyası, məkan üzərində elementlərin xassələri kriteriyası keçiciliyi və bağlayıcılığı meydana gətirir.

Sahələr böyüyəndə, fəaliyyətə uyğun şəkildə elementlər artanda elementlər arasında əlaqəlilik də artır. Sahələr bir-birindən törəyərək, bir-birini də tamamlayır. Sahələrin böyüməsi prosesləri əsasən mövcud elementlərə yeni elementlərin əlavə olunması hesabına baş verir. Bu böyümə proseslərində ya əvvəlki sahənin elementlərinə uyğun, onunla eyni olan elementlər iştirak edir, ya da fərqli kəmiyyətə, ölçüyə malik olan elementlər bu prosesi təmin edir. Məsələn, hüquq sistemində qanunvericiliyin tərkibində dəyişikliklər olunur və bir qanuna digər qanunlar əlavə edilir. Hər iki halda təbii olaraq ümumi sistemin tərkibi dəyişdiyindən xüsusiyyətləri də dəyişmiş olur. Hüquqi məsələlərdə də bu kimi proseslər yaşanır. Yəni, eyni xarakterli, uyğun istiqamətli hüquqlar genişlənir, eləcə də başqa məzmunlu, nisbətən fərqli hüquq normaları sistemi genişləndirir. Sahələrin daxilən genişlənməsində **eyniliklər (oxşarlıqlar) və fərqliliklər** iştirak edir və bu baxımdan da maraqların xarakterinə uyğun şəkildə hüquqların artması prosesləri yaşanır.

Fiks hüquqları məhdudlaşdıran amillər çoxluq təşkil edir. Burada müdafiə, təhlükələrdən qaçmaq amili mühüm rol oynaya bilir. Məsələn, insanlar öz şüurlu hərəkətləri ilə nəticələrin fəsadlarını duyaraq, cinayət məzmunlu hərəkətlərə əl atmırlar. Müharibələrdən çəkinirlər. Məhdudlaşdırma və azaltma da pozitiv məqsədlərə söykənir. Məsələn, dövlət fəvqəladə hallarda insanları təxliyə edir. Bu siyasət zahirən azadlıq hüququnu məhdudlaşdırır. Lakin qorumağa xidmətlərə yönəlmişdir. Azadlıq hüququnun məhdudlaşdırılması və azalmğa doğru baş verən keçicilik

təbii, zəruri, məcbur, icbari və könüllü xarakter kəsb edir. Məsələn, könüllülük o halda baş verir ki, insan nələrdənsə qurtulmağa can atır. Məsələn, insanlar onların azdığını əlindən alan bəzi ağır işlərdən könüllü olaraq əl çəkirlər. İşlərdən azad olunurlar. Bu aspektdə də qeyd etmək olar ki, resurs amili hüquqları artırsa da, azaltmağa da xidmət edir. Məsuliyyətdən azad olunma azadlıq hüququnun genişlənməsinə səbəb ola bilər. Azadlıq hüququnun sərbəst şəkildə təmin olunması halları da mövcud olur. Məsələn, istirahət hüququ, bu hüququ təmin edən istirahət günləri, bayram və matəm günləri azadlıq hüququnun sərbəst təminatını həyata keçirir. Eləcə də iş yerlərində sərbəst şəkildə işin yerinə yetirilməsi öz-özlüyündə azadlıq hüququnun təmin edilməsi mənasını verir. Sərbəst yaradıcılıq və quruculuq hüququ da azadlıq hüququnu təmin edən vəziyyət rolunu oynayır. Bütün hüquqların sərbəst şəkildə təmin olunması, vəzifələrin sərbəst olaraq yerinə yetirilməsi azadlıq hüququnun (azad yaşamaq, azad gəzmək, azad fəaliyyət göstərmək və s.) təminatını şərtləndirir. Bu baxımdan da keçicilik və bağlayıcılığın sərbəst icrası azadlıq hüququnun sahələr üzrə təminatını həyata keçirir. Təbii ki, sərbəstlik də məhdudlaşır, keçicilik yaranır. Bu halda azadlıq da məhdudlaşır. Bu məsələdə zaman və məkan, zərurət kateqoriyaları xüsusi önəm kəsb edir.

Bağlayıcılıq və keçicilik baxımından da hüquqlar da bir-birindən törəyir (müəyyənədiciliklə) və bir-birini tamamlayır. Bu tamamlama proseslərində sahələr keçiciliklə bağlanır və insan hüquqları sistemi, şəbəkəsi meydana gəlir. Sistemdə fiks və affiks hüquqlar toplanır və nəticə etibarilə fiks hüquqlar meydana gəlmiş olur. **(Qeyd: məlumdur ki, insan hüquqları fərdi və kollektiv hüquqlardan ibarətdir. Bəllidir ki, hüquqi şəxslər, həmçinin dövlət və qeyri-hökumət qurumları, bütün kollektiv strukturları, -hansılar ki, nizamnamə və əsasnamə ilə hüquq və vəzifələrə, səlahiyyətli statuslara**

malikdir, -insan hüquqlarının subyektləridir, tərəfləridir. İnsanlar sahələr üzrə maraqlarını fərdi qaydada (məsələn, universal hüquq norması hər kəsə ayrılıqda məxsusdur, həmçinin kollektiv olaraq (universal hüquq norması kollektivə aid olur)) təmin edirlər. Kollektivçilik də elə fərdiyyətə xidmət üçündür. İnsan hüquqları normasının universal və kollektiv məzmunu elə əslində fərdlərin hüquqlarını sərhədlər prinsipi ilə təmin etməkdən ibarət olur). Hər bir sahədə maraqları təmin edən vasitələrin də özünəxas xüsusiyyətləri mövcuddur. Bu xüsusiyyətlərin əsas məzmunu, pozitiv mənası, eləcə də hədəfi insanlara qarşılıqlı xidmət etməkdən ibarətdir. Oxşarlıqlar da bu məsələdə yaranır. İnsanların istehsalatda iştirak və istehsalatı təşkil etmək hüquqları, insanların siyasətdə və dövlət idarəçiliyində iştirak və dövləti təmsil etmək (ölkə daxilində və beynəlxalq sferada), dövlət qurumlarını təşkil etmək hüquqları, seçilmək və seçmək (aktiv və passiv seçki hüquqları) hüquqları, insanların sosial hüquqları, eləcə də onlara göstərilməsi vacib olan xidmət hüquqları mövcuddur. Bu hüquqların hər birini insanların özləri və iştirak etdikləri dövlət qurumları (dövlət qurumları hüquq tərəfləri olaraq kollektiv subyektlər rolunu oynayır). Onlara tərəf statusu verirlər, lakin kollektivçilik burada əhəmiyyət kəsb edir) müəyyən edirlər. Hüquqlar istəkləri və maraqları ifadə edən fikirlərlə, nəzəri mülahizələrlə və məntiqi nəticələrlə müəyyən olunur. Hüquq münasibətləri sferasında tərəflər meydana gəlir: **hüququ təmin edən və hüququ təmin olunan tərəflər**. Hər iki tərəfin hüquqları qarşılıqlı olaraq genişlənir və proseslərə və elementlərə müvafiq olaraq məhdudlaşır. Bu baxımdan da keçicilik həm artır, həm də azalır. Belə bir mühüm məsələni də qeyd etmək olar ki, hüquq təmin edən tərəfdə təmsil olunan şəxsin hüququndan irəli gələrək, gördüyü işlər elə həmin şəxsin özünə də şamil olunur. Burada tərəflər şərtidir. Hədəf birdir. Məsələn, hər bir şəxs vətəndaşdır. Bu anlayış dövləti vahid obyekt seçməyə əsaslandırır. Tənzimləmə

predmetini vətəndaşa və onun maraq göstərdiyi sahələrə yönləndirir. Ölkənin qanunvericilik qurumu hakimiyyət tərəfidir. Təbii ki, burada da vətəndaşlar, yəni əks tərəf iştirak edir. Bu qurumun qəbul etdiyi sənədlər, hüquq normaları vasitələri elə onların özlərinə də aid olur. Bu baxımdan da keçicilik və bağlayıcılıq da yaranır. İnsan hüquqlarının keçici və bağlayıcı xarakteri də məhz bundan da meydana gəlir.

İnsan özü ilə hüquq kriteriyasını hər bir sahədə daşdığına görə sahələr arasında oxşarlıqlar meydana gəlir. İnsan hər bir sahəni özünəxidməyə yönəldir. Hüquqları ilə sahələri qoruyur, mühafizəkarlıq prinsipləri ilə sahələrə yanaşır. Fərqliliyə baxmayaraq hər bir sahədə hüquq bir **universal kriteriya** kimi öz məzmununu saxlayır. Hüquq burada müşayiətedici kriteriyaya çevrilir. Bütün maraqlar hüquqların təmin olunmasına istiqamətləndirilir. Hüquq maraqları təsbit edir və təminədiçi kriteriya rolunu oynayır. Subyektlərin statuslarını müəyyən edir. Hüquq bir kriteriya olaraq subyektlərin fəaliyyət dairələrini və bu baxımdan da tənzimləmə qaydalarını müəyyənləşdirir. Hüquq kriteriyası insan maraqları ilə obyektlər və vasitələr arasında bir bağlayıcılıq yaradır. Obyektlər, vasitələr genişləndikcə, müəyyən sahələrdə çoxaldıqca hüquq da genişlənir. Bu baxımdan hüquqla maraq və obyekt arasında keçicilik və bağlayıcılıq meydana gəlir. Hüququn xüsusiyyətlərini və bu xüsusiyyətlərdən irəli gələn bağlayıcılığını, keçiciliyini məhz insan maraqlarının əsasları müəyyən edir.

Hüququn keçicilik və bağlayıcılıq mahiyyəti onun universal təbiətindən və keçicilik üçün kriteriya rolunu oynamasından meydana gəlir. Hüquq tətbiq üçün kriteriya olduğundan subyektləri keçiciliyə vadar edir, eləcə də imkanlar yaradır. Məsələn, hər kəsin torpaq əldə etmək hüququnun mövcudluğu torpaqların fərdi və ümumi əsaslarla əldə olunmasını və istifadəni şərtləndirir.

Torpaqlara sahib olanlar ondan istifadəni genişləndirirlər və resursları artırirlar. Həmçinin hər kəsin mənzil hüququ mənzil resurslarının çoxalmasını, artmasını təmin edir. Hüquq universal olaraq hər zaman tətbiq üçün mövcud olur. Bu xüsusiyyət və hal insanların hüquqlarının keçiciliyini və bağlayıcılığını meydana gətirir. Eləcə də dövlətin vergi subyektlərindən müəyyən olunmuş tariflər əsasında vergilər yığmaq səlahiyyətləri olur. Bu hüququn dövlət tərəfindən tətbiqi (dövlət öz hüququnu müəyyən edir və bu çərçivədə səlahiyyətlərindən istifadə edir) daimi olaraq öz hüquqları ilə resurslarının artmasını genişləndirir. Həmin resurslar da vətəndaşların hüquqlarının genişlənməsinə və təmin edilməsinə yönləndirilir. Deməli, dövlətin vergi yığmaq səlahiyyəti əslində vətəndaşların sosial hüquqlarının təmin olunmasına və bu aspektdə hüquqların keçiciliklə böyüməsinə istiqamətlənir. Dövlət vergini dövləti saxlamaq və vətəndaşların hüquqlarını təmin etmək məqsədilə müəyyən edir və yığımını həyata keçirir. Vergi məbləğinin artması və fondların sayının çoxalması özündə artan insan tələbatlarının ödənilməsinə əks etdirir. Hər bir qurumun vəzifə təyinatı onun hüquqlarını və səlahiyyətlərini meydana gətirir. Tərəf hüquqi səlahiyyətlərindən istifadə edir və obyekt, subyekt arasında təsirlər imkanlarını zamana, şəraitə və qanunauyğunluğa müvafiq olaraq artırır-azaldır. Məsələn, dövlət vergi siyasəti ilə vergi ödəyicilərindən yığılan vergilərin məbləğini şəraitə və zamanın tələblərinə müvafiq olaraq artırır-azaldır. Burada dövlət keçici və bağlayıcı funksiyaları yerinə yetirir.

Məlumdur ki, insan maraqlarının şəbəkəli əsaslarından, eləcə də fəaliyyətin çoxaspektliliyindən irəli gələrək, **hüquq sistemi** formalaşır. Bu sistemin özəlliyi ondadır ki, sistem cəm halda sahələrin yaranmasını və sahələr üzrə tənzimləməni şərtləndirir. Məsələn, qanunvericilik sənədləri idarəetmənin piramidal əsaslarını formalaşdırır. Hüquq kriteriyası sahələri

bir-birinə bağlayır. Burada keçicilik həm sahələr arasında meydana gəlir, həm də sahələrdə hüquqların genişlənməsindən üzərə çıxır. Sahələr bir-birilərinin daxillərindən yararır. Həmçinin hər bir sahənin sərhəddindən digər sahələr yararır. Məsələn, məlumdur ki, kütləvi informasiya vasitələri əvvəlki zamanlarda qeyri-elektron idi. Elektron yayım meydana gəldikdən sonra insanların bu resurslardan istifadə hüquqları da formalaşdı. Burada elektron informasiya mətbuat sahəsindən törədi, əlavə elektron mətbuat vasitələri meydana gəldi. Hüququn şəxslənməsi ələlxüsus dövlətin daxili və xarici siyasətinin miqyasından asılı olur. Dövlət daxildə insanların maraqlarını əks etdirən iqtisadiyyat, xidmət, infrastruktur və sosial sahələrin yaranması proseslərini genişləndirir. Bu istiqamətdə maraqları özündə əks etdirən çoxlu sahələr meydana gəlir. Hər bir sahədə hüquq universal pozitiv kriteriya rolunu oynayır. İnsanları o sahələrə bağlayır. Sahələrdə olan maraqların müxtəlifliyi məhz hüquq subyektlərinin də müxtəlifliyini meydana gətirir. Həmçinin obyektlərin də müxtəlifliyi formalaşır. Deməli, hüquqların keçiciliyi həm subyektlərdən, həm də obyektlərdən asılı olur.

Sahənin xüsusiyyətləri insan maraqlarının çoxaspektli olmasından irəli gəlir. Bu baxımdan da hər bir sahə üzrə hüquqlar formalaşır. Hüquqlar keçiciliklə yararır. Həm də sahələrarası bağlayıcılıqdan ortaya çıxır. Bir və ya da bir neçə sahəni inkişaf etdirmək üçün hüquqi tənzimləmə məsələləri dəyişikliyə məruz qalır.

“İnsan hüquqları” anlayışı fəlsəfi əsaslarla dərk olunur. Onun fəlsəfi məzmunu həm pozitivlikdən yararır, həm də obyektin çoxluğundan irəli gəlir. Sistem horizontal və vertikal qaydada böyüyəndə fəlsəfi məzmun sistemli olaraq ortaya çıxır. Burada hüquq kəmiyyəti və məzmun özündə insan hüquqlarının fəlsəfi məzmununu meydana gətirir. Məsələn, zəngin resurslu və hüquqların yüksək olduğu

cəmiyyətlərdə yaşamaq insan xoşbəxtliyinin, bu baxımdan sosial-mənəvi firavanlığının əsaslarını yaradır.

İnsan hüquqlarının dəyişməsinə təmin edən tərəflər, yəni subyektlər, eləcə də obyektlər mövcud inkişaf proseslərində çoxluq təşkil etməkdədir. Dövlət burada insan hüquqlarının təkamülünü və gələcək dəyişməsi əsaslarını meydana gətirən əsas makro qüvvədir.

İnsanlar bir tərəfdən hüquq normaları ilə hüquqları təsbit olunan dövlətlərdə və cəmiyyətlərdə dünyaya gəlirlər. Burada mövcud faktlar əsasdır. Digər tərəfdən də insanların yaşları artdıqca onların doğum anlarında olan hüquqları dəyişmiş olur. Məsələn, Sovet dövründə Azərbaycanda mövcud olan hüquqlar həmin dövrün son anlarında dünyaya gəlmiş uşaqlar üçün mövcud olub. Sistem qalmış olsaydı həmin hüquqlardan uşaqlar böyüdükcə istifadə edə bilərdilər. Lakin SSRİ dağıldı və SSRİ-də doğulan uşaqlar öz gələcək hüquqlarından istifadə edə bilmədilər. Hüquqları əks etdirən normaların transformasiyası meydana gəldi. Yeni siyasi şəraitlə əlaqədar olaraq gələcək hüquqlar müstəqil dövlətdə formalaşmağa başladı. Rejimin dağılması ilə, siyasi müstəvinin dəyişməsi ilə əlaqədar bir tərəfdən yeni hüquqlar meydana gəldi, digər tərəfdən də bir çox hüquqlar (İttifaqdakı hüquqlar) itirildi. Burada bağlayıcılıq və keçiciliyin zaman və məkan, məkan üzərində dəyişən rejimlər kateqoriyaları ilə baş verməsi prosesləri həyata keçdi.

Dövlətin, siyasi quruluşun, rejimin dəyişməsi insan hüquqlarının baza konstitusion hüquqlarında keçicilik və bağlayıcılığı yaradır. Məsələn, respublika quruluşundan monarxik quruluşa keçid zamanı vətəndaşların (burada hər kəsin) dövlət rəhbəri postunu tutmaq hüququ məhdudlaşır. Dövlət rəhbəri postunu tutmaq üçün **regentlərin (səltənət naiblərinin) hüquqları** meydana gəlir. Digər aspektdə dövlət regiondakı beynəlxalq təşkilatlara üzv olur. Bu üzvlük vətəndaşların hüquqlarını genişləndirir. Məsələn, Avropa

İttifaqında olan dövlətlərin vətəndaşları bir çox hallarda ümumavropa məkanından istifadə edirlər. Siyasi birləşmə, məkan genişlənməsi bir çox məsələlərdə hüquqları üfiqi olaraq böyüdü. Lakin ola da bilir ki, şaquli olaraq məhdudlaşdırır. Məsələn, Ümumavropa siyasi qurumu dövlətlərin bir çox hallarda hüquqlarını məhdudlaşdırır. Avropa İttifaqı dövlətlərüstü qurum kimi mövcuddur. Dövlətlərin səlahiyyətləri zənginləşsə də (**məsələn, Avropa üçün Konstitusiyaya müəyyən edən Müqavilədə yazılır ki, (İttifaqın məqsədləri bölməsi) İttifaq öz vətəndaşlarına azad məkanlar, daxili sərhədlərsiz təhlükəsizlik və ədalət, sağlam rəqabət əsasında azad daxili bazar təqdim edir. Eləcə də tarazlı iqtisadi artım və qiymət sabitliyi əsasında Avropanın davamlı inkişafını təmin edir. Həmçinin yüksək rəqabət qabiliyyətli sosial bazar iqtisadiyyatını formalaşdırır.**⁸) fərdi məsələlərdə bəzən məhdudiyətlərlə rastlaşırlar. Hüququn burada keçiciliyi və bağlayıcılığı “**bir dövlət İttifaq üçün-İttifaq hər dövlət üçün**” prinsipi ilə meydana gəlir. Bu prinsip isə artıb-azalma ilə xassələndir. Dövlətlərin səlahiyyətində məhdudluq ondan ibarət olur ki, Avropa İttifaqına aid olan səlahiyyətləri onlar İttifaqın onlara verilmiş səlahiyyəti olmadan icra edə bilməzlər. (Səlahiyyətlər Kateqoriyası. Maddə-1-12).

Bu baxımdan da **dövlətlər** və onların siyasi quruluşları, siyasi və inzibati aparatları insan hüquqlarının makro və mikro səviyyədə dəyişməsinə təmin edən əsas siyasi və inzibati strukturlardır, mərkəzi vahidlərdir.

İnsan hüquqlarının təkamülü prosesləri daima baş verir. Bu təkamül prosesləri müsbət mənada elə əsas və baza hüquqlara xidmətlərə yönləndirilir. Baza hüquqlar strateji əhəmiyyətə, üst hüquqlar isə ona xidmətə yönələn taktiki əhəmiyyətə malik olur. Təkamül yeni resursların əldə

⁸ Четвериков Артем Олегович. Договор, устанавливающий Конституцию для Европы. 24 июня 2011. www.eulaw.ru/treaties/constit

olunmasını şərtləndirir, yeni şəraitləri və vəziyyətləri doğurur. Eləcə də yeni resurslardan təkamül prosesləri meydana gəlir. Təkamül prosesləri nəticələr etibarilə gələcək hüquqların meydana gəlməsini zəruri edir. Gələcək hüquqlar **deduktiv (birbaşa gələcəyi hədəf götürür və resursları ona doğru istiqamətləndirir)** və **induktiv (mövcud resurslara təsir edərək gələcək hüquqları zaman ardıcılığı ilə təmin edir)** metodlarla təmin olunmuş olur. Burada təkamül prosesləri baza məzmunu əks etdirir. Hər iki metodu özündə əks etdirən və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyası bu qabil sənədlərdəndir.

Hüquq bağlayıcılığının və genişlənməsinin dərk olunması sahələr (maraqların olduğu) daxilində və sahələr arasında sintezlər və analizlər yolu ilə həyata keçirilir. Sahələrin daxilində bir hüquq normasının (ifadəsinin) digərləri ilə şərtlənməsi sayəsində, yeni hüquqların yaranması ilə sintez və analiz prosesləri dərk olunur. Burada səbəb, nəticə, zərurət, zaman və məkan kateqoriyaları şərtləndirici və müəyyənədicə əhəmiyyət kəsb edir. Fəlsəfi kateqoriyalar ona görə keçicilik yaradır ki, bu məsələdə yeni-yeni istiqamətlər meydana gəlir. Bir kateqoriyadan dərk etmək digər hüquq normalarının ifadəsini özündə əks etdirir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Hərbi Doktrinasında yazılır ki, doktrinanın hüquqi əsasını konstitusiyaya, qanunlar və digər normativ-hüquqi aktlar, Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası, milli təhlükəsizlik sahəsində digər konseptual sənədlər, habelə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr təşkil edir (Bənd 8.).⁹ Burada zərurət və zaman kateqoriyası o halda əks olunur ki, Milli Təhlükəsizlik

⁹ Azərbaycan Respublikasının Hərbi Doktrinası.

www.mediaforum.az/az/2010/06/04AZƏRBAYCAN-

RESPUBLİKASININ-HƏRBİ-DOKTRİNASI-051003255c05.html

Konsepsiyasından sonra (2007-ci ilin may ayının 23-də təsdiq olunub) Hərbi doktrina qəbul olunub.

Əsərdə “insan hüquqları” anlayışının keçicilik və bağlayıcılıqla dərk olunmasının əsasları şərh edilir. Burada keçicilik və bağlayıcılıq yaradan proseslərin tərkibi açıılır və əsasən deduktiv metodla dərk etməklə daxili müəyyən olunur.

İnsan hüquqlarında təkamül gələcək hüquqla vəhdətlənir. Bu zaman insan hüquqlarının tarixi inkişaf və islahat dövrü anlayışı meydana gəlir. Məsələn, Azərbaycanda insan hüquqlarının islahat dövrü müstəqillikdən başlamış, əsasən XX əsrin 90-cı illərinin ortalarından sürətlənmişdir.

Əsərdə nəticələrə gəlinir ki, təkamül və gələcək hüquqlar insan hüquqlarının inkişaf mərhələlərini formalaşdırır. Həmçinin ölkədə siyasi sistemlərin dəyişməsi, rejim amili insan hüquqlarının baza və ətraf hissələrinin dəyişməsinə (burada təminat və təsbit olunmaq baxımından) gətirib çıxarır.

İnsan hüquqlarının inkişafı, təkamülü gələcəyə yönəlik şaxələnmədir. Bu şaxələnmədə baza hüquqlar üst hüquqların hesabına artır. Fundamentalıq mühafizəkarlıq və liberallıq hesabına güclənir. Yəni, baza hüquqlar, məsələn, azadlıq hüququ, yaşamaq hüquqları və digər bu kimi ilkin və vacib olan hüquqlar, -hansılar ki, insanlıq amilini təsdiq edir və genişləndirir, insanın yaşaması üçün çox vacibdir,-əlavə hüquqlar hesabına təkmilləşir. Dövlət və cəmiyyət resursları pozitiv olaraq buna doğru yönləndirir. Əlavə hüquqların baza hüquqlara keçid prosesləri baş verir. Keçid prosesləri burada uyğunluq prinsipləri ilə gələcək hüquqların müstəvisini sistemləşdirir. Təkamül hüquq sistemində və resursların üfiqi və şaquli yayılmasında əks olunur. Təkamüldə həm də uyğunlaşma prosesləri baş verir. Yəni, siyasi rejim və dövlət hakimiyyəti çalışır ki, hüquqları hədəfə yönəltsin. Baza hüquqlar trayektoriyasını əsasən artan xətlə

saxlasın. Uyğunluq prinsipi ilə hüquqları məkan üzrə müəyyən etsin və artırsın. Hüququn nəzəri baxımdan ifadə olunması normalarının çoxluğu müstəvinin genişlənməsini zəruri etməkdədir.

Dövlətin hüquqi islahatlarının başlıca məğzi insan hüquqlarını tələblərə, çağırışlara müvafiq qaydada, zamanında təmin etməkdən ibarətdir. Buradan da islahatçılıq meydana gəlir. İslahatçılıq təbii olaraq təkamülü ortaya qoyur. Nəticə etibarilə insan hüquqlarının keçicilik və bağlayıcılıqla müəyyən olunması halları yaşanır.

İnsan hüquqlarının bağlayıcılıqla genişlənməsinin ümumi aspektləri

İnsanın mənası -fəlsəfi hüquqi aspektlərdə. Bir obyekt və predmet kimi insanın mənası dərinidir. Qapalı daxili sistemdə və ətraf mühitlə əlaqələr vəhdətində olduqca sonsuzdur. İnsan orqanizmi qapalı bir sistem olduğundan öyrənmə və müzakirə obyektini kimi bu məsələdə nəyi başlanğıc və nəyi son demək bir qədər çətindir. Burada orqanlar sadəcə öz funksiyalarına görə əhəmiyyətli və həyatı vacib kriteriyalarına bölünür. Məsələn, hamımıza məlumdur ki, insanlar ürək, beyin, böyrəklər kimi vacib orqanlar olmadan heç bir halda yaşaya bilməzlər. Ancaq gözün biri və hər ikisi olmadan, ayağın və əlin biri və ya da hər ikisi olmadan, dişlər və s. üzvlər olmadan yaşaya bilirlər.

Başlanğıc da şərti götürülür və qapalı sistemdə bir koordinat digərlərinə dayaqverici rolunu oynayır. Bir element və ya da şərti olaraq bir məkanda mövcud olan elementlər qrupu digərlərini araşdırmaq baxımından müqayisə obyektini kimi nəzərdən keçirilir. Buna görə də insan anatomiyası bir fəlsəfədir, şəxslənmə xassələrinə malikdir. Çünki dərinidir, tərkib elementlər zənginlikdən ibarətdir.

Qapalı sistemdə bütün orqanlar və onu təmin edən maddələr tələb və reaksiya əsasında fəaliyyət göstərirlər. Reaksiyalar da yeni tələbləri meydana gətirir. Xəssə xassələrlə tamamlanır. Sistemləşmə zamanı elementlərin fərdi xassələrinə sistemdəki əlaqə xassələri də təsir edir. Xassələrin paylaşması prosesləri yaşanır. Bu baxımdan vahid (burada çoxluğu yaradan vahidlər nəzərdə tutulur) çoxluğa tabe ola bilər. Az tərkibli vahid çoxtərkibli vahidin təsirinə məruz qala bilər. Sistemin bir nöqtəsində nəisə problem olanda təbii ki, digər nöqtələr də siqnal həyəcanı çalırlar. Əlaqəli funksiya daşıyan orqanlar daha çox siqnal edirlər. Problemi aradan qaldırmaq üçün səfərbər olunurlar. Bu səfərbərlik enerji yaradır, enerji toplanması da dəyişiklikləri meydana gətirir.

İnsan düşüncələri və insan maraqları da fəlsəfi məzmunludur. Ona görə fəlsəfidir ki, insanın genişlənən düşüncələrinin son həddi yoxdur. Çünki insan beyini makro formanı və məzmunu düşünmək qabiliyyətinə malik olan **mikro kainat modelidir.** İnsan düşüncələri insan maraqlarının obyektinə üzrə və digər sahələr üzrə formalaşır. Yəni, insan fərdi qaydada özünün birbaşa olan maraqlarından bir qədər kənar aidiyyət üzrə düşünür. Birbaşa maraqların əhatəsini böyüdür. Maraqlar sferası genişlənir və insan özünü daha çox sistemin tərkibi olaraq görməyə başlayır. Buradan da universal və əhatəli düşüncələr meydana gəlir. Düşüncələrin kəmiyyəti qapalı sistemi müəyyən etmək funksiyasına malikdir. Nə qədər geniş düşüncə mövcud olarsa, bir o qədər də açıqlıq meydana gəlir. Məlumdur ki, hər bir predmet üzrə xəyali (təsviri) dairəvi müstəvidə düşüncələr dairə üzrə (dairənin daxilini əhatə etməklə)

genişlənir. Genişlənmə sayəsində sintezlər və analizlər artır. Düşüncələr üfiqi və şaquli istiqamətlər üzrə çoxalır. Düşüncələri daxili hisslər, yaddaşdakı məlumatlar genişləndirir.¹⁰

Düşüncələrin genişlənməsində obrazlanmanın da, təcrübələrin, görüntülərin, əldə olunan nəticələrin də mühüm rolu vardır. Burada sistemin bir elementi əlamət kimi aşkarlanır və insan düşüncələri sistemin digər əlamətlərini aşkarlaya-aşkarlaya gedir. Aşkarlanma prosesləri fəaliyyətin genişlənməsindən formalaşan obrazlanma sayəsində meydana gəlir. Genişlənmə ilə sistemin müəyyənləşməsi və yeniliklərin üzərə çıxması prosesləri yaşanır. Düşüncələr ardıcıl və təkmlil olduqda, həm də müəyyən qədər aşkar olunmuş faktlara söykəndikdə sistemi daha da dərindən aşkarlaya bilir. Müəyyən olan vasitələr (obyektlər), özünü təsdiq edən vərdişlər, faydalı nəticələrə səbəb olan obrazlar düşüncələri genişləndirir. Düşüncələri fikirlərdə qeyri-müəyyənliyin artması da çoxaldır. Müstəvinin zəncirliliyi düşüncələrin artmasını şərtləndirir. Düşüncələr artır, dərrakə müstəvisi genişlənir. Aydınlaşma prosesləri daha

¹⁰ Qeyd: insan kainata təbiətə immanent olduğundan, təbiətin canlı aləmini duyur və bilir. Sadəcə olaraq onu açmaq üçün özünün daxilini ardıcıl düşüncə yolu ilə aşkar etməlidir. İnsan təbiətin davamıdır və ona bağlıdır. Ümumiyyətlə isə cansız təbiət yoxdur, materiklərdəki quru adlandırdığımız tərkib də canlıdır. Təbiətin bu canlı xassəsi insanda cəmləşib. İnsanların bir qismi daha çox siqnalqəbuledici və həssas olurlar. Bu baxımdan da nisbətən daha çox həssas insanlar təbiət proseslərini daha çox hiss etmək qabiliyyətinə malikdir. Ümumən insanlar təbiətin bütün aləmi ilə siqnallar mübadiləsindədir. İnsanların təbii hüquqları əvvəlcədən onlarda olur. Sonrakı fəaliyyət sayəsində bu hüquqlar müəyyən edilərək, aşkarlanır. Ola bilir ki, forma və obyekt fərqli olur. Vasitələr çoxalır, buna müvafiq olaraq hüquqların da aşkarlanması prosesləri yaşanır.

da dərinləşir. Bu anda mürəkkəbliklər aşkarlanır, sadəliklər birləşir. Tərkib elementlərin xassələri daha da aydınlaşır. (Qeyd: ümumiyyətlə, xassə məfhumu, anlayışı elementin tərkibindən, tərkib enerjisindən, enerjini yaradan kütlə, həcm və sürət amilindən meydana gəlir. Xassələr təzahürdə və nəticələrdə müəyyən olunur. Hərəkət amili, sükunət amili, hərəkətin istiqamətləri və hərəkətdə olanın çəkisi, kütləsi elementin xassəsini formalaşdırır. Xassə şəraitə müvafiq olaraq tərkib və hərəkət istiqamətləri üzrə dəyişən əsaslı olur. Çünki baza elementlər və ətraf əlavə elementlər dəyişir, tərkib artır-azalır. Hər bir element özünə sistemdə xassə qazanır. Xassə davranışın daxili məzmununun təzahürüdür). Düşüncələr sintezdən əldə olunan formal və dialektik məntiqdən formalaşır. Məntiq nəticələri müqayisələrlə ortaya qoyur. Şərtləndirici birləşmələr nəticələri üzərə çıxarır. Horizontal aydınlaşmanın böyüməsi sistemdəxili elementlərin və proseslərin dərk olunması proseslərini yaşadır.

İnsan hüquqları elə düşüncələrin məhsuludur. Özündərkin tərkibidir. Haqqın dillə ifadə olunmasıdır. İfadə etmək insanları öz maraqlarına bağlayır. Burada ifadə insanın təbii hüquqlarının müəyyənədicisi rolunda çıxış edir. İnsan hüquqları olan (bu hüquqlar Ulu tanrı tərəfindən və təbiətdən verilir və insan hüququn mahiyyətini öz daxili ilə müəyyən edir, çünki insan şüurlu məxluqdur, müəyyənədicidir və nəticələrə gələndir) bir fəlsəfi məzmunlu varlıqdır. İnsan hüquqları üzrə düşüncələr insanın öz-özünü dərk etməsindən meydana gəlir. Dərk etmə də bir qavrama prosesi olaraq, xarici aləmin siqnalının təsiri sayəsində daxili siqnalın aşkar olunmasından yaranır. Deməli, təbiətin siqnalı insanda

var, əvvəlcə mövcuddur, obyektlərin siqnalı fonunda obrazlanır. Uşaq böyüdükcə obrazlar artır, çünki xarici siqnllar sanki əks rolunu oynayır. Dərrakə o halda genişlənmə-genişlənmə formalaşır ki, obrazlar öz yerini tutur. Siqnallar sürtünmə sayəsində obyektə aşkarladır. Xarici siqnallar uşağın daxili siqnallarını müəyyən edir, aşkarlayır. Uşağın bioloji böyüməsini də siqnallar təmin edir. Uşaq ətraf aləmlə siqnal mübadiləsində daha yaxşı böyümək imkanları əldə edir. Bu baxımdan hər bir an və şərait, imkanlar düşünülür. Düşüncələrin artması nisbətən uzaqda olan siqnalı yaxınlaşdırır. Düşüncə məsafəni aydın etdiyindən qısaldır. Məsafədə olan zərrəciklər axını aydın olanda, bəlli olanda məsafə qısalmır. Bu baxımdan uzaq gedilən yol, qayıdanda yaxın görünür. İnsan məqamı aşkar etməklə və aşkar olunan məqamı görməklə düşünür. Ətraf aləmin siqnalı ilə daxili siqnal birləşir və dərk etməni meydana gətirir.

Düşüncələrin genişlənməsində obrazlanmanın da, təcrübələrin, görüntülərin, əldə olunan nəticələrin də mühüm rolu vardır. Burada sistemin bir elementi əlamət kimi aşkarlanır və insan düşüncələri sistemin digər əlamətlərini aşkarlaya-aşkarlaya gedir. Belə hesab edək ki, “ağ səhifə” siqnallarla obrazları məlumat mərkəzində yaradır, əks etdirir. İnsanların istedadları və qabiliyyətləri əldə etdikləri obrazlar, məlumatlar sayəsində formalaşır. Bu baxımdan da şüur materiyanın özü olmaqla, həm də materiyanın formalaşmasına səbəb olur. İnsan düşüncələri ilə bioloji baxımdan böyüyür. Ətrafdan siqnallarla enerji alır. İnsanı böyüdən və inkişaf etdirən amil ətrafın obrazlanmasıdır. Şüur bədəni sağlam edir, onu bioloji baxımdan böyüdür. İnsana bu aspektdə həm

yaxşı, estetik siqnallar lazım gəlir, həm də keyfiyyətli qida təminatı və oksigen lazım olur. Düşüncələr ardıcıl və təkmil olduqda, həm də müəyyən qədər aşkar olunmuş faktlara söykəndikdə sistemi daha da dərindən aşkarlaya bilir. Düşüncə daxili də aşkar edir. Müəyyən olan vasitələr (obyektlər), özünü təsdiq edən vərdişlər düşüncələri genişləndirir. Düşüncələrin həcmi qeyri-müəyyənliyin artması da çoxaldır. Müstəvinin zəncirliliyi düşüncələrin artmasını şərtləndirir. Düşüncələr artır, dərrakə müstəvisi genişlənir. Aydınlaşma prosesləri daha da dərinləşir. Bu anda mürəkkəbliklər aşkarlanır, sadəliklər birləşir. Düşüncələr sintezdən əldə olunan formal və dialektik məntiqdən formalaşır. Sürət burada düşüncə kəmiyyətini çoxaldır, uzaqları yaxın edir.¹¹

Ona görə fəlsəfi ki, hüquqların mövcudluğu və genişlənməsi, onun beyində obrazlanması (ətraf aləmə

¹¹ Qeyd: belə hesab etmək olar ki, nəticələrə gəlmək həm real və konkret aləmin obrazlanmasından və ona olan təcrübi cavabdan, təkrar olunan və ümumi məntiqə əsaslanan müəyyənlikdən, təsirlənmədən ortaya çıxır, həm də siqnalların beyində obrazlanmasından yaranan xəyali təsvirdən yaranır. Siqnallar isə makrodan mikroya qədər, yəni insanın duyğu orqanlarının çox da bəlli edə bilməyəcəyi səviyyəyə qədər təsnif oluna bilər. Mikro siqnallar insanların makro aləmlərinə özlərindən asılı olmayaraq təsirlər edir. Hər iki halda siqnalların ardıcıl axın trayektoriyası, zərrəciklərin sintezlərdən ibarət olan nəticəsi mühüm rol oynayır. Bütün hallarda duyğu orqanları və beyinin yaddaşda saxlama, qavrama və siqnalları ötürmə funksiyası çıxış edir. Beyin bir orqan və sinir mərkəzi olaraq həm xariclə əlaqəli duyğu orqanlarını işə salır, siqnallar qəbul etdirir, siqnalları ötürür (əlamət olaraq, məsələn, beyin yaxşı işləyəndə orqanlar da sağlam funksiyalı olur, yaxud da əksinə), həm də daxili siqnallar sistemini tənzimləyir. Beyin digər orqanların sağlam funksiyalarının əsasını təşkil edir. İnsan nəticələri özünün bütün funksiyalarından çıxarır. Ümumiləşdirilmiş nəticələr kompleks siqnallardan meydana gəlir. Nəticələr insanlara yol göstərir, eləcə də vərdişləri, qaydaları və normaları aşkarlayır. Beyinin sağlam olması duyğu orqanlarının da sağlamlığını, tarazlığını təmin edir.

münasibətdə əks olunması), tərəflərin əhatəli işıqlanması insanın özünün imkan və keyfiyyətlərini daha çox aşkarlayır ki, bu da nəticə etibarilə insanı yeni və daha çox istiqamətli fəaliyyətə cəlb edir. Nəticə etibarilə hesab edək ki, düşüncələrin genişlənməsi insanların ümumi fəaliyyətini genişləndirir¹².

Lakin bəzi hallarda isə məhdudlaşdırır. Geniş düşüncəli insanlar bir çox hərəkətləri özlərinə rəva bilmirlər. Çünki düşüncələrin təkmil həddi olan intuisiya (əqlin nisbətən yüksək forması) onlara əvvəlcədən ayırd etməyə və nəticələr çıxarmağa imkanlar verir. Onlar əks nəticələrin siqnallarını əvvəlcədən duymaq qabiliyyətinə malik olurlar. Genişlənmə təkmilləşməni və yuxarıya doğru formalaşmanı meydana gətirir. Aydınlaşma prosesləri insanları yeni fəaliyyət üçün istiqamətləndirir.

¹² Qeyd: insanın yaradıcılıq və quruculuğunun ümumən qəti sonu yoxdur. Həyat da bunu göstərir. Hesab edirik ki, xarici siqnallar daxilə olan siqnalları aşkar edir və əks olunma ilə obrazlanma yaranır. Bu prinsiptən çıxış edərək belə qənaətə gəlmək olar ki, insanın indiki yaradıcılığı və quruculuğu nə vaxtsa mövcud olmuş sivilizasiyanın əks olunmasıdır. Əvvəlcə mövcud olmuş sivilizasiya genetik olaraq yaddaşlara ötürülüb və insanlar da həmin sivilizasiyanı yenidən qururlar. Tarix təkrarlanır- fikri də bunu təsdiq edir. Digər aspektdən yanaşsaq, qeyd edə bilərik ki, əslində elə insan qurucudur və yeni yaradılanlar onun nəticəsi olaraq meydana gəlir. İnsan bir şeyi başlanğıc götürür, sonra da həmin şeyin ardından nəticələr çıxara-çıxara yaradıcılığını və quruculuğunu genişləndirir. Lakin bu məsələdə də qeyd etmək yerinə düşər ki, insan yalnız təbiət və kainatda olan şeyləri özünün yaradıcılığının və quruculuğunun tərkibi kimi görə bilər. İstedadları və əl qabiliyyətləri ilə fərqlənən insanlar daha çox şeyləri yarada və qura bilərlər. İstedad və əl qabiliyyəti də ardıcıl düşüncədən və əmək vərdişlərindən meydana gəlir. Aşkar olunmuş obyektlər və düşüncələr ardıcılığı, bağlayıcılıq və məntiqi nəticələr məhz istedadın formalaşmasını təmin edir.

Fəlsəfi düşüncələri şərtləndirən hər bir tərkib saxələndirici hərəkətlər üçün istinad və təkanverici rolunu oynayır.¹³

Hüquqlar (burada ixtiyar, sahiblik, mənsubiyyətlik, bunlardan irəli gələrək əldə etmək və qoruyub saxlamaq, nəzarət etmək və nəyinsə, kiminsə üzərində digər təsir etmək imkanları, haqları və s.) insan haqlarını müəyyən edən siqnallardır. Bu siqnalları insanlar öz daxillərində aşkar edirlər. Dərrakənin məhsulu, nəticəsi olaraq meydana gəlir. Eləcə də xarici mühitlə olan təmasdan, xaricə olan təsirlərdən hüququn siqnalları insanlara daxil olur. Əldə olunan nəticələr əsasında hüququn mahiyyəti müəyyənləşir. **Hüququ müəyyən edən dərrakə siqnallarıdır. Bu siqnallar maraqlar (ehtiyaclardan, tələbatlardan irəli gələn maraqlar) üzərində formalaşır.** İnsan öz hüquqlarını təsir və əks-təsir, qəbul və təhvil prinsipləri ilə təmin edir. Siqnallar insanları ətraf aləmlə vəhdətləşdirir və insanlar ətraf aləmin tərkibi kimi özlərini görürlər. Hüquq ətraf aləmə bağlayıcı kriteriya kimi əhəmiyyətə malik olur. Bu da özlüyündə hüquqların təbiətdən olan dəyər və nemət olduğunu sübuta yetirir.

¹³ Qeyd: dərrakə əsasən siqnallardan yaranır. İnsanların daxillərində olan qeyri-müəyyənlik əslində insanlara siqnallarla daxil olur. Lakin insanlar bu siqnalları bütün hallarda hiss edə bilmirlər. Fərdi qaydada, xüsusi hallarda hiss edə bilirlər. Geniş düşüncələrə başlayanda duyğu orqanlarının qəbul etdikləri siqnalları ayırd edə bilirlər, müəyyənliyə çevirirlər. Deməli, qeyri-müəyyənlik əslində duyğu orqanları vasitəsilə qəbul olunan siqnalların, ən kiçik zərrəciklərin dərinə düşüncə sayəsində açılmasıdır. Bu aspektdə insanlar daha çox siqnallara mühitində olmalıdırlar. Bir insan başqa bir insana qarşı nəisə ürəyində fikirləşəndə təyinat insana siqnal daxil olur. Təyinat insan özündə əsk tərəfin istəyini hiss edə bilir. Çünki istək də ruha bağlıdır və siqnallarla əks tərəfə daxil olur. Bu siqnallar ola bilər ki, çox kiçik axınla gəlsin, ola da bilər ki, böyük axın formasında daxil olsun. İki şəxs bir-birini fikirə sala bilər.

Hüquq insanın hər bir müsbət hərəkətinə (hər kəs üçün faydalı olan və eləcə də imkanlar daxilində fərdi şəxslər üçün fayda gətirən, lakin digərinin haqqını tapdalamayan, məhv etməyən hərəkətinə) haqq qazandırır. Hüquq bir çox məsələlərdə insan fəaliyyətini genişləndirir. Müəyyənləşən hərəkətlərini təsdiqləyir. İnsanların hüquqa zidd olmayan istənilən hərəkətləri hüquqi hərəkətlərdir. Hüquqi hərəkətlər genişlənən hərəkətlərdir. Hüquq siqnalları (əks olunan və təsbit edən siqnallar) müəyyən normalarda əksini tapır. Normalar maraqların və onu ifadə edən hüquqların tərkib ölçülərini müəyyən edir. Eləcə də siqnalları ifadə şəkilində müəyyən normalarda öz əksini tapır. Siqnalların qəbulunda və əks təsirlərdə hədlər, normalar pozulanda hüquqlar da zərbələrə məruz qalır. Hüquq sərhədlənməyə və öz əvvəlki normal vəziyyətinə qayıtmağa “məcbur olur”. Bu baxımdan da insan hüquqlarının maraqlara müvafiq tənzimlənməsi prosesləri həyata keçirilir. Hüquq nizamlama proseslərinə tabe olur. Həmçinin hüquq normalarından və qaydalarından irəli gələrək nizamasalma prosesləri həyata keçirilir.

Hüquq müsbət hərəkətlərə fəlsəfi mənalar verir. Ona görə ki, müsbət hərəkətlər üçün ixtiyar və səlahiyyətləri müəyyən edir. Müsbət hərəkətləri təsbit edir, onu qoruyur, qaydalara salır və nizamla tənzimləyir. Hüququn keçiciliyi zamanı meydana gələn bağlayıcılıq insan fəaliyyəti üçün müsbət normalar sistemini meydana gətirir. Hüquq müsbət hərəkətlərin idarə olunmasını şərtləndirir və rəvac verir. Hüquq məkanda, zamanda, zərurət anında, istənilən pozitiv mənada maraqları tənzim edir. Müsbət hərəkətləri şaxələndirir və hərəkətlər üzrə şəbəkələr sistemini yaradır. Bu baxımdan da daima hüquq normalarının insan maraqlarına uyğunlaşdırılması islahatları həyata keçirilir. Deməli, hüquqların müəyyən olunması prosesləri dəyişikliyə məruz qalır. Yeni müəyyənliklər meydana gəlir. Buradan da hüquq normaları və qaydaları sistemi də öz təsbitini, təsdiqini və

ifadəsini pozitiv əsaslarla əks etdirir. Pozitiv hüquq normaları insanlar üçün faydalar gətirir. Hüquq normaları keçiciliklə və bağlayıcılıqla hüquqları qoruyur. Maraqları pay bölgüsü üzrə təmin edir. Bu baxımdan da qanunvericilikdə hüquqlar pay bölgüsü prinsipi ilə müəyyən olunur, təsdiqini tapır, təsbit olunur. Hüquq normaları sisteminin pozitiv mahiyyət şəbəkəsi də özlüyündə hüquqların fəlsəfi şəbəkəsini meydana gətirir. Fəlsəfi şəbəkə daxilində hüquqların hər bir kateqoriyaya uyğun fəlsəfi mənası aşkarlanır. Yəni, hüquq hər bir addımda insanı təsbit edir, onun mahiyyətini, məqsəd və istəyini təsdiqləyir. Eyni zamanda insan maraqları sistemini müstəvi kənarından və müstəvi daxilindən böyüdür.

Ümumiyyətlə, **məna ifadəsi** tərkibin hissələrinin müəyyən bir şəraitdə, məqamda özünə və digərlərinə olan faydasından və faydasızlığından ibarət olan bir anlayış kimi qəbul edilə bilər. Burada forma və məzmun mahiyyəti üzrə çıxara bilər. Həmçinin mənada məkanda fəaliyyətin nəticələri də özünü göstərir. Müəyyən bir obyektin siqnalı insanda nəticələr çıxarmağı şərtləndirirsə, onda həmin obyektin mənası mövcud olur. Məna bir subyektin ümumi mahiyyətində özünü təsdiq edir, həm də tərkiblərin müəyyən bir qisminin mənasını ifadə edir. Bu baxımdan da hesab edə bilərik ki, insan hərəkətlərinin fərdi qaydada pozitiv mənası ola bilər. Eləcə də kollektiv şəkildə mənalar ortaya çıxa bilər. Eyni zamanda bir çox hərəkətlər (tərkibin müəyyən bir qismi) pozitiv mənalı ola bilər, digər qismi isə ziyanlar gətirə bilər və digər qismin hüquqlarına toxunma ilə nəticələnər. Bu məsələdə də sərhədlər amili əsas rolunu oynayır. Məna və məkan hər bir obyektin əsasını təşkil edir. Hüquq norması sərhədləri və hədləri müəyyən edən ölçü kriteriyası kimi əhəmiyyətə malik olur. Nəticə etibarilə hesab etmək olar ki, hüququn ideal olaraq pozitiv genişlənməsi elə sərhədlər prinsipinin tətbiqi ilə baş verir. Hüquq maraqların ifadəsi

olaraq ölçülərə tabe olmayanda problemlər ortaya çıxır. Kəşimələr, toqquşmalar meydana gəlir. Məsələn, cəmiyyətdə, məişətdə insanlar bir-birilərinin mənəvi aləmlərinə toxunan hərəkətlər edərkən problemlər ortaya çıxır. Bu anda hüquqi tənzimləmə məsələlərinin tətbiqi zəruri olur. İnsan fəaliyyətinin sosial-biloloji mənası təminedicilikdə və müdafiədə öz əksini tapır. Hüquq insanın bioloji-fəlsəfi və mənəvi mənasını hər bir məqamda təsdiqləyir və mənalar şəbəkəsini meydana gətirir. İnsan özünün sosial fəaliyyət şəbəkəsini cəmiyyətdə və dövlətdə hüquq şəbəkəsi ilə eyniləşdirir, tamamlayır və birləşdirir.

İnsanın mənası adlanan başlıq ümumiləşmiş bir başlıqdır. Elə hüquqların ifadə olunması və realizəsi insanın sosial mənasını aşkarlayır. Sosial məna şəxsiyyətin də keçicilik və bağlayıcılıqla böyüməsini təmin edir. Hüquqlar insanın cəmiyyətdə fərd olaraq şəxsiyyətini təsdiqləyir. Şəxsiyyət toxunulmazlıqda və təminedicilikdə özünü təsdiq edir ki, bu kimi kriteriyalar da hüquqlarla təmin edilir. Şəxsiyyətin formalaşmasında cəmiyyət və dövlət hüququ təmin edən tərəflər kimi çıxış edirlər. Hüquq mənbəsi həm də cəmiyyət tərəfi olur. Dövlətin hüququ cəmiyyətin hüququnun təmin olunmasına yönəlir.

İnsanın mənasını əks etdirən ifadə, anlayış daxilində sonsuz sayda düşüncə tərkiblərini və əməl istiqamətlərinin nəzəri əsaslarını birləşdirir. İnsan Yer üzərində öz düşüncələri və hərəkətləri ilə fərdi olaraq tükənən (bioloji varlıq sona çatdı, düşüncə də sona çatır), ümumən isə tükənməyən (insanlar ard-arda dünyaya gəlirlər. Mövcud olan düşüncələri öyrənirlər, yəni bu düşüncələri xətt kimi götürüb öz daxillərini açırlar, əlavə olaraq yeni düşüncələr yaradırlar, aşkar edirlər) enerji potensialına malikdir. Bir şəxs öz düşüncələrini məhsul kimi qoyub dünyadan gedir və həmin düşüncələr gələcək nəsillər üçün siqnallar rolunu oynayır. **İnsanın bioloji və sosial mənası mövcuddur. Hər ikisi**

bir-birinə xidmət edir. İnsan hüququ bioloji və sosial mənanı vəhdətləşdirir, tamamladır. Hər ikisini qarşılıqlı olaraq təmin edən vasitəyə çevirir. Nəticədə insanın bir şəxsiyyət kimi mənası formalaşır. Şəxsiyyət o halda formalaşır ki, təsir etmək gücünə malik olur. İnsanın quruculuq və yaradıcılıq mədəniyyəti insanın cəmiyyətdə nüfuzunu artırır. Bu da özlüyündə insanın şəxsi təsirlərini böyüdür. Hüquq amili insanın quruculuq və yaradıcılıq qabiliyyətini və istedadını genişləndirir. Hüquq insanlara bütün lazımi sahələrdə yaratmaq, qurmaq və nəticələrdən istifadə imkanları verən kriteriya rolunu oynayır.

İnsan əldə etdiyi siqnallar sayəsində özünü özünün dərrakə və şüur obyektində görür. İnsan hüquq kriteriyasına görə özünün sistemli fəaliyyətinin obrazını formalaşdırır. İnsanlar hərəkətlərindən mənalı (təsirli nəticələr) çıxarmağa çalışır. Özünün kimliyini təsdiq və sübut etməyə çalışır. İnsanın mənası həm də onun əməllərindən şəxələnən şəbəkəli hərəkətlərindədir. İnsan özü haqqında əhatəli və zəncirli fikirləşəndə özünü özünə fəlsəfi predmet kimi müəyyən edir. Burada estetiklik və etik amillər özünüdərkən əsaslarını təşkil edir. İnsanın mənası dedikdə, ümumi mövcudluq prinsipləri ilə insanın bir məxluq kimi özünün özünə faydasının nələrdən ibarət olması əmil başa düşülə bilər. **İnsanın fəlsəfi mənası dərkətmədə onun dialektik əsaslarla mürəkkəb və sadə formalı tərkib mənalılarından meydana gəlir.** Mənadə həm də insanın dəyərsiz bir məxluq (burada dəyərləri dağıdan, nəfsini böyüdən, başqasının haqqını yeyən və digər mənfi və pozucu hərəkətlər törədən bir məxluq kimi) olması əmili axtarılır. Məna pozitivliklə mənfinin arasındakı nisbətə dəyişikliyə məruz qalır. Bu baxımdan da insan (təbii ki, geniş düşüncəli insan burada əsas rol oynayır) öz mənasını taraz şəkildə axtarır. Təbii ki, bu axtarış forması əksər hallarda taraz insanlara, xüsusən də filosoflara, müdriklərə aid olur. Onlar öz düşüncələrini tarazlıqda, harmoniyada (ahənglikdə)

axtarırlar. Tarazlıq həm də bir çox siqnalları qəbul edib, lakin sərt reaksiyalar verməməkdən meydana gəlir. Məsələn bir çox insanlar informasiyaları “udurlar”, onlara sərt reaksiyalar vermirlər. Qıcıqlarını daxillərində saxlayırlar. Tarazlıq koordinatları dəyişəndə nisbət də dəyişir. İnsan burada yaxşı və pis əməlli (zamana və zamanı şərtləndirən şəraitə müvafiq olaraq) bir məxluq rolunu oynayır. İnsan öz hüquqları ilə sanki dünyanın dalğalı sularında gəzən gəmini, qayığı xatırladır. Müstəvidə daxili və xarici təsirlər sayəsində öz əməllərini dəyişə bilir. Dəyişmə müəyyən nöqtələrdə enerjinin artması və azalması ilə xassələndir. Burada nisbi və mütləq bağlayıcılıq, həmçinin keçicilik meydana gəlir. Nisbi mərkəzləşdirici koordinat insanı daxilən, ruhən bir müsbət məxluq kimi müəyyən edir. İnsanın mənəvi və maddi aləminin hüquqi əsaslarını ifadə edən, bu baxımdan təsbit edən hüquq normalarının keçicilik və bağlayıcılıqla genişlənməsi insanın əksər hallarda dəyərli bir məxluq olmasının formalaşmasına xidmət edir.

İnsanın cəmiyyətdə nizamlı qaydada dəyərli bir ünsür olması faktorları həmçinin onun hüquqlarını təsbit edən dövlət tərəfindən müəyyən olunur. Dövlət öz hüququnu (dövlət hüququ insan hüququnun tərkibidir. Buradan da dövlətin insan üçün olması prinsipi özünü təsdiq edir) insan hüququnun tərkibi kimi görməklə yanaşı, insana xidmət edən tərəf rolunu da oynayır. Dövlət insanların cəmiyyətdə şəxsiyyət kimi yetişməsində (burada sosial amillər bioloji amillərə əlavə olunur) bir hamçılıq göstərən tərəf rolunu oynayır. İnsan hərəkətlərinin şəxəli forması özü ilə hüquqlarını da şəxələndirir. Burada keçicilik törəməni meydana gətirir. İnsanın hüquqi mənası dövlətin hüquqi fəaliyyətində nəzəri aspektlərlə müəyyən edilir.

Məlumdur ki, insan yalnız Yer üzündə mənaya malikdir. Onun ruhu isə əbədi kainat sistemində həm də qeyri-müəyyən mənə (insanlar üçün qeyri-müəyyən mənə) daşıya

bilər. Bir məsələni qeyd etmək olar ki, insan ruhu Yer üzünüdür və həm də kənarındır. İnsan Yer üzünün canlısıdır və onun hərəkətləri də baza olaraq Yer üzündə əlaqələr və qarşılıqlı istifadə təsirinə malikdir. Burada daha çox sivil cəmiyyət və dövlətdə yaşayan insanlar bu təsirləri güclü hiss edə bilirlər. Təbiətdən çox asılı cəmiyyətlər (məsələn, meşəliklərdə, cəngəlliklərdə, keçilməz məkanlarda, səhralarda yaşayan tayfalar) təbii təsirlərə daha çox məruz qalırlar. Onların hüquqları daha çox totem (qaydalar) və tabularla (tayfa yasaqları ilə) təmin olunur. Sivil cəmiyyətlərdə isə bu rolun din və dövlət həyata keçirir. Cəmiyyətin funksiyasını da qeyd etmək olar.

İnsan öz hüququndan istifadə edərək, özünü müəyyən ömür zamanında təmin etməyə çalışır. Hüquqların təmini insana elə resursları qazandırır. İnsan resursları tələbat istiqamətlərinə görə bölüşdürür. Standartların mövcud olduğu cəmiyyətdə siqnalların qəbulu və obrazlı nəticələr insanları bu standartlarla yaşamağa cəlb edir. **Bu anda insan hüquqlarının keçiciliyi və bağlayıcılığı meydana gəlir. Şəxsiyyətin böyüməsi də onun hüquqlarının keçiciliklə və bağlayıcılıqla təmin olunmasından irəli gəlir.** Resurs öz ardınca hüquqları dartır. Hüquqlar da yeni resursların qazanılmasına xidmət edir. İnsanın hüquqlarının əsas məğzi insanı hər zamana müvafiq resurslarla şəbəkəli şəkildə təmin etməkdən ibarətdir. Hüquq fayda gətirən amil rolunu oynayır.

İnsanın əsas sosial-mənəvi və bu baxımdan sosial-fəlsəfi mənası düşüncələrində və hərəkətlərindədir. Hansılar ki, bir-birilərini şərtləndirir və müəyyənləşdirir. Başlanğıc və son kriteriyası rolunu oynayır. Bir-birilərinə istiqamət verir. Düşüncələr və hərəkətlər insanları bir-birilərinə bağlayır. Hərəkətlər və düşüncələr insanı fiziki-ruhi aspektdə bir-birinə bağlayaraq fiziki-ruhi kompozisiya meydana gətirir. İnsan hüquqlarının keçici və bağlayıcı əsaslarla müəyyən olunması

bioloji varlıqla sosial-mənəvi varlığın assambleyasını yaradır və mənəni genişləndirir. Hüquq insanın fərdi və kollektiv əsaslarla mənəni müəyyən edir və vəhdətləşdirir. Hüquq kriteriyası şəbəkələnməni formalaşdırır. İnsanı hər bir məqamda müşayiət edir və müəyyənədicisi kriteriya kimi əhəmiyyət kəsb edir. İnsan bu baxımdan öz fəlsəfəsinin obyektidir.

İnsanın mənəni onun yaradıcılığında, quruculuğunda, bunlardan irəli gələrək, xoşbəxt və firavan həyat sürməsidir. Bu məqsədlə insanlar özləri üçün sağlam ünsiyyət və əlaqələr forması olan sağlam cəmiyyətlər və dövlətlər qurmağa çalışırlar. Sağlam dövlətlər və cəmiyyətlər insan hüquqlarının sağlam əsaslarla formalaşmasına müsbət təsirlər edir. Bu kimi cəmiyyətlər və dövlətlər insanlara xidmət edən, onların liberal və sosial cəhətdən təmin olunmuş rifah hallarını müəyyən edən hüquq normaları sisteminin formalaşmasını təmin edirlər. Həm də bu məsələdə sağlam hüquq normalarının rəvan icrası həyata keçirilir. Sağlam dövlətlər və cəmiyyətlər insanların ruhi-fiziki sağlamlıqlarına xidmətlər məqsədilə təşkil edilir. Sağlam dövlətlər və cəmiyyətlər hüquq normalarının rəvan əsaslarla keçicilik və bağlayıcılığını şərtləndirir. Rəvanlıq insan hüquqlarında tez-tez müəyyənədiciliyi meydana gətirir.

İnsanın ən pozitiv (yaxşı) mənəni dürüstlükdür (ruhu bərabərlikdən və həqiqətdən ibarət olan dürüstlük, doğruluq, məsumluq, pəklilik) ki, pozitiv həqiqət də burada meydana gəlir. **(Qeyd:** yalan da bir gerçəklikdir. Bu baxımdan pisliklər və cinayətlər də həqiqətləri əks etdirir. Deməli, həqiqətlər elə olan şeylərdir, aşkar olunan obyektlərdir). Dürüst və pozitiv hüquq normalarını elə insanların özləri yaradır; çünki burada ədalət axtarırlar. Ancaq bucaqlar, baxış istiqamətləri və məkanlar hər kəs üçün ədalətə xidmət edən düzgünlüyün olmamasını şərtləndirə bilər. Çünki hüquq normaları keçicilik və bağlayıcılıqda sərhədlər müəyyən edir. Dürüst

hərəkətlər başqaları üçün sərfetməyə də ola bilər. Lakin həqiqi hüquqların subyektiv əsasını ortaya çıxara bilər. Bu aspektdə universal qayda olaraq dövlət hüquq normalarını yaratmalıdır və bu onun əsas pozitiv funksiyasıdır. Hər kəs özünəxas dürüstlük axtarmaq iqtidarında olduğundan bu məsələdə həm də fərdi bölgələr yaradan universal hüquq normaları olmasa, nizamlanmayan cəmiyyət yaranar. Burada dövlətin insanlar üçün faydası açıq şəkildə görünür. Hamı üçün faydalı olan dürüst hərəkət, dürüst fikirlər və davranışlar insanları sabit cəmiyyətlər qurmağa kömək edir. Dürüst cəmiyyətlərdə insanların yalanları artıq açıq olur. Yalanlar da həzm olunaraq qaydalara, bir çox hallarda pozitiv qaydalara çevrilir. Ancaq dürüstlük və faydalılıq digərlərinə vurulmayan zərbələrdə meydana gəlir. Bu baxımdan da insan hüquqlarının gerçəkləşməsi üçün mütləq qaydada qarşılıqlı tərəflərin olması lazımdır. Qarşılıqlı istinad elə hüquq sərhədlərini müəyyən edir. Çünki hüquq sferaları burada əsas əlamətləndirici rol oynayır.

Dürüstlük və mütləq həqiqət insanlar arasındakı münasibət və əlaqələrdə nöqsanları aşkar edir. Dürüstlük elə rahat həyat yaşamaqdır ki, bu da özlüyündə rəvan əlaqələr və münasibətlər yaratmağın əsasıdır. Hüquq insanları tarazlı həyat sürməyə çağırır və bu məsələdə hüquq norma və qaydaları sərhəd müəyyənedici kriteriyalar rolunda çıxış edir. Hüquq norması insanın obyektivini (əksini) ifadə edən nəzəri bir ifadədir. Hüquq münasibətlərə və əlaqələrə haqq verir, subyektin ixtiyar və səlahiyyətlərini müəyyənləşdirir.

İnsan daima müdafiə oluna-oluna özünü qorumağa və özünü təmin etməyə çalışır. Bu istiqamətdə hərəkət xətləri və sahələri müəyyən edir. Hərəkətlər təsirləri yaradır, təsirlər əks təsirli hərəkətləri meydana gətirir. Hüquq bu qarşılıqlı vəziyyətləri tənzim edən kriteriya rolunda çıxış edir.

Hüquq insan həyatını mənalı edən kriteriyaları şərtləndirən, onları cəmləşdirən bir statusdur, dəyərdir.

Hüquq anlayışı ümumi bir ifadədir və bütün aspektlərdə tətbiq olunur. Bu baxımdan universal və məxsusi forma və məzmun alır. Hüquq insanı onun hərəkət elədiyi sahəyə və üzərində təsir göstərdiyi vasitəyə bağlayır. Hərəkətlər bağlayıcı və genişləndirici olduğundan hüquqlar da bağlayıcı və genişləndirici əhəmiyyət kəsb edir.

Həyat özü sonu olmayan (ümmən) müstəvi üzrə bağlayıcılıqdan və keçicilikdən ibarətdir. Ehtiyaclar, tələbatlar və bundan formalaşan maraq insanları müxtəlif istiqamətlərə çəkir. İnsan həm də öz maraqlarını təmin edən hüquq amilinə görə özünə universal sistemdə fərdi məkan axtarır. Hüquq sərhədləyici-pozitiv kriteriya rolunu oynayır. Maraqları meydana gətirən maddi-mənəvi resurslar maraqların fərqli subyektlər şəbəkəsini və maraqlar şəbəkəsini formalaşdırır. Bu baxımdan element və onun funksiyası müstəvidə müəyyənləşir. Makro aləmdəki sosial münasibətlər sferasında bağlayıcılıq və keçicilik üfiqi və şaquli olaraq meydana gəlir. Müəyyən nöqtədə olan bağlayıcılıq (məsələn, mülki qanunvericilikdəki normalar yeni qanunvericilik normalarını yaradır. Dövlət rəhbəri mülki qanunvericilikdən çıxış edərək qərarlar qəbul edir. Konstitusion səlahiyyətlərindən irəli gələrək yeni tənzimləyici qərarlar qəbul edir. Bağlayıcılığın törəmə xassəsi mövcuddur) özü ilə yeni keçiciliyi formalaşdırır. İnsan özü elə müstəvini meydana gətirir. Hər bir müstəvi və müstəvini təşkil edən və müstəvi üzərində mövcud olan elementlər və elementlər vəhdəti məhz insan baxışlarının tezisini, antitezisini, sintezini və analizini müəyyən edir. Bu aspektdə fəlsəfi-elmi istiqamətlər ortaya çıxır. Hüquq və onun sahələri elmin problem obyektinə çevrilir.

Müəyyən müstəvilərdə insan marağına görə hüququnu müəyyən edir. Bu aspektdə dərrakəni işə salır. Hüquqların tərkibini təşkil edən **insan maraqları** zəngin olduğundan, eləcə də xəyali dairəvi müstəvidə sonu olmayan və əlaqəlilik

baxımından da qəti sonu olmayan (lakin hər bir məqamda müəyyən mütləq sonluğu var) dəyər olduğundan **fəlsəfi predmetin** əsasıdır. Belə bir məntiqi bağlılıqdan çıxış etmək olar: -hüquq dəyərdir, dəyər fəlsəfi məzmunludur. Deməli, hüquq elə fəlsəfidir. Çünki mənəvi nemətdir və maddi aləmi özündə ehtiva edir. Hüquq dəyərlərin məcmusunu yaradır. Hüquq fəlsəfəni yaradan ölçüdür, ümumiləşdirici məfhumdur, genişləndirmə xassəsinə malikdir. Fəlsəfə dərinə düşüncədirsə, hüquq da dərinə düşünmənin predmetidir və obyektidir. Çünki özünüdərk fəlsəfəsi burada mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İnsan hüquq kriteriyası ilə özünü cəmiyyətdə və dövlətdə şəxsiyyət kimi təsdiq edir. Hüquq öz müsbət mənası ilə insanları maddi və mənəvi aləmlərə bağlayır. Hüquq şaxələnir və bu baxımdan insan hüquqlarının pozitiv mənada sonu yoxdur. Genişləndikcə genişlənir. Boş məkanda hüquqlar da özünə yer tapır. **Hüququn genişlənməsində həm resurslar iştirak edir, həm də nəzəri normalar mühüm rol oynayır. Buradan da mövcud zaman və gələcək hüquq prinsipləri formalaşır. Mövcud zamanın hüquqları resurslarla və normalarla gələcək zamana keçidlər edir. Bağlayıcılıq böyütməni meydana gətirir.**

Fəlsəfənin başlıca məqsədi müəyyən bir predmeti əhatəli qaydada, şaxələnmiş formada, bağlayıcılıq və keçiciliklə izah etməkdən ibarətdir. İnsan hər zaman özü üçün maraq sahəsi açır və sahədəki vasitələri düşüncələrinin predmeti edir. Maraqlar əvvəlcə açılmış müstəvidən yaranır, eləcə də xəyali olaraq formalaşır və yeni maraq müstəvisinin yaranmasını özündə cəmləşdirir. İnsan maraq müstəvisində səbəb, nəticə və bu baxımdan fayda axtarır. Maraq dəyərdir, çünki insanı idarə edən bir səbəbdir, motivdir. Maraq amili insanları önə çəkir. **Maraq amili insanların hüquqlarının keçiciliyini və bağlayıcılığını şərtləndirir.** Çünki özündə yeni ehtiyacların yaranmasını ehtiva edir. Fəaliyyət maraqları genişləndirir. Keçicilik və bağlayıcılıq məhdudlaşa da bilir. Burada artıq

hüququn sərhdələri amili iştirak edir. Sərhdələr pozulanda hüquqlar da məhdudlaşır.

Hüququn keçiciliyi (transferi), tərkibin məkanlardan-məkanlara keçməsi, tərkib elementlərinin formasının dəyişməsi, artıb-azalması, tərkibin zamandan-zamana keçməsi istəklərin yaratdığı xəyali səbəblərdən və mütləq amillərdən formalaşır. Hüquq dəyər olduğundan keçicilik bu dəyərlərin zənginləşməsinə xidmət edir. Hüquq islahatları fonunda meydana gələn keçicilik başlıca olaraq dəyərlərin qorunmasına yönləndirilir. Dəyər tərkibi keçiciliklə formalaşır. Bağlayıcılıqdan dəyərlərin də tərkibi dolğunlaşır. Bu baxımdan da hüquq da zənginləşir. Hüquq zənginləşdikcə təkmilləşmə meydana gəlir. İnkişaf etmiş cəmiyyətlərdə və dövlətlərdə hüquq təkmilləşir, həm də taraz olaraq sabitlik fonunda genişlənir, artır. Bu təkmilləşmədən zənginləşmə və sadələşmə ortaya çıxır. Hüquq islahatları zamanı təkmilləşmə prosesləri həyatın təkmilləşməsinə, universallaşmasına və məxsuslaşmasına gətirib çıxarır. Keçicilikdən meydana gələn hüququn bağlayıcılığı bir tərəfdən hüququ genişləndirir, digər tərəfdən də öz daxilində, yəni müstəvidə yeni hüquqları meydana gətirir. Yeni hüquqların üzərə çıxması əvvəlki hüquqların müstəvisini digər aspektdə həm də qeyri-müəyyənliyə çevirir. Məsələn, yeni qanunun qəbulu ilə əvvəlki müvafiq qanunvericilik aktlarının aidliyi bir qismi qüvvədən düşür. Bununla bərabər, əvvəlki qanunların tərkibində dəyişikliklər edilir. Uyğunlaşdırılma həyata keçirilir. Burada artıq **köhnə qanunvericilik** müstəvisi meydana gəlir. Keçmiş qanunlar öz müstəvilərində öz zamanında qalırlar. Yeni qanunlar isə onlardan şərtlənə bilir. Uyğunluq yeni şəraitləri sistemləşdirmək məqsədini daşıyır.

İnsan əlaqə onun mənəviyyatının tərkibi olan dəyər olduğundan sosial-siyasi müstəvidə hüquqla da formalaşır. Hüquq insanların şəxsiyyətini meydana gətirən nəzəri aspektləri özündə cəmləşdirdiyindən, onun bağlayıcılığı və

keçiciliyi şəxsiyyətin formalaşması üçün lazımı dəyərlərin əldə olunmasını təmin edir. Keçicilik və bağlayıcılıq ardıcıl təminatı meydana gətirir. Hüquq müstəvisi yayılaraq, genişlənərək insanların artan maraqlarını özü ilə yayır. Hüquq müstəvisi artan maraqları təsdiqləyir. Hüquq resurs dəyərlərini qazandırır, həmçinin resurslardan istifadə dəyərlərini, proseslərin dəyərlərini meydana gətirir. Resurs özü də dəyərdir ki, maraqları bir dəyər olaraq öz üzərində əks etdirir. Hüquq isə bu dəyərlərdən istifadənin şərtlərini formalaşdırır. Deməli, hüquq burada status müəyyən edir və subyektin, şəxsin mövqeyini təyin edən vasitəyə çevrilir.

Maraqları sistemli olaraq hədəflərə yönələn məqsədli hərəkətlər təmin edir. Maraqların sistemli və ardıcıl, eləcə də əhatəli qaydada təmin olunması elə ardıcıl qaydada həyata keçən məqsədli hərəkətlərdən meydana gəlir. Hərəkətlərin tənzim olunması prosesləri sistemli olaraq müvafiq mexanizmlərlə həyata keçirilir. Burada ölçmələr hədlər və normalar, sərhədlənmiş məkanlar nizamın əsaslarını yaradır. Dövlətdə nizam qaydaları, nizam yolları hüquq normaları ilə müəyyən olunur. Hüquq normaları həm strukturların fəaliyyət mexanizminin modelini, nəzəri əsaslarını yaradır, həm də strukturlarla insanlar arasında bir əlaqənin prinsiplərini ortaya qoyur. Strukturların sayı artdıqca, fəaliyyət genişləndikcə hüquq normalarının da keçiciliyi meydana gəlir. Keçicilik sahələrin qarşılıqlı fəaliyyətini genişləndirici əsaslarla bağlayan müstəvini yaradır. Hüquq normalarının bağlayıcılığı siyasi sistemin bağlayıcılığını və keçiciliyini meydana gətirir. Dövlət insan hüququnun məhsulu olan bir qurum kimi cəmiyyətdə insan hüquqlarının keçiciliyini və bağlayıcılığını təmin edən ən başlıca qüvvə və potensial subyekt rolunda çıxış edir. Dövlət fəlsəfəsi onun hüquq fəlsəfəsi ilə müəyyən olunur. Keçici və bağlayıcı funksiyası dövləti insan üçün, onun hüquqlarının təminatı üçün əsas subyekt rolunu oynamağa cəlb edir.

Dövlətin hüquq normaları vasitəsilə nizamlama fəaliyyəti **dövlət siyasəti** adlanır. Dövlət siyasəti hüquq normalarının qəbulu, icrası və hüquqların müdafiəsindən ibarət olur. Burada dövlətin səlahiyyəti insanların hüquqlarının təmin olunmasındakı fəaliyyəti ilə əks olunur. Siyasət sahələr üzrə genişləndikcə keçicilik və bağlayıcılıq da artır. Dövlət hüquq normaları sistemi ilə insanların maraqlarını sistemə salır. Dövlət insan hüquqlarını öz siyasəti ilə təmin edir və bu siyasət nizamlama olduğundan sistemli və struktur xarakteri kəsb edir. Dövlət müşahidə, nəzarət, təsbitmə, təmin etmə və digər əsaslarla hüquq normaları sistemini yaradır. Hər bir məqamı tənzim etməkdə maraqlı olur ki, idarəçiliyi təşkil edə bilsin. Dövlət idarəçiliyinin təkrar tətbiqi forması ilə yanaşı (məsələn, mövcud olan hüquq normalarının normativ və imperativ əsaslarla təkrar tətbiqi buna nümunədir), genişlənən (yeni qanunların qəbulu, digər qanunvericilik aktlarının təzələnməsi) və məhdudlaşan (islahatlar və zərurilik, qoruyuculuq fonunda qanunvericilik aktlarının ləğv olunması) forması da yaranır. Bu baxımdan da genişlənmədə keçicilik və bağlayıcılıq meydana gəlir. Dövlət idarəçiliyi dövlətdə insanların çoxtərəfli hüquqlarını müəyyən edir, normalarla müəyyənləşdirir və pozitivləşdirir. Dövlət idarəçiliyinin sahələri insan hüquqlarının sahələr üzrə təsnifatını yaradır. Bu baxımdan da dövlət resurs amilindən səmərəli istifadə etməni əsas prinsipə çevirir. Resursla öz fəaliyyətinin keçiciliyini və bağlayıcılığını meydana gətirir. Resurs insan hüquqlarını ölkə daxilində və xaricində genişləndirir və məkanlar üzrə möhkəmlədir. Məsələn, dövlət öz ərazisində yeni bir yaşayış məskəni salır. Yaşayış məskəni vətəndaşların və xaricilərin hüquqlarını həmin məkan üzrə formalaşdırır. Yaşayış məskənləri yeni hüquqları yaradır. Yeni başlanğıc da artaraq sistemi formalaşdırır. Burada məkan dəyişməsi həm də şaxələnməni və hüquqların ardıcıl bağlayıcılıqla artmasını təmin edir. Məsələn, bir şəhərdən

yeni salınmış başqa bir şəhərə köçən ailə öz hüquqlarının təminatını oradakı resurslara və imkanlara müvafiq olaraq davam etdirir. Yeni məskəndə ola bilər ki, çatışmayan resurslar hüquqları məhdudlaşdırsın. Ancaq bununla bərabər, yeni hüquqlar da qazana bilər. Bu da yenə resurslardan asılıdır. Həmçinin resurslardan istifadə qaydalarından, yəni müəyyən olunmuş qaydaları özündə əks etdirən nəzəri normalardan asılıdır.

Resurslar hüquq keçiciliyi və bağlayıcılığı üçün baza mərkəzləri əlavə (ətraf) mərkəzlərə bağlayır. Əlavə mərkəzlər də inkişaf proseslərində resurs tərəfindən yeni mərkəzi obyekt rolunu oynayır. Burada keçicilik və bağlayıcılıq məhz mərkəzlər şəbəkəsini genişləndirir. Dövlət də hüquq normalarından ibarət olan hüquq sistemini formalaşdırır və bu məsələdə mərkəzi sənədlərin sayı artır və şaxələnmə prosesləri tənzimləməni genişləndirir. Bu genişlənmə hüquqları artırır.

Hərəkətlər hərəkətləri şərtləndirdiyindən (maraqlar hərəkətləri öz arxasınca aparır) hüquq normaları da digər hüquq normalarını şərtləndirir. Çünki hüquqların mahiyyəti hərəkətlərdə daha çox büruzə verir. Bir təsbitədgici norma onu deməyə əsas verir ki, digər normalar bu normanın şaxələnməsinə və təmin olunmasına xidmət etsin. Şaxələnmə əslində təminediciliyi yaradır. Şaxələnmə təminedicisi əsaslı olmaqla yanaşı, həm də fiks hüquqları bir-birinə bağlayır. Məqsədli hərəkətlər və onun digər mənası olan əmək fəaliyyəti sayəsində hər hansısa bir müstəvidə hüquqların müəyyənlişməsi prosesləri baş verir. Müəyyənlişmə də yeni nizamı və tənzimləməni meydana gətirir. Yeni nizam və tənzimləmə silsilə xarakterli əvəzləməni yaradır. Bu aspektdə hüquqlar şaxələnməyə məruz qalır. Eləcə də hərəkətlərdə müəyyənliklər qeyri-müəyyənliklərə keçir. Müəyyənliklərin artması (məsələn, hüquq normalarının çoxalması, qanunvericilik sisteminin şaxələnməsi) hərəkət müstəvilərinin

sayını çoxaldır. İnsanların sistemli olaraq hüquqlarının təmin edilməsi sayəsində hüquq müstəvilərinin sayı artır. Burada ardıcıl bağlama prosesləri baş verir. Hüquq müstəvilərinin çoxluğu da hüquqların tərkib zənginliyini aşkarlayır. Hüquq müstəviləri zənciri şəbəkəli hüquq sistemini meydana gətirir. Hüquq sistemi də sahələri əhatə etməklə, bütövlükdə insanların hüquqlarının təmin edilməsini qarşısına məqsəd qoyur.

Hərəkətlərin təzahürü, forması və məzmunundan irəli gələn məqsədi keçicilik və bağlayıcılıqda müəyyən olunur. Çünki yeni aşkarlıqlar keçicilikdə olur ki, bu da hərəkətlərin yeni forma və məzmunundan meydana gəlir. Sistemli hərəkət müstəvisi hüquqların da müstəvisini genişləndirir. Hərəkətlər normativ əsaslarla keçiciliyə və bağlayıcılığa səbəb olur. Normativlik məkanı, ölçüləri və hədləri müəyyən edir. Bu baxımdan da maraqların təmin olunması proseslərində də keçicilik və bağlayıcılıq yaranır. Hərəkətlərin hər bir anı digər anı şərtləndirir. Keçicilik və bağlayıcılıq özündə müxtəlif konstruksiyaları meydana gətirir. Konstruksiyalardakı xətlər paralellik təşkil edir, eləcə də müxtəlif kəsişmələr meydana gətirir. Konstruksiyaların qurulması elə keçicilik və bağlayıcılıqla həyata keçirilir. Hüquqlardan hüquqlar törəyir, kəsişmə zamanı üst-üstə düşmələr meydana gəlir. Çoxsahəli hüquq normaları zənginliyi özündə ehtiva edir. Konstruksiyanın xətləri insan hüquqlarının təmin olunmasının istiqamətlərini özündə əks etdirir. İnsan hüquqları həmin xətlərdə sərhədli olur. Bu sərhədlər özündə məkan və zamanı, eləcə də imkanları birləşdirir. Hər bir qanunun mahiyyətində, bu baxımdan forma və məzmununda bu əlamətlər mövcuddur. Kriteriyaların vəhdəti insan hüquqlarının kompleks şəkildə təmin olunmasına xidmət edir. Bu baxımdan da insan hər bir vəziyyətdə və məqamda öz hüquqlarını müəyyən səviyyədə təmin olunmuş görə bilir. Təminat hüquq keçiciliyində və

bağlayıcılığında daha da böyüyür. Bu bağlayıcılıqda və keçicilikdə təminat azala da bilər. Məsələn, hüquq normalarının məhdudlaşması və imtiyaz verən hüquq normalarının ləğv olunması məhz təminatı azalda bilər. Resurs üzrə təminatı ləğv edə bilər.

Müxtəlif konstruksiyalar müxtəlif sahələr üzrə hüquq tərkibini formalaşdırır. Hüquqların şaxələnməsi hüquqların zəngin tərkibini meydana gətirir. Keçicilik və bağlayıcılıq təkamülün və inkişafın bazasında dayanır. Baza resurslar hüquq keçiciliyini və bağlayıcılığını meydana gətirir. İnsan hüquqları hərəkətlərə bağlı olduğundan tərkibi keçicilik və bağlayıcılıqla formalaşır və zənginləşir. Keçicilik insanların hərəkətlərində və məqsədlərində olan yenilikləri müəyyən edir. Bu proseslər sayəsində insan özünü formalaşdırır və təsdiqləyir. İnsan cəmiyyətdə özünü resurs və hüquq sistemləri hesabına arxayın hiss edir. Hərəkətlər və fəaliyyət sayəsində insan cəmiyyətin aktiv ünsürünə çevrilir. Cəmiyyətin aktiv ünsürü olmaq hüquqların müəyyənliyini daha da çox artırmaq üçün əsasları ortaya qoymuş olur. Cəmiyyətin aktiv subyekti olmaq daha çox hüquqlar yaratmağı və hüquqlar əldə etməni özündə əks etdirir. Məsələn, başqalarından fərqlənən və daha çox aktiv olan şəxslər müqayisədə özlərinə daha çox hüquqlar əldə etmiş olurlar.

İnsan hüquqları insanların müəyyən bir sosial-siyasi, iqtisadi və mədəni məkanda, struktur və sistemdə, eləcə də yaşayış məskənlərindən kənar təbiətdə nəyi necə istifadə etmək, resurslardan necə və hansı səviyyədə faydalanmaq haqlarını (ixtiyar və səlahiyyətlərini) özündə əks etdirən universal bir anlayışdır, tərkibi zəngin olan məcmudur, tərkiblərdən ibarət olan topludur. İxtiyar və səlahiyyətlər hüquqların əldə olunması üçün qaydaları müəyyən edir. Məsələn, dövlət qurumlarına ərizə vermək, müraciət etmək səlahiyyəti əslində hüquqların təmin olunması qaydalarını

meydana gətirir. Bu qaydalar da hərəkətlərin əsaslarını üzərə çıxarır. Məsələn, “Dövlət hakimiyyəti orqanlarında, idarə, təşkilat və müəssisələrdə vətəndaşların təklif, ərizə və şikayətləri üzrə kargüzarlığın aparılması Qaydaları”nda kargüzarlıq aparən vəzifəli şəxslər, onların cavabdehlikləri, ərizələrin məhkəmə icraatı və inzibati icraat çərçivəsində baxılan müraciətlərə şamil edilməməsi, ərizələrin qeydiyyatata alınma qaydaları, cavabın göndərilməsi qaydaları, eyni müraciətlər üzrə təkrarən ərizələrə baxılması qaydaları, ərizələrin qeydiyyat nömrələri, onların arxivlərə göndərilməsi və digər bu kimi məsələlər öz əksini tapır.¹⁴ Hər bir qayda özündə normaları, hədləri və ölçüləri əks etdirir. Qaydalarda əksini tapan ifadələr istiqamətləri müəyyən edir. Hüquqların təmin olunması qaydaları qanunlarda da öz əksini tapır. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Miqrasiya Məcəlləsində (III BÖLMƏ) Əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə Azərbaycan Respublikasına gəlmək, Azərbaycan Respublikasında müvəqqəti olmaq, yaşamaq və işləmək hüququ verən sənədlər və onların verilməsi qaydaları öz əksini tapır. Bu qanunda miqrasiya uçotunun aparılması əsasları, vizaların növləri, viza verilməsi üçün tələb olunan sənədlər, vizaların rəsmiləşdirilməsi qaydaları, Azərbaycan Respublikasının ərazisində daimi yaşamaq üçün verilən icazə qaydaları, icazə sənədləri və digər tənzimləmə istiqamətləri və vasitələri öz əksini tapır.¹⁵

İnsan hüquqları insanların dövlətlərdə və cəmiyyətlərdə bütün situasiyalarda vəzifə və funksiyalarını istiqamətlən-

¹⁴ “Dövlət hakimiyyəti orqanlarında, idarə, təşkilat və müəssisələrdə vətəndaşların təklif, ərizə və şikayətləri üzrə kargüzarlığın aparılması Qaydaları”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1998-ci il 29 dekabr tarixli 52 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.

www.taxes.gov.az/www.taxes/qanun/40.pdf

¹⁵ Azərbaycan Respublikasının Miqrasiya Məcəlləsi.

www.ru.president.az/articles/8665

dirir. İnsan hüquqları insanların həyat sürdükləri ardıcıl zamana müvafiq olaraq hər an onlardır. Həyat trayektoriyasında (burada həyatın əks olunduğu istiqamətlər nəzərdə tutulur) cəmiyyətin və dövlətin inkişaf xüsusiyyətlərinə və insanların şəxsi qabiliyyət və istedadlarına, onların tutduqları mövqelərə müvafiq olaraq hüquqlar tərkibini dəyişir. Tərkib dəyişmələri keçiciliyi və bağlayıcılığı yaradır. Keçicilik və bağlayıcılıq elementlərin mövcudluğu və tərkib dəyişmələri ilə müəyyən olunur. İnsanların hüquqları insanların öz aralarında və onlarla cəmiyyət və dövlət arasında əlaqə və münasibətlərin tərzini müəyyən edən və bu aspektdə insanlara statuslar verən vasitələrdir. Həm də müvafiq yollardır. İnsan fəaliyyəti genişləndikcə hüquq genişlənir, hüquqların əksini tapdığı sahələr böyüyür. Genişlənmə sayəsində insanların tutduqları mövqelər də genişlənir və möhkəmlənir. İnsanların hüquq sahələrinin geniş müstəvilərində vəzifə və öhdəlikləri də genişlənir. Çünki hərəkət sferası və müstəvilər artır, müstəvidə olan resurslar çoxalır. Məkan üzrə fəaliyyətin məhdudlaşması, azadlığın məhdudlaşması isə hüquq sferasını məhdudlaşdırır, ixtiyar və səlahiyyətləri məhdudlaşdırır. Vəzifə və funksiyaların sferaları daralır. İnsan hüquqlarının keçiciliyinin və bağlayıcılığının genişlənməsi və məhdudlaşması fəaliyyətin genişlənməsi və məhdudlaşması ilə şərtlənir.

Qeyd: dövlət lazımi anlarda hüquqları məhdudlaşdırır. Bu, əsasən kütləvi tədbirlər zamanı, təbii fəlakətlər anında və hadisələrdən qabaq və sonra baş verir. Kütləvi tədbirlər olanda, məsələn, idman yarışlarının keçirilməsi anında, dövlət rəvan prosesləri təmin etmək məqsədilə bir çox sahələrdə hüquqları müəyyən müddətə məhdudlaşdırmaq zərurəti ilə üzləşir. Məsələn, Azərbaycanda 2015-ci ilin iyun ayında keçirilən I Avropa oyunları ilə əlaqədar dövlət hakimiyyəti tənzimləmə məqsədilə Bakı şəhərinin yollarında nəqliyyatı tənzimləmə siyasətini tətbiq etmək zərurəti ilə

üzləşdi. Bir çox məhdudlaşdırıcı tədbirlər həyata keçirildi. Hüquqların məhdudlaşdırılması qanunlarda da öz əksini tapır. Məhdudlaşdırıcı hallarda müəyyən bir qrupun hüquqlarında keçicilik azalmağa doğru baş verir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Miqrasiya Məcəlləsinin 17-ci maddəsi əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Azərbaycan Respublikasından getməsinin müvəqqəti məhdudlaşdırılmasının əsaslarını müəyyən edir. Bu maddədə əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Azərbaycan Respublikasından getməsinin müvəqqəti məhdudlaşdırılması halları qeyd edilir. Bəzi hallar bu əsaslarla göstərilir: onların getməsi milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi mənafeyinə zidd olduqda-bu əsas aradan qalxanadək; qətimkan tədbiri seçildikdə, məhkumluq hallarında, tibbi xarakterli məcburi tədbirlər zamanı, inzibati xətalər törədilməsi zamanı, profilaktik peyvəndlər zamanı və digər məcburi və zəruri hallarda.¹⁶

İnsan hüquqlarının keçiciliyi və bağlayıcılığı məntiqi üsullarla dərk olunur. İnsan hüquqları anlayışının özü elə fəlsəfinin obyektindən olduğundan keçicilik və bağlayıcılıq da dərk etmədə fəlsəfi düşüncə istiqamətlərini formalaşdırır. Hüququn tərkibini təşkil edən elementlərin çoxalması bu elementlərin şaquli və üfiqi olaraq, müstəvi üzrə dərinləşməsinə, uzanmasına, əhatələnməsinə meydana gətirir. Bu dərinləşmə prosesləri elə fəlsəfi proseslərdən ibarət olur. Burada insan hüquqları özünüdərk prosesinin tərkibini təşkil edir. İnsan hüquqları anlayışının dərk olunmasında məkan, zaman və resurs kriteriyaları və fəaliyyətin tətbiqi amili öz əksini tapır. İnsan öz hüquqlarını özünün dərk etdiyi əsas obyekt kimi qəbul edir, təfəkkürün obyektinə çevirir. İnsan özünü öz hüquqlarında tapmağa çalışır və hüquqlarına özünün arxası və toxunulmazlığını təmin edən vasitə kimi

¹⁶ Azərbaycan Respublikasının Miqrasiya Məcəlləsi.
www.ru.president.az/articles/8665

görür. Hüquq insanı bütün hərəkətlərdə keçici və bağlayıcı əsaslarla əhatə edir, onun mühafizəsini təmin edir. İnsan özünü öz hüquqlarında müəyyən edir. İnsan öz hüquqları ilə hərəkət vəziyyətində olur və hüquqlarına bağlı olur. Öz hüquqlarının təmin olunmasını idarə və müəssisələrdə, təşkilatlarda axtarır. Yəni, məkan amili əsas rol oynayır. İnsanın evdə, küçədə, ictimai-iaşə obyektlərində, parklarda, idarə və müəssisələrdə hüquqları müəyyən səviyyədə təmin edilmiş olur. Hüquq amili insan hərəkətlərinin istiqamətlənməsini şərtləndirir. Eləcə də hüquqlar sahələr üzrə normativ olaraq mövcud olur. İnsanlar həmin sahələrə düşürlər və mövcud hüquq normalarından yararlanırlar. Bu baxımdan da hüquq keçiciliyi həm insanlarla olur, həm də insanlardan asılı olmayaraq dövlətdə və cəmiyyətdə mövcud olur. Proseslər özləri hüquq keçiciliyini meydana gətirir. Bu baxımdan da hüquq normalarının əks olduğu qanunvericilik normaları insanların dünyaya gəlişindən qabaq da mövcud olur. Hüquq normalarının mövcud olduğu cəmiyyətdə və dövlətdə dünyaya gələn şəxsin hüquqlarını dövlət zaman-zaman təsdiqləyir, maraqlara müvafiq olaraq qəbul edir.

Məlumdur ki, hər bir **anlayış** konkret və mücərrəd olmaqla tərkiblərdən ibarətdir. Anlayış müəyyən bir müstəvidə formalaşan və qarşılıqlı əlaqələr kəsb edən elementlərdən yaranır. Bu aspektdə anlayış fəlsəfi məzmunu malik olur və fəlsəfənin obyektini təşkil edir. Bağlayıcılıq yaradan və oxşar məzmunlar kəsb edən ifadələr məcmusu müəyyən bir anlayışı meydana gətirir. Məsələn, siyasət, geosiyasət, strategiya, geostrategiya, milli maraqlar, planetar məkan və s. kimi anlayışlar və ifadələr elə dövlətin xarici siyasət anlayışının strateji tərkibini təşkil edir. Anlayışın ifadəsi (anlayışı ifadə edən sözlər) mərkəzləşdirici əhəmiyyət kəsb edir və öz ətrafında digər ifadələri cəmləşdirir. Bağlayıcılıq sayəsində anlayışın müəyyən bucaqlardan,

koordinatlardan dərk olunması prosesləri yaşanır. Müəyyən bir anlayışın bir bucaqdan dərk olunmağa başlaması ardınca əlaqəli anlayışları müəyyən etməyə başlayır. Məsələn, bir strateji-konseptual sənəddə, eləcə də aidiyyatı sənədlərdə (məsələn, Diplomatik xidmət haqqında Vyana Konvensiyasında) oxşar anlayışlar məcmusu əks olunur və oxşar və uyğun vəziyyətləri özündə ehtiva edir. Anlayışın müəyyən bucaqlardan dərk olunmasının əsas zərurəti anlayışın bağlayıcılığından və sintezindən ortaya çıxır. İnsan hüquqlarının geniş əhatəsi və özünüdərk fəlsəfəsi ilə vəhdət təşkil etməsi, insanları bütün münasibət və əlaqələrdə müşayiət etməsi onu deməyə əsas verir ki, bu anlayış müstəvilərdən-müstəvilərə keçən geniş sintezlərdən ibarətdir. Burada analizlər bir predmet kimi onun şəxəliyini əks etdirir. Analizlər keçiciliyi və bağlayıcılığı yeni sintezlərdə müəyyənləşdirir. Hər bir normadan yeni norma şərtlənir, nəticə normaları meydana gəlir. Nəticə normaları ard-arda davam etdikcə şəxələnmə formalaşır. Hüquq normaları sistemi şəxəli nəticələr sistemidir. Cəmiyyətdə yeni məhsullar analizdən ortaya çıxır. Hər yeni çıxan məhsul üzərində insan keçiciliklə hüquq əldə etmiş olur. Lakin elə məhsullar da olur ki, hər kəsin ondan istifadə etmək hüququ olmur. Yalnız müəyyən qrup insanların istifadə haqları meydana gəlir.

Bağlayıcılıq və keçiciliyin çoxlu sayda istiqamətləri olduğundan trayektoriyalar da müxtəlif modellərə çevrilirlər. Burada həm keçicilik, həm də bağlayıcılıq müxtəlif formanı alır və təfəkkürlərdə özünəxas trayektorik obraz yaradırlar. Bu nöqtəyi-nəzərdən də sistemlilik prosesləri keçiciliyi və bağlayıcılığı meydana gətirir.

Anlayışın bağlayıcılığı sayəsində oxşar dərkətmə istiqamətləri formalaşır. Bu aspektdə anlayışlar bir-birinə uyğunlaşır. Həm də anlayışlar arasında fərqlər yaranır. Bu fərqlilik fərqli sahələri tənzim etmək funksiyasını yerinə yetirir. Məsələn, qanunlarda və digər normativ aktlarda olan

ifadələr oxşar olaraq eyni və oxşar sahələri təsbit, təsdiq və təmin edirlər. Anlayışlar ümumən sintezlər və analizlərdən meydana gəlir. Sintezlər zamanı konseptuallıq, sistemlilik ortaya çıxır. Birləşmələr özü təfəkkürün konstruksiyasını yaradır. Sistemlilik həm də bir model rolunu oynayır. Model kimi müxtəlif müstəvilərdə tətbiq olunur. Konseptuallıq da öz növbəsində anlayışa fəlsəfi yanaşmanı özündə əks etdirir. Anlayışın tərkibi ifadələrdə mövcud olan hərəkətlərlə, keçidlərlə və birləşmələrlə formalaşır. Təfəkkürün bağlayıcı funksiyası və sintezi qeyri-müəyyənliyi müəyyənliyə çevirir. Çevirmə sayəsində anlayışın tərkib elementləri arasında keçicilik meydana gəlir. Anlayışın müxtəlif istiqamətlərdən dərk olunması prosesləri ortaya çıxır. Anlayışlar həm də müxtəlif istiqamətlərdən formalaşdığından dərk olunma da müxtəlif bucaqlardan meydana gəlir. Anlayışlar bu baxımdan ümumiləşdirməni ortaya çıxarır.

İnsan hüquqları anlayışının keçici və bağlayıcı əsaslarla dərk olunması hüquqların tərkib elementlərinin artıb-azalmasını özündə ehtiva edir. Bu baxımdan da anlayışlar arasında da keçicilik yaranır. Keçicilik yaxın və əlaqəli obyektləri ifadə edir. Anlayışlar inkişafı ilə bağlı olaraq öz tərkibinə daha çox elementləri cəlb edir. Elementlərin cəlb olunması aşkarlanma prosesləri ilə əlaqədar olur. Buradan da anlayışın keçici müstəvisi formalaşır. Hər bir yeni şərait və resurs obrazlanmanı meydana gətirir. Keçicilik ardıcıl və saxəli proseslər olaraq zamanı yaradır, çünki hərəkətlər sayəsində elementlər bir-birini əvəzləyir. Bağlayıcılıq anlayışları özünə cəlb etməklə anlayışlar sistemini formalaşdırır. Buradan da hüquq anlayışının konseptual əsasları formalaşmış olur. Hüquq anlayışının konseptual əsasları onun tərkib elementləri arasında keçicilik və bağlayıcılıqla müəyyən edilir. Konseptuallıq hüququn çoxsahələr üzrə tətbiqindən və subyekt fərqliliyindən də meydana gəlir.

İnsan hüquqlarının təkamülü, hüquq tərkibinin genişlənməsi, insan hüquqlarının keçici və bağlayıcı əsaslarla inkişafı, eləcə də şəraitə və məkana uyğun olaraq məhdudlaşdırılması fəlsəfi-elmi düşüncələrin və elmi-məntiqi sistemləşdirmənin əsas universal mövzularından birini təşkil edir. Çünki bu proseslər çoxlu sayda istiqamətlərdən və strukturlardan ibarətdir. Proseslərdə keçicilik həm elementin öz “məkanında” (bütün məkanlar üçün) qalması ilə müəyyən olunur (məsələn, azadlıq hüququ baza etibarilə bütün müvafiq məkanlarda mövcudluğunu qoruyub saxlayır), həm də yeni məkana keçməsi ilə öz xassəsini aşkarlayır. Nəyəsə sahib olmaq hüququnun təmin olunması hadisələri resursun məkanı üzrə baş verir. Məsələn, avtomobilə sahib olmaq hüququnun icrası avtomobilin mövcud olduğu məkanda reallaşır. Yeni məkana keçəndə hüquq tərkibinin böyüməsi və kiçilməsi prosesləri baş verir. Məsələn, Akademiyaya üzv seçilməklə baza azadlıq hüququ da həmin məkan üzrə şəxslə birlikdə transfer edir, eyni zamanda digər hüquqlar genişlənir, məkan üzrə əlavə hüquqlar meydana gəlir. Tutulan postun təyinatı, vəzifə və funksiyaları məhz Akademiyaya üzv seçilmiş şəxsin hüquqlarını, o cümlədən ixtiyar və səlahiyyətlərini genişləndirir. Onun vəzifə səlahiyyətləri yalnız öz postunda, vəzifəsində olarkən yaranır. Digər məkanlarda isə universal hüquqlara və məkanın xarakterinə uyğun hüquqlara məxsus olur. Nəzəri baxımdan azadlıq hüququ Akademiya üçün mövcud olmuş olur. Üzv seçilmiş şəxsin Akademiyanın ümumi hüquq və səlahiyyətlərindən istifadə hüquqları ortaya çıxır. İxtiyar və səlahiyyətləri məkan və hərəkət sferası böyüdüür. Təsirə məruz qalan və istifadə olunan elementlərin sayı çoxalmış olur. Akademiyanın səlahiyyətləri artdıqca vəzifələri də böyüyür. Vəzifələri böyüdükcə üzv seçilmiş şəxsin də vəzifə və funksiyaları genişlənir. Deməli, hüquqların bağlayıcılığı və keçiciliyini məhz həm baza hüquqlar, universal hüquqlar

böyüdür, həm də məxsusi məkan hüquqları genişləndirir. Hüquq normaları həyata olan yeni baxışlardan, yeni istifadə üsullarının meydana gəlməsindən də genişlənir.

Keçicilik sayəsində sintezlər və yeni-yeni bağlayıcı, genişləndirici və müəyyənləşdirici nəticələr meydana gəlir. İnsan hüquqlarının keçiciliyi insanların maraqlı sahələrdə oxşar maraqlarını əks etdirir. Burada bağlayıcılıq sayəsində şərtləndiricilik meydana gəlir. Buna görə də insan hüquqlarının tərkib elementlərinin transferi və transfer sayəsində meydana gələn bağlayıcılığı fəlsəfi-elmi düşüncələrin tərkibinə çevrilir. Təkamül elm və düşüncələr üçün yeni obyektləri və predmetləri meydana gətirir. Burada müstəvi üzrə üfiqi və şaquli dərinləşmə prosesləri üzərə çıxır. Dərketmənin əhatəsi böyüyür. Məntiqi əməliyyatlar düşüncələri tərkib hissələrə parçalayır və iyerarxik strukturu meydana gətirir. İnsan hüquqları həm sahələr üzrə genişlənir, bu anda şərti mücərrəd müstəvi böyüyür (eləcə də fikirlərdə böyüyür), həm də üfiqi olaraq tərkibini zənginləşdirir. İnsan hüquqlarının müvafiq formada genişlənməsi isə özündə normaların şaxələnməsini əks etdirir. Normalar sistemi zəncirvari olaraq şəbəkələnmiş, eləcə də mərkəzi və ətraf xassəli struktur formasını almış olur. Hüquq normaları sahələrə görə artır, sistemləşir, eləcə də sahələr arasında bağlayıcılıqla genişlənmiş olur.

İnsan hüquqları özünüdərkin (özünüdərək predmetinin) tərkibi olduğundan hər zaman öz-özlüyündə ardıcıl qaydada, düşüncə obyektini olaraq, özünüdərək fəlsəfəsini meydana gətirir. Çünki insan özündə özünün bütün müvafiq məkanlar üzrə haqlarını axtarır. İnsan hər bir məqamda öz hüquqlarını təsbit və təsdiq edən ünsür rolunu oynayır. Özünüdərkin təkamülü və özünüdərkin haqlarda əks olunması elə insan hüquqlarının təkamülünü və inkişafını şərtləndirir. İnsanlar dərk edirlər ki, resurslarını artırdıqca öz hüquqlarını da genişləndirə bilirlər. Tərkib hissələr keçici olduqca,

müəyyənləşmə prosesləri dərinləşdikcə özünüdərk də genişlənir. Özünüdərkin genişlənməsi təfəkkürdə insan hüquqlarının təkamül proseslərini dərinləşdirir. Özünüdərkin təkamülü elə insan hüquqlarının təkamülünü ortaya çıxarır. İnsan bütün yaş dövrlərində və əmək fəaliyyəti dövrlərində özünü dərk edə bilir. İnsan hüquqlarının keçiciliyi və təkamülü dəyərlərin tərkibini dəyişir. Hüquq genişlənir, dəyərlər artır. Hüquq məkandan-məkana keçir, dəyərlər zənginləşir. Eləcə də dəyərlər itə bilir. Hüquq keçiciliyi sayəsində tərkib elementlər azaldıqda dəyərlər də azalır. Hüquqların məhdudlaşması və məhdudlaşdırılması dəyərlərin azaldılmasını təmin edir.

Cəmiyyət, dövlət və məkanda insan maraqlarının təkamülü və inkişafı, müəyyənlik müstəvilərinin bir-birini əvəzləməsi maraqların qeyri-müəyyənlikdən müəyyənliyə keçməsi, maraqların təmin olunması insan hüquqlarının təkamülünü zəruri etməkdədir. Dövlətin və cəmiyyətin maraq sferaları genişləndikcə, bunlara müvafiq olaraq fəaliyyətləri böyüdükcə insanların hüquqları da zənginləşir. Hüquqlar həm məkanlar üzrə genişlənir, həm də sistem daxili artımla xassələnir. Zənginləşməni bağlayıcılıq və sintezlər meydana gətirir. Bu baxımdan da hesab etmək olar ki, insan hüquqları müstəvisi özündə sonsuz tərkibdə olan sintezlərdən və bağlayıcılardan ibarətdir. Sintezlər və tərkib genişlənmələri, ümumiləşdirilmələr məhz hüquq normalarının genişlənməsini meydana gətirir.

İnsan hüquqlarının təkamülündə hüquq normalarının zaman ardıcılığı ilə tərkib dəyişməsi və yeni sistemləşdirilməsi məhz hüquq normalarının inkişafını zəruri edir. İnsan hüquqlarının əsas təkamül tarixini (burada hüquqların normalarla təmin olunmasının tam yeni mərhələsini, normaların sistemli yaranmasının və şaxələnməsinin yeni mərhələsini) XX əsrin ikinci yarısından, yeni dünya düzəninə formalaşmasından bu yana götürmək lazımdır.

Çünkü XX əsrin ortalarından beynəlxalq hüquq sürətlə inkişaf etmiş və dövlətlərin daxillərində hüquq normaları dəyişikliyə məruz qalmış və bu da özlüyündə yeni hüquq normaları sistemini meydana gətirmişdir. İnsan hüquqlarına yeni ab-hava daxil olmuşdur. Yeni hüquq normaları sistemi yeni şəraiti ortaya çıxarmış və yeni inkişaf meyillərini yaratmışdır. İnsan hüquqlarının təmin edilməsi zərurəti dövlətlər arasında və dövlətlər daxilində yeni şəraitlərin yaranmasını zəruri etmişdir. Hüquq normaları sistemi yeni-yeni inkişaf tarixini formalaşdırmışdır və bu istiqamətdə yeni-yeni xətləri meydana gətirmişdir. Yeni xətlər və sahələr şəbəkəsi də özlüyündə sintezlərin formalaşmasını təmin etmişdir və hüquq normalarında keçiciliyi və təkamülü ortaya qoymuşdur. Dünya siyasətinin və beynəlxalq münasibətlərin yeni axarları XX əsr insan hüquqlarının yeni təminat standartlarını formalaşdırmışdır. Beynəlxalq münasibətlərin başlıca qayəsi, hədəfi məhz ümumi olaraq insanların maraqlarının və hüquqlarının müdafiəsini əsas hədəf kimi müəyyən etmişdir. İnsan hüquqlarının normalarla təmin olunmasının yeni kəmiyyət mərhələsi ortaya çıxmışdır. Belə ki, dövlətlər həm öz ölkələrində, həm də öz aralarında insan hüquqlarının genişlənməsi və pozitiv hüquqların artması məqsədilə yeni hüquq normaları sistemini yaratmışlar. Eləcə də ayrı-ayrı sahələrdə hüquqları genişləndirmək, hüquqların qorunmasına ölkələr daxilində və beynəlxalq keçidlərdə nəzarət funksiyasını təmin edən regional və ixtisaslaşmış beynəlxalq təşkilatlar təsis etmişlər.

II Dünya müharibəsindən sonrakı hüquqi rejimlərin başlıca məqsədi və funksiyası hüquq təminatı sahəsində yüksək səviyyəli idarəetməni və bu aspektdə də nəzarət və müşahidə etməni təmin etməkdən ibarət olmuşdur. Beynəlxalq siyasət ölkələrdə hüquqi təminata nəzarət etməkdən ibarət olmuşdur.

Dünyada qlobal siyasi dəyişikliklər həz zaman təkamül tarixində yeni-yeni sıçrayışları meydana gətirmişdir. Avropa məkanında yaşayan insanların hüquqlarında əsas təkamül mərhələsi, yəni hüquqların inkişafı mərhələsi, hüquqların təminat mərhələsi İkinci Dünya müharibəsinin qurtarmasından və yeni Avropa quruculuğundan başlamışdır. Yeni Avropa quruculuğu zərurəti pozitiv təminatın obyektində, - mənşə xalqlarından və dövlətlərdən asılı olmayaraq, -insan hüquqlarının təminatını əsas götürmüşdür. XX əsrin sonlarına yaxın Sovetlər dövrünün başa çatması və Avropada geosiyasi bölgülərin şərti olaraq dəyişməsi Avropa insanının həyatında yeni mərhələni meydana gətirmişdir. İndiki dünya düzənində də insan hüquqlarının yeni təkamül mərhələsi yaşanmaqdadır. Yeni şəraitin tələbləri, postulatları məhz hüquqların artan dinamika üzrə təkamülünü formalaşdırmışdır. Dövlətlər daha çox beynəlxalq razılışmaya üstünlük verirlər və insan hüquqlarının qorunması və təminatı sahəsində çoxlu sayda beynəlxalq hüquqi sənədlər, o cümlədən konvensiyalar qəbul edirlər.

İnsan hüquqları tarixən dəyişikliyə məruz qalıb, dəyişikliyə uğrayıb. Əmək fəaliyyətinin sferası böyüdükcə hüquqlar da zənginləşib. Dünyada insanların münasibəti dəyişdikcə hüquqlar da dəyişikliyə məruz qalıb. Daha doğrusu, əsas hüquq və azadlıqların təminatı yaxşılaşıb. Dövlətlərin böyük bir qisminə hakimiyyətlə vətəndaşlar arasında münasibətlər yumşalıb. Dəyişikliklər dövlətlərin inkişaf tarixləri ilə bağlı olub. Tarix özündə təkamülü yaradıb, təkamül tarixin yaranmasını şərtləndirib. Bu baxımdan da hesab etmək olar ki, insan hüquqlarının təkamülü tarixi mövcuddur.

Elmi-texniki inqilab və yeni cəmiyyət quruculuğu və münasibətlər və obyektlər üçün yeni resursların yaradılması, yeni istehsalat münasibətləri də insan hüquqlarının təminatında yeni mərhələni meydana gətirmişdir. Bununla

da təkamül proseslərində yeni inkişaf tendensiyaları ortaya çıxmışdır. Yeni təkamül yeni keçiciliyi yaratmış və genişlənən bağlayıcılıq sayəsində hüquq inkişaf dövrünə qədəm qoymuşdur.

İnsan hüquqlarının dəyişməsi onun tərkib elementlərinin dəyişməsi ilə əsaslanıb. İxtiyar və səlahiyyət, mənsubiyyətlik dəyişdikcə hüquqlar da dəyişib. Hüquqların artıb-azalması öz-özlüyündə keçiciliyi meydana gətirib. Keçicilik də hüquqlarla bağlı məkan və zamanı dəyişib. Hüquqi səlahiyyətlərin artması, geniş istehsalat hüquqları imkan verib ki, insanlar öz hüquqlarını təmin etmək üçün bol resurslar əldə etsinlər.

Dövlətlərin və cəmiyyətlərin daxili struktur dəyişməsi (hüquqi və aparat islahatları-buna tənzimləmə və idarəetmə demək olar) yeni tənzimləməni tələb edib. Çağırışlar, tələblər onlara cavab verəcək yeni hüquq normalarının yaranmasını şərtləndirir. Yeni tənzimləmə yeni standartların, modellərin meydana gəlməsini zərurətə çevirir. İnsan hüquqlarının müasir dövrdəki keçicilik və bağlayıcılıq xarakterində daha çox sadələşmə prosesləri öz əksini tapıb.

Hüquq keçiciliyi və bağlayıcılığının dərk olunması ilə əlaqədar olaraq, belə bir sadə məntiqi ardıcılıqdan və şərtləndiricilikdən çıxış etmək olar:

***təkamül keçicilikdir;
keçicilik bağlayıcılıqdır;
bağlayıcılıq müəyyənlikdir;
müəyyənlik inkişafdır;
inkişaf dəyişkənlikdir;
dəyişkənlik yeni şəraitdir;
yeni şərait yeni normalardır;
yeni normalar yeni hüquqlardır;
deməli, təkamül yeni hüquqlardır.***

Təkamül -səbəb, hüquq -nəticədir. Yaxud da əksinə, hüquq- səbəb, təkamül (sosial, iqtisadi və siyasi)-nəticədir. Hər ikisinə təkan verən maraqlardır. Maraqların böyüməsindən fəaliyyətin də genişlənməsi zərurəti meydana gəlir. Fəaliyyətin genişlənməsi zərurəti də öz ardınca hüquqların böyüməsini ehtiva edir.

“İnsan hüquqları” anlayışının keçici və bağlayıcı əsaslarla dərk olunması

Hər bir anlayışı dərk etmək fiziki-mütləq mənada onun aid olduğu sistemdəki elementləri və onların xassələrini müəyyən etməkdən ibarətdir. Anlayışlar dərrakədə mücərrəd obrazlar yaradır. Obyektin modelini formalaşdırır. Bu mücərrəd model hər hansı bir vasitə üzərində təsvir olunur. Bu vasitələr: kağız, elektron müstəvi, lövhə, daş, taxta, dəmir və digər vasitələrdir. Anlayış özü birləşmələr və müqayisələr fonunda dərk olunur. Siqnallar birləşir, cəmləşir və mərkəzdə yer alır. Bu xassələr əsasən qarşılıqlı funksiyalarda meydana gəlir. Anlayışı dərk etmənin əsas modelini qurmaq prosesləri elə aşkar olunmuş və aşkar olunan və uyğun ifadələri cəmləşdirib müəyyən müstəvidə (konkret və mücərrəd müstəvilər) sistemləşdirmədən ibarətdir. Sistemlilik prinsiplərində uyğun ifadələr də yaxın mənələrdən meydana gəlir. Bir anlayışı meydana gətirən tərkiblərin, elementlər vəziyyətinin ifadə olunması həmin anlayışın iştirak etdiyi sistemdə uyğun anlayışın ifadəsini şərtləndirir. Yəni, bir vəziyyət ifadə şəkilində əksini tapır, sistemin tərkibindəki digər vəziyyətin də ifadəsini, obrazını meydana gətirir. Burada ifadələrin toplaşmış məkanı ümumi olaraq əks olunur. Bu da özlüyündə rəngli tərkibli sistemləri və dərrakənin obyekt və predmet strukturlarını yaradır. Burada koordinat nöqtələri və başlanğıc mərkəzləri fərqli ola bilər.

Lakin cəmləşəndə oxşar mənalər üzə çıxmalıdır. Bu baxımdan da başlanğıc üçün baza nöqtələr həm mütləq, həm də nisbi əsaslara malik olur. Anlayışda tərkib də sahələrə görə fərqli ola bilər. Məsələn, hüquq anlayışının tərkibində hər bir şəxsin bioloji aspektlərindən tutmuş, peşəsinə qədər, cəmiyyətdəki mövqeyinə qədər olan bütün amillər, kriteriyalar iştirak edir. Anlayışlar müəyyən müstəvidə cəmləşir. Dövlətlərin konstitusiyalarında və məcəllələrində anlayışlar toplusu formalaşır. Hüquq anlayışı hər bir məkanda, müstəvidə əks olunur. Burada fərqli, həm də birləşərək sintez yaradan uyğun amillər mövcud olur. Uyğunluq elə birləşmədən yaranır ki, buradan da bütövlük meydana gəlir. Məkan özü uyğunluğu yaradır. Deməli, hüquq anlayışı ümumi mənada tərkibi fərqli olan, lakin uyğunluğu təşkil edən sistemdən ibarətdir.

Müəyyənlik (müəyyənləşmə) elə bir prosesdir ki, bu proses zamanı şərti dairəvi müstəvinin tərkibi (elementlər) açıla-açıla gedir. Dairədə olan element birləşmələri aşkarlanır. Hər bir element öz ardınca digər əlaqəli elementləri gətirir, aşkarladır. Bu anda dairənin sərhədləri dəyişir və dairə özü böyüməyə başlayır. Dairələrdən ibarət olan müstəvilər şəbəkəsi formalaşır. Dairələr böyüyür, yeni dairələr əmələ gəlir. Bu anda dairələr daxillərində və dairələr sərhədlərində kəsişmələr və bundan da toqquşmalar meydana gəlir. Dairələrin artması və böyüməsi keçicilik və bağlayıcılıqla həyata keçirilir. Bu anda çoxlu sayda kəsişmə və birləşmə nöqtələri üzərə çıxır. Birləşmə və kəsişmə nöqtələrinin vəhdəti də, cəmləşməsi də özündə geniş müstəvini meydana gətirir. Buradan da anlayış genişlənir. Anlayışın tətbiqi sahələri genişlənir və əksolunmaların sayı artır. Uyğunluq oxşar məkana (burada yanaşı məkanlar, hansılar ki, əlaqələri daha çoxdur), oxşar zamana (eyni zamanda müxtəlif məkanlarda baş verən proseslərə) əsasən yaranır. Geniş əhatəli müstəvini müəyyən bir xətt üzrə

uyğunluqlar yaradır. Digər istiqamətdə olan xəttin uyğunluqları kəşifir. Şaquli və üfiqi xətlər kəşifir. Bu baxımdan hesab edə bilərik ki, bir anlayış müstəvisi özündə fərqli uyğunluqların paralelliklərini, kəşifmələrini meydana gətirə bilər. Anlayışların ensiklopedik məcmuəsi meydana gəlir. Bu məcmuə öz tərkibində sistemləşmə zamanı genişlənən müstəvidən yaranan fərqli və oxşar ifadələri cəmləşdirir.

Hüquq anlayışı sahələrdə formalaşır. Sahələrdə genişlənmə və məhdudlaşma meydana gəlir. Keçidlər zamanı sahələrdə uyğunluqlar və fərqliliklər ortaya çıxır. Dövlət hüquqi ziddiyyətləri aradan qaldırmaq üçün paralelləşdirici və ayırıcı funksiyaları yerinə yetirir. Anlayışlar sayəsində nizamlama funksiyasını təmin edir.

“İnsan hüquqları” anlayışı da təfəkkürdə və reallıqlarda xəyali dairə müstəvilərindən ibarətdir. Bu müstəvilər həm daxilən aşkarlanaraq böyüyür, həm də say tərkibini artırır. Bir sahədə qəbul edilən qanunvericilik özündə vahid hüquq kriteriyası altında qəbul edilən çoxlu sayda ifadələri cəmləşdirir. Burada dairələrin daxilində aşkarlanma və yeni dairələrin meydana gətirilməsi prosesləri həyata keçirilir. Anlayış dairələrinin daxilən böyüməsi və yeni dairələrin meydana gəlməsi də öz-özlüyündə bir-birini şərtləndirən və ardıcıl məkan yaradan fəaliyyətdən asılıdır. Məsələn, insanın mənzil hüququnun genişlənən təminatını mənzillərin genişlənməsi, yeni mənzillərin tikilməsi yaradır. Burada hüquqlar daxili müstəvi və məkan üzrə böyüyür. Artan mənzillər yeni şəraitləri, yeni ticarət mərkəzlərini, rabitə, nəqliyyat və digər infrastruktur sahələrini meydana gətirir. Burada isə dairələr əlaqəli dairələr üzrə böyüyür. Deməli, hüquqlar həm daxili məkandan, həm də xarici məkanlardan genişlənir. Hər iki halda bağlayıcılıq və genişləndiricilik mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bağlayıcılıq və genişləndiricilik dairələri daxilən daha çox aşkarlayır, eləcə

də xaricə doğru böyüdərək, sistemləşməni və bunun da daxilində paralelləşməni və kəşifməni yaradır. Dairələrin böyüməsi və çoxalması insan hüquqlarının təkamül proseslərinin (burada qazanılan və itirilənlər də nəzərdə tutulur) əsaslarını meydana gətirir. Təkamül prosesləri özündə müəyyənləşmə, qeyri-müəyyənləşmə (yəni mövcud olanın yenisi ilə əmələ gəlməsindən sonra varlığına son qoyulması) və təkrar müəyyənləşmə kimi hadisələri cəmləşdirir. Hüququn təkamülləşməsində isə sistem daxili və sistem xarici islahatlar həyata keçirilir. Yeni hüquq normaları insanların şərait və zamana uyğun olaraq rahatlanmalarını meydana gətirir. Hüquq normaları tələblərə cavab vermək üçün müəyyən edilir və qəbul olunur.

İnsan hüquqlarının bağlayıcılığı və genişlənməsi öz-özünə insan hüquqlarının artan tərkibini meydana gətirir. Dairələr çoxladığıca sahələr də çoxalır və birləşmələr yaranır. Birləşmələr və genişlənmələr artdıqca gələcək hüquqları formalaşdırır. Təkamül prosesləri meydana gəlir. Təkamül prosesləri eninə və yuxarıya doğru formalaşır. Gələcək hüquqlar normalarda da genişlənmiş şəkildə əks olunur. Məsələn, konstitusiyalar və qanunvericilik aktları gələcək hüquqların təmini üçün strateji-konseptual sənədlərin qəbulunu zəruri edir. Strateji-konseptual sənədlər bir-birini şərtləndiriciliklə genişləndirir. Məsələn, milli strategiyalar milli proqramlarla, konsepsiyalarla yerinə yetirilir. Burada proqramlar həm də genişləndirici taktiki sənədlər rolunu oynayır. Burada genişlənmiş müstəvi ümumi bir bağlayıcı şəbəkənin əsaslarını yaradır. Gələcək hüquqlar insanın haqqını zamanla ayaqlaşdırır və pozulmasının qarşısını alır.

“İnsan hüquqları” anlayışının keçici və bağlayıcı əsaslarla dərk olunması insan hüquqlarına müxtəlif aspektlərdən verilən qiymətdir, dəyərləndirmədir. İnsan hüquqlarının dəyərli əsaslarla müxtəlif aspektlərdən dərk olunmasıdır. Məsələn, uşaq hüquqlarına elə uşaq yaşlarına

görə mövcud olan dəyər kimi baxmaq lazımdır. Uşaq hüquqları uşaqların yaşlarına müvafiq qaydada hüquq statuslarını və mövqelərini müəyyən edən kriteriyaları özündə əks etdirir. Mühəndisin peşə hüququna mühəndis dəyərindən yanaşmaq məqsədəuyğundur. Müəllimin peşə hüquqları onun baza insan hüquqları ilə vəhdətində daha da zənginləşir. Müəllimin peşə hüquqları onun baza hüquqları ilə bağlayıcılığını meydana gətirir və burada baza hüquqlar və peşə hüquqları keçiciliklə insan hüquqlarının müstəvisini formalaşdırır.

Hüquqların realizə olunması insan həyatının tsikliliyini yaradır, eləcə də cəmiyyətin kollektiv və koordinasiya olunmuş formada fəaliyyətini təmin edir. Məsələn, müəllim öz hüququnu təmin edir. Bununla da səlahiyyətlərini icra etmiş olur. Vəzifəsinin yerinə yetirilməsi hüquq müstəvisində dinamizmi yaradır, kollektiv hüquqların formalaşmasında təminedicilə rol oynayır. Müəllim hüquqlarının icrası məktəbli hüquqlarının formalaşmasını təmin edir. Burada bağlayıcılıq və keçicilik meydana gəlir. Məktəbli hüquqları müəllimlərin hüquqlarının təmin olunması və səlahiyyətlərinin tətbiqi ilə vəzifələrinin icrası zamanı formalaşır. Anlayışı dərk etmək anlayışa sistemli yanaşma deməkdir. Yəni, onu yaradan elementləri müəyyən etməkdən ibarətdir.

Hər bir anlayış (ifadələr və sözlər birliyi) tərkib baxımından dəyişəndir. Daha çox genişləndir. Genişlənmə müxtəlif sahələrdə tətbiq zamanı meydana gəlir. Genişlənmə norma və qaydalarla yerinə yetirilir. Genişlənməni də tətbiq sahələri və vasitələri yaradır. Genişlənmə özü elə keçicilik və bağlayıcılıq əsasında müəyyənləşmə prosesini yaradır. Anlayış istifadə olunmadıqda itə də bilər, arxaikləşə bilər. Hər bir anlayışı əhatəli və ardıcıl obrazlanma (müəyyən olunan siqnalar) şərtləndiriciliklə meydana gətirir. Deməli, anlayışlar sistemlilik prinsiplərinə söykənir. Obrazlanma genişləndikcə anlayış da genişlənir, müəyyənləşmə artır.

Anlayışın genişlənməsi onun tərkibini böyüdür. Dərəkölunmanın genişlənməsi anlayışın müəyyənliyini artırır.

İnsan hüquqları **konkret (məsələn, avtomobil və ev əşyaları əldə etmək hüququ və s.) və mücərrəd (sevgi azadlığı və hüququ, ailə qurmaq hüququ və s.)** anlayışdır. Bu anlayış hər iki aspektdə keçicilik və bağlayıcılıqla genişlənilir. “İnsan hüquqları” anlayışının keçici və bağlayıcı əsaslarla dərəkölunması anlayışın dərəkölunmanın predmeti olaraq müəyyən olunmasından meydana gəlir. Hər bir anlayış kimi insan hüquqları anlayışı da konseptuallığı özündə cəmləşdirir. Strukturun bağlayıcılığı elə anlayışın bağlayıcılığını və keçiciliyini böyüdür. İnsan hüquqlarının əhatəli və zəngin tərkibi (sahələrinin çoxluğu, müstəvilərinin zənginliyi və ardıcıl sistemliliyi) məhz onun konseptuallığını meydana gətirir. İnsan hüquqları anlayışının konseptuallığı onun həm tərkib elementlərinin zənginliyində özünü əks etdirir, həm də tətbiqi sahələrində, formalaşma sahələrində müəyyən olunur. İnsan hüquqları anlayışı ona görə bağlayıcı və keçici əsaslarla dərəkölunur ki, bu anlayış insanların maraqları ilə sıx bağlıdır. Maraqların genişlənməsi və təzələnməsi elə keçicilikdə və bağlayıcılıqda bürüzə verir. İnsan hüquqlarının əhatəliliyi baxımından tərkibinin zəngin olması bu anlayışın fərqli məzmununu meydana gətirir. Anlayışa fərqli və çoxaspektli tərəflərdən yanaşmaq olur. Əgər insan hüquqları anlayışı məxsusiləşmiş və universallaşmış bir ifadədirsə, onda belə nəticələrə gəlmək olar ki, onun tərkibini yaradan elementlərin qarşılıqlı əlaqələri də bu aspektdə çoxtərəfli yanaşmanı özündə əks etdirir. İnsan hüquqlarının tərkib elementləri də müxtəlif anlayışlardan ibarətdir. Məsələn, insanların səlahiyyətləri, ixtiyarları, nəyəsə mənsub olmaları, aid olmaları, immunitet və imtiyazları öz-özlüyündə anlayışlardan ibarətdir. Bu aspektdə insan hüquqları ümumiləşmiş bir anlayış kimi məzmun və formanı özündə əks etdirir. İnsan hüquqlarının tərkibi daxili forma və

məzmun etibarilə öz-özlüyündə bağlayıcılıq və keçicilik yaradır.

İnsan hüquqları anlayışının keçici və bağlayıcı əsaslarla dərk olunmasında fəlsəfi kateqoriyalar mühüm rol oynayır. Məsələn, zaman və məkan kateqoriyası burada əsas prinsipləri təşkil edir. İnsan hüquqlarının müəyyənlişməsinə, aşkarlanmasına məkandan və zamandan baxılır. Çünki tərkib bu kriteriyalarda dəyişir. Tərkibin dəyişməsində məkan və onun üzərində olan resurslar, resurslara təsir vasitələri və üsulları da mühüm əhəmiyyətə malik olur.

İnsan hüquqları anlayışı universal və məxsusi (konkret) aspektlərdə dərk olunur. Universal və məxsusi olaraq öz tərkibini dəyişir. Daha doğrusu tərkibinin sahələr üzrə təbii dəyişir. Bu da sahələrin məxsusluğundan və sistemdə hansı funksiyaları yerinə yetirməsindən üzərə çıxır. İnsanlar sahələrdən-sahələrə keçməklə sahələrdə olan resurslara mənsubluluq hüququnu da dəyişirlər. Məsələn, hər hansı bir müəssisənin bir sexindən digər sexinə keçməklə işçinin hüquqları dəyişir, yeni məkanda və yeni əlaqələr fonunda yeni hüquqlar aşkar olunur. İşçinin səlahiyyətləri bir tərəfdən artır, digər tərəfdən isə məhdudlaşır. Hər bir sahədə işçinin özünəxas, sahənin funksiyalarına uyğun vəzifə təlimatı mövcud olur. Sahələrdən-sahələrə keçmənin müxtəlif səbəbləri olur. Burada məkan və onun üzərində olan resurslar amili hüquqları və vəzifələri dəyişdirici kriteriya rolunu oynayır. Hüquq dəyişən, keçicilik yaradan mühüm səbəblərdən biri dövlətin və onun tərkibini təşkil edən sahələrin elementlərinin inkişafa məruz qalmasıdır. İnkişaf elementlərin yerdəyişməsi, forma və məzmun dəyişməsi ilə xassələndiyindən hüquq (burada həm də vəzifə və səlahiyyətlər) da ona müvafiq olaraq dəyişikliyə məruz qalır. Məsələn, Azərbaycan prezidentinin müvafiq qərarları ilə dövlət tənzimləməsini yerinə yetirmək və qanunvericiliyin inkişaf tələblərinə cavab verməsini təmin etmək məqsədilə, eləcə də müəyyən tənzimləmə zərurətindən irəli gələrək, qanunlarda və digər hüquq sənədlərində dəyişikliklər həyata

keçirilir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində dəyişiklik edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (29 may 2015-ci il tarixli) qəbul olunur. Sonra bu qanunun tətbiqi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı verilir.¹⁷

İnsan hüquqları anlayışının keçici və bağlayıcı əsaslarla dəyişməsinə bu kimi ümumiləşdirilmiş fikir bildirmək olar:

-insan hüquqlarının özü dəyişir, bu baxımdan anlayışın tərkibi də dəyişir;

-dəyişməni təmin edən forma kimi keçicilik və bağlayıcılıq yaranır;

-bu keçicilik və bağlayıcılıq hansı şəraitdə və məkanlarda dəyişir;

-dəyişmənin əsasları nələrdən ibarətdir;

-dəyişmələr nə kimi nəticələrə gətirib çıxara bilər;

-dəyişikliklərin normativ əsasları nələrdən ibarətdir;

-hüquq normalarından nə kimi yeni hüquq normaları törəyir və bu normalar tələblərə necə cavab verir;

-hansı şəraitdə hüquq normaları dəyişikliyə məruz qalır;

-universal hüquqlar dəyişir-bəzi hüquqlar itir, digərləri əlavə olunur;

-bir qrupun hüquqları dəyişir;

-fərdin hüquqları dəyişir;

-insanlar öz əvvəlki hüquqlarının müəyyən bir qismini özləri ilə daşıyırlar və s.

“İnsan hüquqları” anlayışının keçici və bağlayıcı əsaslarla dərk olunmasının bu kimi əsaslarını da ümumiləşdirmək olar:

-“İnsan hüquqları” anlayışının tərkibi keçicilik və bağlayıcılıqda sistemli xarakter kəsb edir. Mexanizmlərin işə düşməsi zamanı ardıcıl və sahəli nizamlamanı yaradır;

¹⁷ www.president.az Sənədlər: 10 iyun 2015-ci il

-keçicilik və bağlayıcılıq anlayışın tərkibini yaradan fərqli və oxşar elementlərin sayını çoxaldır;

-keçicilik və bağlayıcılıq hüquq anlayışının universal tətbiqini meydana gətirir, anlayışı proseslərdə universal kriteriyaya çevirir;

-keçicilik və bağlayıcılıq anlayışın sahələr üzrə təsnifatını yaradır, məxsusi anlayışların meydana gəlməsini təmin edir;

-bağlayıcılıq və keçicilik tətbiq və təsdiqdə, resurs amilinin anlayışın genişlənməsində və təkamülündə bir kriteriya kimi rolunu müəyyən edir;

-bağlayıcılıq və keçicilik müəyyənləşmə prosesləri zamanı bütün subyektlərin hüquqlarının müdafiə məsələlərini aktual edir və s.

“İnsan hüquqları” anlayışının keçici və bağlayıcı əsaslarının məntiqi nəticələrlə dərk olunması

Hər bir anlayış kimi insan hüquqları anlayışı da məntiqi bağlayıcı və keçici nəticələrə gəlməklə dərk oluna bilər. Nəticələr başlanğıcların tələblərinin müəyyən etdiyi yeni başlanğıclardan ortaya çıxır. Sonrakı hüquq əvvəlki hüquqları şərtləndirir. Məsələn, əvvəlcə qanunlarda təsbitedici normalar yer alır, məqsədlər müəyyən olunur, sonra isə hüquqlar şəxslənir, icra qaydaları müəyyən olunur. İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannaməsinin Preambulasında insan hüquqları və azadlıqları təsbit olunur. Maddələrdə də normalar təsbitedici və təsdiqləyicidir. Bu baxımdan yazılır: Hər bir şəxsin yaşamaq, azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ vardır. (Maddə-3). Heç kim kölə və ya asılı vəziyyətdə saxlanıla bilməz; quldarlıq və qul ticarəti bütün formalarda qadağan edilir. (Maddə-4). (Bu maddədə həm təsbitedicilik, həm də təminedicilik var. Məsələn, bu maddə dövlətə və cəmiyyətə işarə edir və onların funksiya və öhdəliklərini müəyyən edir). Preambula ümumi aspektlərdən ibarət olmaqla, sonrakı maddələrin yaranmasını şərtləndirir.

Bu sənəddə mülki və siyasi hüquqlar normalarla həm ifadə olunur, həm də təminat əsasları ilə əks edilir.¹⁸ Nəticələr yeni müəyyənliklərdir. Yeni müəyyənlilər də keçicilik və bağlayıcılıqdır. Keçicilik və bağlayıcılıq, fəlsəfi kateqoriyalar şərtləndirici olmaqla, hər zaman mövcud olur; çünki fəaliyyət təkrarlanan və dəyişən xassəlidir. Təkan verən, dəyişdirici koordinat rolunu oynayan kriteriyalar başlanğıcları ardıcıl qaydada əvəzləyir. Məsələn, resurs amili hər bir yaş dövründə olan insanların hüquqlarını elə öz yaşında artırır. Bu baxımdan informasiya texnologiyaları uşaqlardan tutmuş yaşlı insanların istifadə hüququnu yaradır. Məktəblilər məktəblərdə informasiya texnologiyası vasitələrindən istifadə edirlər. Digər tərəfdən, təqaüdçülər klubunun yaradılması da təqaüdçülərin hüquqlarını genişləndirir. İnsan hüquqları həm yaş, ixtisas, peşə və vəzifə kriteriyasına görə genişlənir, həm də resurslara görə öz məqamında artır. Burada genişləndirici kriteriyalar məntiqi nəticələr üçün şərtləndirici rolunu oynayır. Resurs artımı təminatın zərurətini yaradır. Zərurət də öz növbəsində hüquqları böyüdür. Böyümə bağlayıcılıqla və keçiciliklə formalaşır. Müstəvidə olan geniş hüquqlar öz növbəsində standartları meydana gətirir.

Məntiqi nəticələrə gəlməklə başlanğıc və son arasında dialektik vəhdət əmələ gəlir. Anlayışın başlanğıcı və sonu arasında olan ifadələr bir-birilərinə şərtləndiriciliklə birləşir və bu anda şərti və mütləq nəticə etibarilə son başlanğıca formal qaydada cavab verir və onu tamamlayır.

Təsbitədiçi və genişləndirici bir məntiqi dialektika quraq:

Demokratiya -xalq və onun hakimiyyətidir;

Hakimiyyət -xalqa məxsusdur;

Xalq -dövlət yaradandır;

¹⁸ İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə.

www.lexilogos.com/declaration/azeri.htm

Dövlət -hüquqdur;

Hüquq –demokratiyadır, demokratiyanın məhsuludur. Yəni, xalqın hakimiyyəti, hakimiyyəti formalaşdırması və nümayəndələri ilə təmsil olunması hüquqdur. Burada ardıcıl qaydada şərtləndiricilik var, məntiqi bağlayıcılıqla müəyyənləşmə gedir, sistemləşmiş fikir və ifadələr məcmusu ortaya çıxır. Genişlənmə və bağlayıcılıq məntiqi ardıcılıq yolu ilə həm anlayışın tərkibini böyüdür, həm də başlanğıcı sonla tamamlayır.

Digər bir nümunə:

Ünsiyyət -insana xasdır;

İnsan -sosial varlıqdır;

Cəmiyyət -əlaqələr formasıdır;

Əlaqələr –ünsiyyətdir;

Ünsiyyət-hüquqdur. Burada, dolayı və ətraflı məntiqi nəticələr mövcuddur.

Ümumiyyətlə, hüquq normaları sistemində məntiqi nəticələr əsasən dialektik şərtləndirmə ilə formalaşır. Dialektik məntiq, keçicilik və bağlayıcılıq ümumiyyətlə, dolayı məntiq yolu ilə başlanğıcı və sonu birləşdirir. Başlanğıc və son arasında ifadələr bağlayıcılıqla birbaşa nəticələri meydana gətirir.

Bağlayıcılıq çox olanda müstəvinin tərkibində olan zərrəciklər də çoxalır. Zərrəciklərin aşkarlanması elə müəyyənliyin çoxalmasını təmin edir. Formal və dialektik məntiqi bağlılıq burada genişləndirici və müəyyənədicisi faktor rolunda çıxış edir. Dialektik məntiq eynilik və fərqlilik əsasında müstəvini böyüdür. Məsələn, İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin maddələri həyatın əks olduğu sahələr və prinsiplər üzrə hüquq və azadlıqları təsnif edir. Burada konseptual məzmun şərtləndiricilik əsasında formalaşır. Məsələn, Bəyannamədə yazılır ki,

(Maddə-13) hər bir şəxs hər bir ölkə hüduunda sərbəst hərəkət etmək və yaşayış yeri seçmək hüququna malikdir (Bənd-1). Hər bir şəxs öz ölkəsi də daxil olmaqla istənilən ölkəni tərk etmək və öz ölkəsinə qayıtmaq hüququna malikdir. Bu maddədə məkan amili iki şərti yaradıb və vəhdətləşdirib. Vəhdətlik hüquq bütövlüyünə xidmət edib. Sonra yazılır ki, hər bir şəxs digər ölkələrdə təqibdən sığınacaq axtarmaq və bu sığınacaqdan istifadə etmək hüququna malikdir (Maddə-14). Bu maddənin prinsipi 13-maddədən meydana gəlir. 13-cü maddə şərtləndirir ki, şəxs təqiblərdən sığınacaq əldə edə bilsin.¹⁹ Məntiqi nəticələr konseptual müstəvini formalaşdırır və zənginləşdirir. Konseptual müstəvi də öz növbəsində məntiqi nəticələrlə genişlənir. Məntiqi nəticələrdə müstəvinin şərti başlanğıcı və sonu arasında bir aralıq və bütövlülük formalı bağlayıcılıq meydana gəlir. Başlanğıc fikri son fikir tamamlayır. Məntiqi nəticələr keçiciliyi, bu baxımdan da zamanı və müstəvini böyüdür, bağlayıcılığı artırır. Məntiqi nəticələr ümumini xüsusi ilə birləşdirir. Tərkibləri bir-birinə bağlayaraq müstəvini böyüdür. Məsələn, belə bir məntiqi (dialektik məntiq) bağlayıcılıqdan çıxış etmək olar: hüquq insana aiddir-insan hərəkətlərdə və fəaliyyətdədir-fəaliyyət maraqların ödənilməsinə təmin edir. Deməli, hüquq maraqlar üzərində formalaşır. Resurs dövlətin inkişafını təmin edir-dövlət hüquqlara malikdir-hüquqlar resursların artmasını təmin edir. Resurs marağ ödəyən amildir- marağ resurslar üzərində formalaşır-resurs hüquqdur-hüquq maraqdır. Burada konseptuallıq var. Konseptuallığın tərkibi formal məntiqlə meydana gəlir. Başlanğıc və son arasında keçicilik və bağlayıcılıqla, şərtləndirici əsaslarla bir bütöv müstəvi meydana gəlir. Digər bir məntiqi keçicilik etmək olar: orta təhsil icbari hüquqdur-uşaq təhsil alandır, deməli, uşağın

¹⁹ İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə.

www.lexilogos.com/declaration/azeri.htm

icbari təhsil hüququ var. Təhsil sahəsini əhatə edən hüquq normaları hər bir prosesi tənzim etmək funksiyasını yerinə yetirir. Burada bir məqamı tənzim edən və təsdiqləyən hüquq normasından digərləri meydana gəlir.

İnsan fəlsəfəsi və hüquq bərabərliyi

İnsana iki aspektdə yanaşmaq daha məqsəduyğundur: bioloji və mənəvi. Yanaşma elə fəlsəfi məzmunları meydana gətirir. Bioloji aspektdə belə bir fikir bildirilir ki, insan canlı adlandırdığımız aləmin müqayisədə nisbətən yüksək düşünən məxluqudur. *(Qeyd: əslində hər şey canlıdır. Makro və mikro hərəkətlər dünyasında cansız olan şey yoxdur, sadəcə olaraq canlılığın dərəcəsi var. Bu da məkandan və enerjidən, qüvvədən, onları yaradan kütlə və qüvvədən asılıdır. Kütlə halında enerji çox toplanır. Mərkəzə doğru sıxılma kütləni yaradır. Bu aspektdə qəbul etmək olar ki, bərk materiyalı planetlərin enerjiləri çoxdur. Bərk materiya üzərində yaşayan canlılar ondan enerji alırlar).* Düşüncələrin ali olmasının səbəbi duyğu orqanlarının qarşılıqlı olaraq taraz şəkildə fəaliyyət göstərməsidir və bir-birini tamamlamasıdır. *(Digər canlılarda ola bilər ki, bu şəkildə tarazlıq yoxdur, hansısa duyğu orqanları daha çox inkişaf edir və yaxud da ümumən duyğu orqanları aşağı tarazlıq nisbəti vəziyyətindədir. Burada həmçinin fiziki amillər də mühüm təsiredici faktordur).* Duyğu orqanları cavab reaksiyaları formasında bir-birini tamamlayır. Taraz fəaliyyət göstərən duyğu orqanları siqnalları kompleks şəkildə qəbul edir və mərkəzdə emal prosesləri sayəsində **yüksək dərəkə** formalaşır. Siqnalların yadda qalması, yaddaşa ardıcılı olaraq ötürülməsi beyin mərkəzinin ardıcıl fəaliyyətini təmin edir. Mərkəz duyğu orqanlarına, duyğu orqanları isə mərkəzə siqnallar ötürür. Bu baxımdan da formalaşma və sistemli təminat yerinə yetirilir. Duyğu

orqanlarına bu aspektdə beyin mərkəzinin struktur elementləri kimi baxmaq olar. Beyin mərkəzinin ətrafla əlaqəsi duyğu orqanları ilə yerinə yetirilir. Beyin mərkəzi də duyğu orqanlarının taraz işləməsini təmin edir. Duyğu orqanlarının birinin funksiyasının pozulması təbii ki, tamamlamada, kompleks fəaliyyət əsnasında yarımçıqları çatışmazlıqları meydana gətirir. Bu çatışmazlıqlar da digər duyğu orqanının normal fəaliyyətinə mənfi təsirlərini göstərir.

Tarazlılıq baxımından belə qəbul etmək olar ki, insan öz mövcudluq məkanında və strukturunda canlıların ən tarazıdır. *(Bunu biz belə düşünürük, çünki özümüz tarazıq. Digər canlılardan tam şəkildə xəbərimiz yoxdur. Bəlkə də elə bir canlı var ki, o öz səviyyəsində daha çox tarazlı quruluşa malikdir)*. Xəstəliklər zamanı mərkəzi sistem və ətraf sistem öz funksiyasını poza bilər. Beyin bütün tələbatları tarazlı funksiya ilə yerinə yetirir. Bir duyğu orqanının həddən artıq çox yüklənməsi digərini də korlaya bilər. Mərkəzdə ağırları yarada bilər. Həmçinin digər orqanlarda da ağırları yarada bilər.

İnsanlar siqnalları təbiət və fəvqətəbiət tərəfindən qəbul edirlər. Siqnallar da zərrəciklər axınıdır. Zərrəciklərin çox axını qəbuledici orqanların və beyinin funksiyasını poza bilər.

İnsanların tarazlı quruluşu və fəaliyyəti onların tarazlı duyğularını da meydana gətirir.

Fəlsəfi- məntiqi aspektdə belə bir fikir bildirmək olar ki, insanların başqa canlıdan fərqi öz hərəkətlərini daha çox məqsədli olaraq etməsindədir və hərəkətlərindən nəticələr çıxarmasındadır. Məqsəd deyilən qabiliyyət daxili ehtiyacların insana yönəlik siqnallarından formalaşır. Məqsədlilik o şeydir ki, burada başlanğıcla son arasında xəyali və mütləq məsafə müəyyən bir nizamla tənzimlənir. Proseslər məqsədlərin yerinə yetirilməsinə söykənir. Hər bir

məqam nəticələndir. Məqsədlilik öz trayektoriyasında müəyyənləşmə ilə əlaqələndir. Məqsədlilik də öz səviyyəsinə görə ağıl səviyyəsini müəyyən edir. Məqsəd özü bir nəticə kimi ağıllı dərrakənin məhsuludur. Məqsədləri sistemli müəyyən etmək də yüksək düşüncələrdən meydana gəlir. Ali şüur daha çox enerji qəbulundan meydana gəlir. Burada daxili siqnallarla ətraf aləmin siqnallarının sintezi xüsusi rol oynayır. İnsan ali şüuru qəbul etdiyi enerji ilə yaradır. Bu baxımdan da məqsədlər və nəticələr əvvəlcədən düşünülmüş istiqamətləri yaradır. Məqsəd və nəticələr hədəflərə yönəlir. Hədəflər istəkləri ifadə edir. Hədəflərə qədər olan məsafə insanları düşünməyə vadar edir. İnsan öz düşüncəsinin başlanğıcının sonunu (başlanğıc nöqtəsini) hədəf kimi müəyyən edir. Bu aspektdə belə qərara gəlmək olar ki, hədəflərin məsafəsi, ölçüsü və uzunluğu vardır. Uzunluq varsa, düşüncələr də uzana bilir. Müəyyən məsafəyə qədər olan düşüncələr əqli nəticələr çıxarmaq trayektoriyasını formalaşdırır. Nəticələr çıxarmaq qabiliyyəti insanları ağıllı məxluqlara çevirir. Nəticələr çıxarmaq iş əsasən emal mərkəzinin siqnallardan yarandığı funksiyalarıdır.

Hüquq (*mənimsəmə, mənsub olma və məxsus olma haqqı, o cümlədən ixtiyara malik olmaq, obyekt üzərində səlahiyyətli olmaq, imtiyaz və immunitətlər əldə etmək və s.*) məqsədlərin yönləndirilməsinin başlıca kriteriyasıdır. Həm də məqsədlər üçün məkanları və resursları açır. Hüquq insanı müəyyən edən statusdur. İnsan düşüncəsinin məntiqi məhsuludur. Hüququ insan özünü təsdiq kriteriyası kimi qəbul edir. İnsan öz hüquqlarını nəticələr çıxarmaqla müəyyən edir və onu dərrakə obyektinə çevirir. Dərrakə sayəsində öz hüquqlarını müəyyən edir və tərkibinin nəzəri əsaslarını yaradır. Hər bir əlaqə müstəvisində insan hüquq normalarından öz məqsədləri üçün istifadə edir. İnsan hüquqları normalara salınmaqla bir nəzəri kriteriyaya çevrilir. İnsan hüquqlarının pozitiv mahiyyəti hüquq normaları sistemində əksini tapır.

İnsanlar çalışırlar ki, bütün tənzimləmə sahələrində hüquq normalarından öz məqsədləri üçün müsbət mənada istifadə etsinlər. Hüquq normalarının ümumi mahiyyəti insanlara pozitiv xidmətlərdən ibarətdir.

İstiqamətləri nəticələrlə getmək, hər bir məqamı şərtləndiriciliklə dərk etmək o mənəni verir ki, insanlar makro müstəvi daxilində fəvqəvvə tərəfindən idarə olunurlar. Kainat tarazlığına tabedirlər. Qəbul etdikləri siqnallarla götür-qoy edirlər. Siqnalları da makro və mikro tarazlıq içərisindəki dəyişən sistemdən qəbul edirlər. Bu siqnallarla tarazlığa, sistemli struktura tabe olurlar. Məkanı dəyişəndə enerji də dəyişir. İnsanlar müstəvilərdən-müstəvilərə keçidlər edirlər. **Bu baxımdan da hesab etmək olar ki, insanın haqqı fəvqəvvənin verdiyi nemətdir.** İnsan bu dəyərdən istifadə etməklə **məhz özüne özünü** təsdiq edir. Həm də insana bəxş edilən şüurun fəaliyyət nəticəsi olaraq meydana gəlir. Hesab etmək olar ki, fəvqəvvə iradi seçimdir. Fəvqəvvə hər kəsin daxil olduğu ölçüsü və konkret forması olmayan, əbədi zamana, hərəkətə malik olan qüvvədir. Bütün aləm onun daxilində qərarlaşıb. Bu baxımdan da hesab etmək olar ki, insanın hüquqları elə təbiətin, kainatın ona verdiyidir. Fəvqəvvənin hədiyyəsidir. İnsan əqli öz hüquqlarını müəyyən edən baza rolunda çıxış edir, hüquqlarını şəraitə müvafiq olaraq dəyərləndirir.

Haqq keçicilik və bağlayıcılıqla insanı təbiətdə və cəmiyyətdə, eləcə də dövlətdə bir səlahiyyətli və vəzifələr daşıyan ünsür kimi təsdiq edir. Bu haqqın universal və məxsusi olması da fəvqəvvə tərəfindən ayırd edilir. Yəni insana o formada verilir. Məsələn, bir insan kateqoriyası, kriteriyası altında hüquqlar ümumi olur. Eyni zamanda məkan, zaman və element amili, qabiliyyət və istedad amili hüquqları məxsusiləşdirir. Dövlət və cəmiyyət də verilən hüquq normalarının müəyyənliyini təmin edirlər. İnsanlar

universal və məxsusi-konkret hüquqları dövlətlərində və cəmiyyətlərində özləri üçün təsdiq edirlər.

İnsanlar mikro kainat məkanında müəyyən qədər imkanları olan məxluqlardır. Bu imkanlar da siqnallarla onlara verilir. Bu aspektdə də hesab etmək olar ki, hüquq siqnallarla insanlara verilən dəyərdir. İnsan hüquqları insanların özləri və təbiət arasında, eləcə də qurduqları sosial sistemlərdə əlaqələrin və təmasların əsaslarını meydana gətirir. Təbiətlə əlaqələr genişləndikcə, insanlar arasında təmas xətləri böyüdükcə və təmasda olanların sayı artdıqca insan hüquqları da böyüyür. Məsələn, bir şəhərin böyüməsi, ərazilərin artması, küçə və prospektlərin çoxalması, infrastrukturun genişlənməsi hüquqları genişləndirir. **Təmasların artmasını keçicilik və bağlayıcılıq meydana gətirir.** Keçicilik və bağlayıcılıq formanı (şəraiti, müstəvini) da üzərə çıxarır. Keçicilik və bağlayıcılıq sayəsində insanların haqları, bu baxımdan ixtiyar və səlahiyyətləri sahələr üzrə dəyişikliyə məruz qalır. Təmas özü ilə hərəkətlərdən yaranır. Hərəkətlər təmasları genişləndirir. İnsan hüquqları üzərindən düşünür və özünü də hüquqlar müstəvisində reallaşdırır. Bu baxımdan da hüquqların keçiciliyi və bağlayıcılığı koordinasiya yaranır. İstənilən bir nöqtə (burada xəyali və konkret nöqtələr nəzərdə tutulur) koordinasiya rolunu oynayır.

İnsan fəlsəfəsi elə insanın özünü düşünən bir sahədir, düşüncə istiqamətidir, təlimdir, dolğun düşüncədir. İnsan fəlsəfəsi insanın özünün qəbul etdiyi enerjidən (siqnalların formalaşdırdığı enerji) meydana gəlir. Çünki siqnallar aşkarlayıcı funksiyaları yerinə yetirir. Enerji zərrəciklərin axınlarından yaranan siqnallardan formalaşır. Enerji qəbulu materiya ilə mənəvi aləm arasında bağlılıq yaradır. Mənəviyyat maddi aləmin fəvqü olur. İnsan fəlsəfəsi insan düşüncələrini insanların daxillərinə və xarici aləmlərinə bağlayır. İnsan həm öz daxilini aydınlaşdırır, həm də xarici

ilə əlaqəsinin, vəhdətinin mənasını aşkarlamağa çalışır. İnsan iki aləm arasında keçid vəziyyətində olur və hər iki aləmi vəhdətləşdirir, bağlayır. Dərketmə xarici aləmin siqnalları ilə də formalaşır. İnsan öz düşüncələri ilə özünü ümumi və məxsusi əsaslarda görür. Dərinə düşüncələr fəlsəfənin əsaslarını formalaşdırır. Fəlsəfə bir ümumi təlim olaraq daha çox müəyyənliyi aşkarlamaq prosesinə çevrilir. Daxili aləmlə xarici aləmin vəhdəti və bağlayıcılığı insanın ümumən bir məxluq kimi bütövlüyünü və mənasını aşkarlayır.

İnsanın pozitiv əməlləri və neqativ işləri insan fəlsəfəsinin əsas istiqamətləridir, insan fəlsəfəsinin (müdrəklərin təliminin) predmetidir. Əməllərin yaxşı və pis olmasının səbəblərini araşdırmaq, bu əməlləri düşüncə obyektinə çevirmək fəlsəfi-elmi aspektlərdə həyata keçirilir. İnsan öz əməllərinin səbəblərini düşünə-düşünə axtarmağa çalışır. Bu aspektdə qənaətlərini bölüşür.

Məlumdur ki, duyğu orqanları insan təfəkkürünü yaradır. İnsan fəlsəfəsində, onun bir obyekt kimi fəlsəfi məzmununda duyum və dərrakə vəhdətdə çıxış edir. Dərrakə duyğu orqanlarının ötürülən siqnalları ilə formalaşır. Təkamül proseslərində duyğu orqanlarının funksiyaları da dəyişir. Burada ola bilər ki, genişlənmə prosesləri baş verir. Dərrakə siqnalları çox qəbul etməklə təkamülə məruz qalır. Aydınlaşma proseslərinin ardıcılığı təfəkkürün təkamülünü meydana gətirir. İnsanın təfəkkürü (burada obrazların həcmi, sayı) artdıqca düşüncələrində hüquqları da genişlənə bilər. İnkişaf proseslərinin sürətli axını mövcud insan düşüncələrini dəyişə bilər. Dəyişən düşüncələr yeni məzmunlu hüquqların formalaşmasını zəruri edə bilər. Bu baxımdan da belə qərara gəlmək olar ki, **gələcək hüquqlar** dəyişən mənzərə fonunda qəbul ediləcək siqnalların sayəsində müəyyən bir forma ala bilər. Bu prinsip düşüncə ilə hüquqların tamamlayıcı funksiyasını üzərə çıxarmağa imkan verir. Düşüncə gələcək mənzərənin xəyali formasını yarada

bilər, buradan da yeni hüquqlar aşkarlana bilər. Yeni hüquqların reallaşması sayəsində düşüncə də öz istiqamətlərini dəyişmək imkanına malik ola bilər.

Hüquq insan fəlsəfəsinin mərkəzində dayanan kriteriyalardandır. Çünki hüquq pozitiv dəyər olaraq insanların özlərinə xidmət üçün təşkil olunur. Buna görə də hüquqları dərk etmə obyektinə çevirmək mümkün olur.

İnsan öz düşüncəsinin obyektidir və subyektdir. İnsanın özünüdərk etdiyi onun fəlsəfi mahiyyətini formalaşdırır. Hüquq insan məna və məniyyətinin tərkibidir və əxlaqın əsasıdır. Hüquq bir çox hallarda əxlaq qaydaları ilə məhdudlaşdırılır və eləcə də genişləndirilir.

Hüquq həm də bütün hallarda dəyişməzdir. Ona görə ki, insan bütün mümkün hallarda (şəraitlərdə) ixtiyar və səlahiyyətlərə malikdir. Bu ixtiyar və səlahiyyətlər artıb-azalmaqla, dəyişən tərkiblə xassələndirilir. Lakin ümumi əsaslarla dəyişməzdir. Çünki təbii hüquq insana onu yaradan (Ulu Tanrı) tərəfindən verilir.

İnsanın özünüdərk etdiyi də müəyyən qədər dəyişəndir. Bu dəyişmə insan maraqlarına müvafiq olaraq həyata keçirilir. İnsanlar məkanlarını dəyişdikdə maraqlarını və hərəkətlərini dəyişir. Dəyişmə zamanı enerji qəbulu və ötürülməsi sayəsində müəyyənliyin tərkibi də dəyişir. Burada dəyişmə məkana tabe olur. Məkan da enerji kəmiyyəti ilə fərqlənir. Məkan özünüdərk etdiyi əsaslarını və yerini təşkil edir. Hər bir məkanda insan özünü bir qədər fərqli düşünə bilər. Bu baxımdan da keçicilik və bağlayıcılıq müəyyənliyin tərkib dəyişmələri ilə xarakterizə olunur. Məkan dəyişəndə resurs da dəyişir. Bu anda hüquq da dəyişir. Məsələn, hərbi öz iş məkanında vəzifəsinə müvafiq olaraq resurslardan istifadə edir. Hərbinin məkanı dəyişir, vəzifəsini itirir, təqatdə çıxır, bu anda əvvəlki hüquqları itirir. Yeni məkanda, yeni iş yeri üzrə yeni hüquqlar qazanılır.

Onu demək çox çətinidir və düzgün deyil ki, **insanlar tam bərabərdirlər**. Çünki onlar təbiətdən, fəvqə-təbiətdən eyni miqdarda enerji almırlar və ötürümlər. Eyni qüvvə qəbul etməzlər. Eyni miqdarda enerji alsaydılar və ötürsəydilər, tamamilə eyni olardılar. Bu halda isə **“robot”** dünyası mövcud olardı və hər kəs eyni şəkildə hərəkət edərdi. Fərqlilik həyatın özüdür və əlaqələrin əsasıdır. Fərqlilik sayəsində fərqli proseslər həyata keçir. Təbiət özü də fərqliliyin yaratdığı bir tarazlıqdır. Bərabərlik müstəvi və məkan bərabərliyi ilə müəyyən olunur. Hər bir insanın öz məkanı və hüquq müstəvisi olduğundan burada tam bərabərlikdən söhbət gedə bilməz.

Tam bərabərlik əvəzinə sadəcə olaraq insanların ruhu taraz olur. Ruhun tarazlaşması da insanın daxili aləminə bağlı olur. Enerjinin dəyişən həcmdə qəbulu ilə əlaqədar olaraq bu tarazlıq dəyişərək müəyyən nöqtələrdə mərkəzə doğru hərəkət edir və mərkəzdən uzaqlaşır. Burada mərkəz də mütləq və nisbi əsaslı olur. Hər bir məkan həm mütləq, həm də nisbi əsaslıdır. Bu baxımdan da **ruhi nisbi tarazlıq** yaranır. İnsanları bir araya gətirən kriteriyalar mövcud olur ki, onlar da koordinat rolunu oynayır. İnsanların əlaqələri və münasibətləri koordinatlar üzrə dəyişir və tarazlıq sahələri və müstəviləri meydana gəlir. İnsan fərqli-məkan fərqli, məkan fərqli- enerji fərqli, enerji fərqli-insan fərqli, insan fərqli-hüquq fərqli prinsipləri burada mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir şərti hərəkət dayanacağında enerji kəmiyyəti də fərqli olur. Belə izahdan o nəticəyə gəlmək olur ki, hüquqlar həm xəyali horizontal, həm də xəyali üfiqi trayektoriyalar üzrə mütləq keçicilik və bağlayıcılıqla dəyişir.

İnsanlar fərqli məkanlarda yaşayırlar, fərqlərlə, fərqli cizgilərlə dünyaya gəlirlər. Bu baxımdan da fərqli enerji qəbul edirlər. Valideynlərinin fərqli enerjiləri, onların fərqli taraz sistemləri məhz fərqli doğulmalarını ortaya qoyur. Fərqli enerji fərqli bioloji (anatomik quruluş da daxil

olmalqla) və psixoloji amilləri meydana gətirir. İnsanların mənəvi-fiziki ruhları enerji kəmiyyəti ilə əlaqəli olur. Psixoloji amillərə xarakterdən tutmuş əqli düşüncə tərzinədək bütün mental aparat daxildir. Fərqli enerji fərdi qaydada fərqli düşüncələri meydana gətirir. İnsanların hüquqlarını onların qabiliyyətləri, istedadları, cəmiyyətdə tutduqları mövqelər və eləcə də peşə məşğuliyyətləri yaradır. Təbii ki, yaş amili də burada mühüm rol oynayır. Hüquq bərabərliyi bu məsələdə ümumi bir kriteriyaya çevrilir. Bu baxımdan hüquq bərabərliyi tam mənada mütləq bir kriteriyaya çevrilə bilmir. Məsələn, universal hüquq və universal bir prinsip olaraq təqaüd almaq hüququ var. Lakin bütün şəxslər eyni məbləğdə təqaüd ala bilmir. Düzdür, eyni məbləğdə təqaüd alanlar qrupu, kateqoriyası yaranır. Məsələn, eyni məbləğdə təqaüd alan tələbələr, əmək pensiyaçıları olur. Hüquq bərabərliyi eyni qruplar üçün mütləq kriteriyaya çevrilir. Eyni zamanda hüquq bərabərliyini yaradan kriteriyaların (yaş amili, əmək stajı və s.) əsasları eyni olur. Deməli, təqaüd hüququ eynidir və universal mənə kəsb edir. Lakin bu universallıq içərisində bir fərqlilik də var. İnsanların potensialı, bu baxımdan istedad və qabiliyyətləri fərqli olduğundan hüquqları da mütləq eyni ola bilmir. Eləcə də əmək stajı əmək pensiyaçılarında fərqli məbləğləri meydana gətirir.

Hüquq bərabərliyi ümumi bir kriteriya olaraq pozitiv hüquqda özünü göstərə bilir. Məsələn, hər kəsin mənzillə təmin olunmaq hüququ ümumi bir kriteriya kimi qəbul olunur. Hansı ölçüdə mənzillərə sahib olmaq artıq imkanlara bağlı olur. Bu aspektdə dövlət tərəfindən minimum standartlar və hüquq qaydaları müəyyən olunur. Eləcə də dövlət bütün uşaqlara icbari və ödənişsiz təhsil almaq hüququ verir.

Hüquq bərabərliyi əmək münasibətlərində və əlaqələrində bir çox hallarda pozulur. Məsələn, hər bir ştat

vahidi öz əmək haqqı ilə fərqlənir. Bir müəssisədə eyni və fərqli ştat vahidləri mövcud olur. Burada çalışan işçilər artıq imkanlar daxilində hüquqlar əldə edirlər. Hüquq bərabərliyi burada nisbi anlayışa keçir, onun mütləqliyi fərdi məsələdə öz əksini tapır, eləcə də universallıqda müəyyən olunur. Məsələn, universal prinsip olaraq hər kəsin əmək hüququ yaranır. Əmək hüququ universal bərabərliyi meydana gətirir. Lakin bərabərlik içərisində fərqlilik formalaşır. Vəzifə fərqləri fərqli əmək haqları prinsiplərini meydana gətirir. İnsanların fərqli olmaları, onların fərqli inkişafa malik olan dövlət və cəmiyyətlərdə yaşamaları belə onların hüquq fərqliliyini meydana gətirir. Məsələn, ABŞ və Qərbi Avropa ölkələrində adambaşına düşən ümumdaxili məhsulun həcmi ilə digər ölkələrdə ümumdaxili məhsulun həcmi eyni deyil. Hüquq bərabərliyi elə hüquq fərqliliyindən meydana gəlir və tərkibi rəngarəng olur. Tərkib və bu baxımdan kriteriyalararası əlaqələr pozulduqda hüquq da dəyişir. Məsələn, ali məktəbdə təhsil alan hər kəs tələbədir. Bütün tələbələr təqaüd alırlar. Bu bir universal hüquqdur. Yaxşı oxuyanlar isə fərqləndirici təqaüd alırlar. Bu isə xüsusi bir imtiyazdır. İmtiyaz da hüququn tərkibini formalaşdıran kriteriyadır. Həmçinin bütün sakinlər hüquqlara malikdirlər. Əcnəbilər də sakinlərdir. Diplomatlar əcnəbilərdir. Lakin onlar immunitetli sakinlərdir. Burada immunitetlilik (toxunulmazlıq) özü bir hüquq keçiciliyi və bağlayıcılığı yaradan kriteriyadır. Diplomatiya anlayışı da hüquq keçiciliyini və bağlayıcılığını yaradır. Diplomatlar əlavə hüquqlara malik olurlar. Məsələn, onlar müəyyən gömrük rüsumlarından azad olunurlar. Bu hüquqlar beynəlxalq sənədlərlə və daxili qanunvericiliklə tənzim olunur.

Ümumiyyətlə, hər bir kriteriya əlavə olunarkən və ya da aradan götürülərkən hüquq keçiciliyini meydana gətirir. Məsələn, sürücülük vəsiqəsi bir kriteriyadır, hüquq verən

vasitədir. Onun əldə olunması və itirilməsi hüquq keçiciliyini və bağlayıcılığını meydana gətirir.

Hüquq fərqliliyi və bərabərliyi məhz keçiciliyi formalaşdırır. Keçicilik və bağlayıcılıq insanların hüquq müstəvilərini və ümumən insan fəlsəfəsini meydana gətirir.

Hüquq bərabərliyinin nəzəri aspektləri insanları vahid istiqamətlərdə və vahid prinsiplərlə hərəkət etməyə vadar edir. Deməli, hüquq normaları ümumən hər bir sahə üzrə bərabərləşdirici müsbət kriteriyadır. İsrət universal, istərsə də məxsusi məsələlərdə hüquq bərabərləşdirici rolu oynayır.

Hüquq bərabərliyi hansı hallarda pozulur, dəyişilir? - Pozulma adətən eyni xətlər üzrə hərəkətlər edərkən və yaşayış yerini dəyişərkən baş verir:

Hüquq pozulmaları müsbət və mənfi istiqamətdə həyata keçirilir. Hər iki istiqamətdə insanlar həm qazanırlar, həm də itirirlər.

-insanların yaşları dəyişdikdə -*lakin eyni yaşlı və eyni peşələrdə çalışan insanların hüquqları burada müəyyən qədər bərabərləşir;*

-insanların peşələri dəyişdikdə -*bir şəxs başqa bir peşəyə keçərkən və ya da vəzifəyə təyin olunarkən onunla eyni peşədə çalışanların hüquqları da bərabərləşir;*

-yaşayış yerləri dəyişdikdə -*kəndli və şəhərli hüquqlarının fərqləri meydana gəlir. Ölkəni dəyişərkən də hüquqlar dəyişir. Bir ölkədə vətəndaş başqa bir ölkədə əcnəbiyə çevrilir. Vətəndaşlıq və əcnəbilik hüquqları dəyişir;*

-insanların azadlıqları məhdudlaşdıqda-*azadlığın məhdudlaşması bir çox hallarda baş verir. Əsasən, cinayət törətdikdə və inzibati həbslər və inzibati cərimələr zamanı bu hallar daha çox bürüzə verir;*

-fəaliyyət kriteriyaları dəyişdikdə-*insanlar vəzifələrini və peşələrini dəyişirlər və nəticədə hüquqlarının tətbiqi sahələri və hüquqların tərkibi dəyişir;*

-ailə həyatı dəyişdikdə, ailə tərkibi böyüdükdə- valideynlik hüquqları qazanılır;

-təhsil almaq imkanları qazandıqda-ali müəssisədə insanlar tələbə hüquqları qazanırlar;

-əqli və fiziki dəyişikliklər zamanı; xəstəliklər zamanı və s.- itirilmələr və qazanmalar meydana gəlir. Xəstəlik müavinəti və təqaüdü təyin olunur.

İnsanların hüquq bərabərliyi müəyyən kriteriyalar üzrə həyata keçirilən təsnifat əsasında meydana gəlir. Burada bir kriteriya və norma seçimlərə münasibətdə ümumən hüquq bərabərliyini yaradır. Məsələn, nazir və nazirlik kriteriyaları, icra və bələdiyyə başçıları kriteriyaları və digər bu kimi əsasverici kriteriyalar bərabərliyin əsaslarını meydana gətirir. Məsələn, yerli icra hakimiyyətləri, mərkəzi icra hakimiyyətləri üçün (fərdi qurumlar-nazirliklər, komitələr üçün) onların fəaliyyət və funksiyalarını müəyyən edən, eyniləşdirən, eyni prinsip və qaydaları müəyyən edən nümunəvi əsasnamələr (məsələn, yerli icra hakimiyyətləri üçün) qəbul edirlər. Məsələn, Yerli icra hakimiyyətləri haqqında Əsasnamədə ümumi prinsip olaraq qeyd olunur ki, yerli icra hakimiyyətinin başçısı müvafiq ərazidə fəaliyyət göstərən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının yerli qurumlarına ümumi rəhbərliyi həyata keçirir. (1.6.). Eyni zamanda ümumi prinsip olaraq yazılır ki, yerli icra hakimiyyətinin başçısı təyin edilən şəxsin ali təhsili olmalıdır. Yerli icra hakimiyyətlərinin başçıları eyni zamanda heç bir başqa seçkili və ya təyinatlı vəzifə tuta bilməzlər, heç bir sahibkarlıq, kommersiya və digər ödənişli fəaliyyətlə məşğul ola, vəzifə maaşından və ona olan əlavələrdən və əmsallardan başqa məvacib ala bilməzlər. Yerli icra hakimiyyəti başçısının ikili vətəndaşlığına, başqa dövlətlər qarşısında öhdəliyinə yol verilmir, habelə o, din xadimi ola bilməz.

(2.3).²⁰ Burada qanunlarda olduğu kimi universallıq var və hər kəs üçün (hər bir qurum üçün) tətbiq olunan prinsiplər müəyyən olunub. Eyni səlahiyyətli qurumların da obyektləri fərqli olur. Məsələn, Azərbaycanda hər bir inzibati rayonun öz ərazisi və bu baxımdan idarəetmə obyektı var. Bu nöqtəyi nəzərdən hesab etmək olar ki, bərabərlik öz daxilində fərqləri yaradır. Hüquq normaları sistemində də fərqlər və bərabərlik var. Məsələn, konstitusiyalar, qanunlar, fərmanlar və sərəncamlar, əsasnamələr və qaydalar, eləcə də strateji-konseptual sənədlər (konsepsiyalar, doktrinalar və proqramlar, fəaliyyət planları) universallığa və bərabər qüvvəliliyə malik olurlar. Lakin hər bir bərabərliyin içərisində də fərqlər də vardır.

Fərqli obyektləri olan qurumların da eyni dərəcəli (məsələn, nazirlik olduqlarından) səlahiyyətləri olmuş olur. Bu baxımdan, məsələn, Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi haqqında Əsasnamədə yazılır ki, Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi (bundan sonra-Nazirlik) Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır. (Ümumi müddəalar. Maddə-1). Əsasnamədə nazirliyin vəzifələri, funksiyaları, hüquqları, nazirliyin fəaliyyətinin təşkili kimi hüquqi tənzimləyici istiqamətlər yer alır.²¹

Eyni statusluluq (nazirlik kriteriyasına görə) baxımından, Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi haqqında Əsasnamədə də yazılır ki, Nazirlik Azərbaycan Respublikasında aparılan vahid maliyyə və büdcə siyasəti çərçivəsində dövlət vergi siyasətinin həyata keçirilməsini, dövlət büdcəsinə vergilərin və digər daxilolmaların vaxtında

²⁰ Yerli icra hakimiyyətləri haqqında Əsasnamə.

www.president.az/articles/5157

²¹ Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi haqqında Əsasnamə. Prezidentin 2004-cü il 29 yanvar tarixli 16 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. www.mfa.gov.az/files/file10_10.pdf

və tam yığılmasını təmin edən və bu sahədə dövlət nəzarəti həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır.²²

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsi də mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır və əsasnaməsində qeyd olunub. Bu Əsasnamədə də mərkəzi icra hakimiyyəti qurumu olaraq, Komitənin fəaliyyət istiqamətləri, vəzifələri, hüquqları, fəaliyyətinin təşkili və strukturu yer alır.²³

Hüquq bərabərliyi prinsipi nisbi əsasları özündə daşıyır. Hüquq keçiciliyi və bağlayıcılığı dialektik qaydada həm bərabərliyi yaradır, həm də fərqləri meydana gətirir. Nazirliklər bərabər olsalar da fəaliyyət istiqamətlərinin müxtəlifliyi onları fərqli statuslu subyektə də çevirir.

İnsanlar arasında hüquq fərqi tarazlığın qeyri-tarazlığa keçməsi ilə, eləcə də qeyri-tarazlıqların mövcudluğu ilə meydana gəlir. Burada tarazlıqlar sistemini isə təbii amillər və insanın sonradan qazandığı amillər formalaşdırır. İnsanlar arasında uyğunluq problemi məhz onların hüquqları və vəzifələri arasında olan fərqi üzərə çıxarır. Hər bir şəxs anadangəlmə müəyyən istedadı malik olur. Genetik vərdişləri və xarakteri, eləcə də əxlaqı özündə birləşdirir. Sonradan da bu dəyərləri qazana bilir. Fərqlər insanlar arasında cəmiyyətdə və məişətdə fərqli mövqeləri meydana gətirir. O insanlar daha çox yetişmiş olurlar ki, onlar anadangəlmə və həyat axarında daha çox enerji toplayırlar. Toplanan enerji tarazlığın yüksək mərhələsini və səviyyəsini formalaşdırır. İnsanlar arasında mədəniyyət, əxlaq və tərbiyə fərqləri məhz onların anadangəlmə yolu ilə və ətraf mühitdən

²² Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi haqqında Əsasnamə. Prezidentin 29 mart 2001-ci il tarixli, 454 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq olunmuşdur. www.taxes.gov.az/modul.php?name=qanun&news=369

²³ Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsi haqqında Əsasnamə. Prezidentin 2012-ci il 4 iyun tarixli 646 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. www.customs.gov.az/files/Esasname%20ve%20struktur.pdf

qazandıqları enerji hesabına yaranır. Hər kəs bir-birinə uyğun ola bilmir və bir-birilərini qəbul edə bilmir. Burada tarazlıqlar səviyyəsi fərqli əsaslarla formalaşır. Eləcə də enerji mübadiləsində olan iştirak və onun səviyyəsi də müəyyənədir faktor rolunda çıxış edir. İnsanlar öz enerji potensiallarına görə özlərini dairələrə salırlar, sərhədlər müəyyən edirlər. Lakin buna baxmayaraq bərabərləşdirici kriteriyalar da olur ki, insanlar resurs potensiallarının fərqinə baxmayaraq daxilən və ruhən eyniləşmək, bərabərləşmək zərurətində olurlar. Məsələn, dini ibadətlər zamanı, zəvvarların müqəddəs məkanlara ziyarətləri və ibadətləri zamanı hər bir zəvvar ruhən bərabərləşir. Burada onlar eyni ritualları yerinə yetirirlər, ibadətlər edirlər. Eləcə də küçə qaydaları, piyada və sürücü keçidləri qaydaları hər kəs üçün eyniləşir. Nişanın tələbləri (təcili yardımlar, fəvqəladə hallar və ictimai-asayişin qorunması və digər zəruri, məcburi hallar istisna olmaqla) hər kəs üçün mütləq olur. Qanunvericilik universal əsaslarla bərabər şəkildə müəyyən olunur. Bərabərləşdirici kriteriyalar insanların müəyyən məqamlarda ruhən bərabərləşməsinə təmin edir. Lakin bu kriteriyalar tam da bərabərləşdirici olmur. İnsanlar arasında mütləq fərqlər yəne də mövcud olur. Hüquq normaları insanlar arasında əsasən ruhən bərabərləşməni təmin edən fəlsəfi kriteriyalar rolunda çıxış edir.

Təkamül prosesləri və proseslərin əhəmiyyəti

Təkamül prosesləri sahələr üzrə ardıcıl olaraq hərəkətləri özündə əks etdirdiyi üçün zamana bağlıdır. Zaman trayektoriyası keçmiş, indiki və gələcək vəziyyəti özündə ehtiva edir. Burada indiki zamanın keçiciliyi və dəyişkənliyi trayektoriya üzrə gələcək zamanı müəyyən edir. Hüquqların təkamülü təbii olaraq tarixini yaradır. Gələcək hüquqların

dəyişməsində və bu baxımdan təkamülündə həyatın özünü dəyişən faktorlar mühüm rol oynayır.

Təkamül bir prosesli vəziyyət olaraq müəyyən müstəvi üzrə keçiciliyin, keçici elementlərin, hərəkətlərlə məkanlarını dəyişən elementlərin yaratdığı təzahürdür, yeni aşkarlıqdır, yeni müəyyənlikdir, dəyişikliklərlə xarakterizə olunan yeni obrazlanmadır və bağlayıcılıqdan yaranan yeni mütləq və nisbi, eləcə də konkret və keçici bir müstəvidir. Təkamül prosesləri zamanı müstəvilər bir-birini əvəzləyir. (Qanunlardan yeni qanunlar, hüquqi sənədlərdən yeni hüquqi sənədlər, mövcud beynəlxalq hüquq normalarından yeni normalar törəyir). Həmçinin müstəvilərin genişlənməsi zamanı sahəsi də böyüyür. Təkamül prosesləri enerjinin qəbulu ilə meydana gəlir. (Şərait yeni enerjini verir). Enerji qəbulu sayəsində forma və məzmun dəyişiklikləri baş verir. Enerjinin müəyyən obyekt və müstəvidə qəbulu forma və məzmun dəyişməsinə gətirib çıxarır. Yeni struktur dəyişikliklərini buna nümunə gətirmək olar.

İnsan hüquqları təkamül müstəvilərində formalaşır, zənginləşir. Çünki insan hərəkətləri başlanğıc və sonları özündə əks etdirən müstəviləri meydana gətirir. Bu nöqtəyindən də təkamül proseslərini özündə cəmləşdirir. İnsan hüquqlarının təkamülü **cəmiyyətin və dövlətin inkişafını şərtləndirən amillərdən** çox asılıdır. Cəmiyyətin və dövlətin inkişafı da yeni şərtlərdən və şərtləri yaradan resurslardan asılıdır. Elə resurslar üzərində təsirlər yeni hüquqi reallıqları aşkarlayır. Burada yeni əlaqələr və münasibətlər məhz yeni şəraiti meydana gətirir, eləcə də də yeni şəraitdə təzahür olunan elementlərə çevrilir. Yeni təzahür isə yeni hüquqların aşkarlanması üçün səbəb rolunu oynayır. Resurslar hüquqlara başlanğıclar verir, hüquqlar da resursları meydana gətirir. Hüquqlar fəaliyyət üçün azad imkanları yaradır, azad imkanlar da yeni şəraiti meydana gətirən

resursların ortaya çıxmasına səbəb olur. Təkamülü şərtləndirən amillər təkamülün obrazlanmasına səbəb olur.

Təkamül proseslərində dəyişdirici elementlər və elementlərin yönləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Elementlərin hansı istiqamətlərə yönləndirilməsi sistemli xarakterə malik olur.

Təkamül prosesləri müəyyən bir məkanda yuxarıya və ətraflara doğru genişlənməklə müəyyən itkilərlə və qazanclarla müşahidə olunur. Burada klassika ilə yenilik tamamlanır. Tamamlanmanı da keçicilik və bağlayıcılıq meydana gətirir. Eləcə də bu proseslərdə insan hüquqlarının mərkəzi və ətraf hissələri meydana gəlmiş olur. Ətraf hissələr mərkəzin nüvəsini artırır və nüvə də ətraf hissələrə təsirlər göstərir. Bu proseslər də şaxələnmədən ortaya çıxır. Təkamül proseslərində eləcə də məkanlar bir-birini əvəzləyə bilər. Müəyyən olunmuş məkanlar müstəvisi formalaşır. Proseslər zamanı konstruktivlik və destruktivlik yaranır. Destruktivlik əvvəlki konstruktivliyin dəyişməsində əks olunur. Yeni konstruktiv model yeni münasibətləri və əlaqələri tənzimləyir. Hüququn keçiciliyi və zamanla təkamülü məhz konstruksiyaların tamamilə, ya da qismən dəyişməsində öz əksini tapır. Təkamül prosesləri yenidənqurma proseslərinin tərkibinə çevrilir. Bir struktur formasını dəyişir və yeni struktur meydana gəlir. Yeni struktur yeni prosesləri özündə ehtiva edir. Məsələn, cəmiyyət və dövlət quruculuğunda təkamül prosesləri konstruktivlikdən yeni konstruktivliyə keçidlə xarakterizə olunur ki, buradakı keçid prosesləri də destruktivliyi (əvvəlki modeli dəyişməni) özündə ehtiva edir. Burada keçidlər əvəzləyiciliklə baş verir. Bir çox hallarda sistemdən elementlər çıxarılır və yeniləri ilə əvəzlənir. Bütün sahələrdə həyata keçən islahatlar dəyişikliklər fonunda yeni stukturlaşmanı özündə cəmləşdirir. Müstəvilərin əvəzlənməsi zamanı müəyyən tərkib elementlər bütün müstəvilərdə yenə də öz mövcudluğunu qoruyub saxlayır. Məsələn, sərbəst

yaşamaq, ailə qurmaq, dövlət himayəsində olmaq, siyasi fəaliyyətlə məşğul olmaq, seçkilərdə iştirak etmək və digər bu kimi ayrılmaz hüquqlar bütün müstəvilərdə eynilə (mənası etibarilə) özünü saxlayır. Ola bilər ki, müxtəlif formalarda təmin edilsin.

Dəyişmə zamanı elementlər öz əvvəlki məkanlarını dəyişirlər. Təkamül məhz məkan dəyişməsi ilə xassələnen bir prosesdir. Keçid prosesləri isə bağlayıcılıqla xarakterizə edilir. Bağlayıcılıqdan da törəmələr yaranır. Məsələn, konstitusion hüquqlar elə şaxələnmə ilə bir-birindən törəyir. Ümumiyyətlə, strukturlararası keçidlər məhz təkamül proseslərinin özünü əks etdirir. Sosial, iqtisadi və siyasi təkamül prosesləri zamanı insan hüquqlarının tərkibini təşkil edən elementlərin keçid prosesləri yaşanır. Bu anda bir müstəvi digər müstəvinə əvəzləyir. Əvəzlənmə sayəsində yeni seqmentlər aşkar olunur. Qeyd olunduğu kimi, təkamül prosesləri resurslarla bağlı olur və resurslar üzrə hüquqları yayır. Bu yayılma özü elə keçiciliyi və bağlayıcılığı yaradır. Resurslardan istifadə zərurəti də yeni qaydaları ortaya qoyur. **(Qeyd: insanlar öz yeni hüquqlarına yeni qaydaların tətbiqi sayəsində nail olurlar. Qaydalar hüquqlardan istifadə yollarını və normalarını meydana gətirir. Məsələn, hər hansı bir texnikadan istifadə üsulları elə özündə hüquqları və qaydaları aşkar edir, əks etdirir. Yol hərəkəti qaydalarından istifadə üsulları müvafiq hüquqların təminatını yerinə yetirir. Qaydalar fiks hüquqların “məkanını” dəyişir. Məsələn, beynəlxalq hüquqi aktların milli hüquqda implementasiyası zamanı beynəlxalq hüquq normalarında dövlətlər və insanlar üçün nəzərdə tutulan fiks hüquqlar milli hüquqa tətbiq olunur).** Cəmiyyətin və dövlətin inkişafı ilə hüquqlar da genişlənir. Burada insanların fərdi hüquqları, eləcə də kollektiv hüquqları yayılmış olur. Həmçinin təşkilatların hüquqları da genişlənir. Ümumilikdə bütün tərəflərin hüquqları genişlənmiş olur. Təkamül prosesləri həm yayılma,

genişlənmə, həm də bu proseslər içərisində yenilənmə ilə xarakterizə olunur.

Bu proseslərin ardıcıl və davamlı gedişatı sayəsində müəyyənliyin müstəvisi və müəyyənliyin həcmi meydana gəlir. Tərkib elementlər sayını çoxaldır və nəticədə kəmiyyət artır. Eləcə də aşkarlanma və obrazlanma öz tərkibini dəyişir və həcmi artırır, miqyasını genişləndirir. Əvvəlki obraz isə ya tamamilə itir, ya da qismən itkilərə məruz qalır. Bütün təkamül prosesləri elementlərin yerdəyişmələri ilə, keçiciliklə əvəzlənir. Dəyişmədə ola bilir ki, element özünün formasını müəyyən qədər əvəzləsin. Əvəzlənmə sayəsində isə həm də məkanların sayı artır. Məkanların sayını artıran isə elementlər olur. Məsələn, dövlət hüququ dövlətin hüququnu formalaşdıran elementlərin hesabına genişlənilir. Dövlət hüququ sahələr hesabına böyüyür.

Deməli, təkamül prosesləri həm də yeni məkanların meydana gəlməsi ilə xarakterizə olunan proseslərdən ibarət olur. İnsan hüquqlarının təkamülü sayəsində yeni məkanların sayı çoxalır. Burada keçiciliyin sürəti və sürət ardıcılığı təkamülün zamanını meydana gətirir. Keçicilik bağlayıcılığı yaradır. Bağlayıcılığın müvafiq trayektoriyaları ortaya çıxır. Bağlayıcılıq isə öz tərkibində gedişat və inkişaf mərhələlərini formalaşdırır. Məsələn, dövlətin hüquq islahatları tarixi baxımdan müəyyən mərhələni əhatə edir. İslahatlar zamanı tərkibin maneçilik törədən ünsürləri aradan qalxır. Bu baxımdan da təkamül sadəliyə və yeni mürəkkəbliyə xidmətə istiqamətlənir. Bağlayıcılıq müstəvinin sahəsini böyüdür. Təkamül prosesləri bütün sahələrdə olduğu kimi, cəmiyyətdə və məişətdə də baş verir. İnsanların sosial hüquqlarının inkişafı onların sosial təkamülləri üçün bazanı yaradır. Hüququn təkamülü onun həm də sadələşməsində və pozitivləşməsində özünü əks etdirir. Məsələn, dövlət ölkənin inkişaf tempini qorumaq, insanların və strukturların təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə

daima hüquqi islahatlar həyata keçirir. Bu islahatlar hüquq normaları sistemində dəyişikliklərlə şərtlənir və tamamlanır.

Hüquq sahəsində təkamül prosesləri öz təzahürünü dəyişən hüquq normalarında əks etdirir. Hüquq normalarının dəyişməsi cəmiyyətin tələblərinə və tələbata müvafiq olaraq baş verir. Hüquq normalarının təkamülü insan həyatını və tələbatını addım-addım izləyir. Təkamül proseslərini həm həyatda mövcud olan insanlar yaradır, həm də yeni dünyaya gəlmiş insanlar bu proseslərin nəticələrindən istifadə edirlər. Məsələn, uşaq hüquqlarının dövlətin və cəmiyyətin resurslarına bağlı olaraq təkmilləşməsi və daha da yüksək səviyyədə pozitivləşməsi sayəsində yeni dünyaya gələn uşaq artıq əvvəlki təkamüldən bəhrələnmiş olur. Eləcə də əmək münasibətləri sahələrində təkmilləşmiş hüquq normaları bu münasibətlərə daxil olan şəxslər üçün tətbiq edilir. Bu nöqteyi-nəzərdən də belə qənaətə gəlmək olar ki, təkamül prosesləri insanların gələcək hüquqlarının təminatına istiqamətlənir.

Təkamül həm şüurlarda yaranır, bu halda şüurları dəyişir, yeni baxışları ortaya çıxarır, həm də real görüntülərdə yaşanır. Təkamül baxışları formalaşdırır və həyata yeni yanaşmaları meydana gətirir. İnsanların hüquq sahəsində özünüdərk proseslərini yeniləyir, yeni çalarlar qatır. Təkamül prosesləri şüurlarda enerji qəbulu ilə yaşanır (proseslər baxışlara, təfəkkürə siqnallar ötürür) və enerji qəbulu isə daha çox elementlərin qəbulu ilə müşayiət olunur. Real görüntülərdə hərəkətlər sayəsində yeni forma və məzmunlar meydana gəlir. Məsələn, sahələr artanda həmin sahələrdə mövcud olan elementlərin də sayı çoxalır. Bu anda obrazlanma yaranır. Bu baxımdan da qətiyyətlə hesab etmək olar ki, təkamül reallıqda dəyişən və yeni formalara keçmə ilə xarakterizə olunan proseslərdən ibarətdir. Şüurların təkamülü insanların həyata baxışlarını dəyişir, dəyişmə sayəsində şüur yeni reallıqların ortaya çıxmasını təmin edir.

Şüurların dəyişməsinə və yeni yanaşmaların formalaşmasına element obrazlarının əks olunmaları səbəb olur. Yeni baxışlar isə hüquqların stereotiplərdən təmizlənməsini təmin edir. Yeni hüquqlar baza olaraq azadlıq hüquqlarının daha da genişlənməsinə xidmət edir.

Təkamül proseslərində keçicilik mövcud olur, eyni zamanda bağlayıcılıq meydana gəlir. Bağlayıcılıq təkamül müstəvisini formalaşdırır, müstəvini genişləndirir. Genişlənmə sayəsində özünü saxlayan elementlər trayektoriyası meydana gəlir. Bu baxımdan da bir tərəfdən inkişaf, digər tərəfdən isə tənəzzül tarixi yaşanır. Tənəzzül məkanlara parçalanmalarla müşahidə olunur. Bağlayıcılıq sayəsində isə baza elementlər, baza hissələr üst hissələrə, üst hissələr isə baza hissələrə təsirlər edir.

Təkamül enerji dəyişməsi ilə xassələnən bir prosesdir. Çünki enerjini hərəkətlər və hərəkətlərə rəvac verən qüvvələr meydana gətirir. Qüvvə isə sürət sayəsində yaranır. Sürət elementləri hərəkətə gətirir. Bu baxımdan da qətiyyətlə demək olmaz ki, qüvvə, ya da sürət mütləq başlanğıcdır. İnsan hüquqlarının təkamülü məsələsində isə insanların ehtiyac və tələbatları onların hüquqlarının təmin edilməsini şərtləndirir.

Təkamül (təkmilləşmə) zamanı elementlər təfəkkürdə piramidal trayektoriya üzrə aşkar olunur, aydınlaşır. Bu baxımdan da hesab etmək olar ki, təkamül prosesləri elə təkmilləşmə və ümumiləşmə prosesləridir. Məxsusiləşmə də bu proseslərin tərkibində yer alır. Sosial təkamül proseslərində klassika ilə müasirlik, postmodernizm arasında keçicilik müəyyən olunur. Təkamül prosesləri təkmilləşməni özündə əks etdirən ümumiləşdirici, yenilikləşdirici bir prosesdir. Bu baxımdan da faydalı olan, eləcə də fayda gətirməyən prosesdir. Təkamül müəyyən məkandakı elementlərin say tərkibinin və ölçüsünün dəyişməsi ilə xassələnən bir təzahürdür. Təkamül prosesləri zamanı

şaxələnmiş trayektoriyalar üzrə mərhələlər və dövrlər meydana gəlir. Kəskin dəyişikliklərin, yeni-yeni elementlərin ortaya çıxardığı hallar tarixi dövrləri meydana gətirir. Təkamül prosesləri yeni mövcudluğu və bu baxımdan da cəmiyyətdə və dövlətdə yeni münasibət və əlaqələri yaradır. Yeni münasibətlər və əlaqələrdə isə yeni-yeni gerçəkliklər üzərə çıxır, müəyyən şablonlar və stereotiplər aradan qalxır, müəyyən müddət üçün rəvan inkişaf prosesləri davam edir, sonra isə yeni təzahür, yeni şərtlər və şəraitlər ortaya çıxır. İnsan hər zaman yeni tələblərə görə hüquqlarının təkmilləşməsinə mane olan stereotiplərin aradan qalxmasına çalışır.

Dövlətlərin inkişafında əsasən deduktiv və induktiv metodlara söykənən inkişaf prosesləri baş verdiyindən, gələcək hüquqların formalaşması və resursların bu hüquqların təminatına yönləndirilməsi halları yaşanır və əsas məqsəd hesab olunur. Təkamül proseslərinə invent və kontent metodlar da müsbət təsir edir. İnkişaf prosesləri statistik göstəricilərlə yanaşı, ətrafa təsirlərlə də xarakterizə olunur.

Təkamül hərəkətlərin mövcud olduğu sahələrdə olur. Hərəkətlər ardıcıl müəyyənliklər trayektoriyasını formalaşdırır. Öz-özünə təkrarlanan makro mühitdə isə təkamül olmaya bilir. Hesab etmək olar ki, makro kainatda təkamül yoxdur; çünki sonsuzluqdur.

Elmdən hamıya məlumdur ki, insanlar bioloji təkamülə uğrayıblar. Fiziki və psixi baxımdan öz əcdadlarını tamamilə eyni şəkildə, olduğu kimi təkrarlamırlar. Yeni fiziki və psixi əlaqələr, struktur əsasında yaşayırlar. *(Qeyd: əgər biz bu versiyaya mütləq qaydada inansaq, onda belə qərara gələ bilərik ki, təkamül elə fərqli zamanlarda, zaman ardıcılığında enerji qəbulu sayəsində meydana gəlir. Bu da Yer kürəsinin təkamülü zərurətindən ortaya çıxır. Bu prinsip Yer kürəsinin və canlı aləmin başlanğıcının olması prinsipini təsdiqləyir. Əgər başlanğıc varsa, onda belə qərara gəlmək olur ki, dini*

baxışlarla elmi baxışlar haradasa eynilik təşkil edir. Təkamülün insan şüurlarını və fiziki quruluşunu hara apara biləcəyi artıq enerji qəbulundan aydın ola biləcəkdir. Təkamül gələcək həyatın tamamilə dəyişəcəyi prinsipini ortaya qoyur). Antropoloqlar indiki insanlarla əcdadları arasında fiziki və psixi-fizioloji fərqlərin olması fikrini ortaya qoyurlar. Düzdür, bu fikirlər dini baxışlarla ziddiyyət təşkil edir. Lakin kainatın makro təkamülsüzlük fikrinə inansaq, onda hesab edə bilərik ki, bioloji təkamül olmayıb. Olsa da belə çox az qismdə mövcud olub. Bu fikirlər həm mütləq, həm də nisbi mənaya malikdir. Yer kürəsinin geoloji təkamülü mövcud olubsa, bu daha çox kainatın mikromühitində, yəni Yer kürəsinin özündə baş verib. Bu fikir də bir qədər mütləq deyil; çünki makroda baş verməyən dəyişiklik mikroda yaşana bilməz. Kürədə, dairədə ardıcıl təkrar olunan proseslərdə başlanğıc və son bir-birini əvəzləyir. Başlanğıcdan sonra yenə də həmin başlanğıca gəlmək olur. Buradan da əbədlilik, sonsuzluq anlayışı formalaşır. Bu prinsip Yer kürəsinin və digər planetlərin geoloji tarixini, yaranma tarixini isə bir qədər şübhəyə salır. Şübhələr isə dəyişən insanlar anlayışını (burada daha çox fiziki quruluşlar nəzərdə tutulur) kölgədə qoyur.

Təkamül prosesləri (buna oyanış prosesləri kimi də ad vermək olar) cəmiyyətlərdə, dövlətlərdə, fikirlərdə, düşüncələrdə, məfkurədə yaşanıb və bu gün də yaşanmaqdadır. Təkamül qeyri-məyyənlikdən müəyyənliyə keçmə sayəsində aydınlaşdırılma prosesləridir. Bu prosesləri də elementlərin dəyişməsi halları meydana gətirir. Təkamül prosesi keçidlərdən və dəyişikliklərdən ibarət olduğundan indiki zamanda bu prosesi həm də qloballaşma kimi xarakterizə etmək olar. Belə qəbul etmək olar ki, təkamül prosesləri elə insanların özləri üçündür. Əldə edilən resurslar ardıcıl olaraq ətraf mühiti dəyişir. Dəyişiklik sayəsində yeni münasibət və əlaqə tərzləri meydana gəlir.

İnsanların şüurları və əməlləri təkamülü, sosial inkişafı yaradır. Deməli, buradan da belə bir məntiqi nəticələr ortaya çıxır ki, insan beyni daha çox enerji qəbul edir, siqnalları qəbul edir, siqnallar sayəsində öz əməllərini dəyişə, fəaliyyətlərini yönləndirə bilir. Siqnalların çox qəbulu qeyri-müəyyənliyi müəyyənliyə çevirən prosesləri özündə əks etdirir. Siqnalların çox qəbulu düşünmə proseslərinin ardıcılığından və real görüntülərin çoxluğundan meydana gəlir. Siqnalların ardıcıl qəbulu yeni çağırışları tələb edir. Nəticələr etibarilə yeni tələbatın ödənilməsi halları yaşanır. İnsanlar obrazlanma şəkilində siqnalları qəbul etdikcə yeni elementləri aşkarlamaq funksiyasını həyata keçirməyə çalışırlar. Bu xarakter də özlüyündə təkamülü və inkişafı şərtləndirir. İnsanlar öz təsirləri ilə mövcud elementlərdə daha çox dəyişiklik həyata keçirməyə çalışırlar və bu da özlüyündə yeni maraqları formalaşdırır.

İnsan həyatının sosial tərəfləri də təkamüldən ibarətdir. Çünki sosial amillər cəmiyyətdəki əlaqələrdən və münasibətlərdən formalaşır. Resurslara yeni təsirlər yeni əlaqə və münasibətləri meydana gətirir. Yeni əlaqə və münasibətlər isə yeni hüquqların formalaşmasını təmin edir. Əlaqələr və münasibətlərin tərzinə də inkişaf xüsusiyyətləri, dövlətlərin və cəmiyyətlərin formalaşmasının tarixi mərhələləri təsir edir. Sosial təkamül dövlət və xalq təkamülündən, şəxslərin təkamülündən təzahür olunur. Dövlət və xalqın təkamülü də insanların cəmiyyət halında yaşamalarının təkamülünü formalaşdırır. İnsanların sosial təkamülləri onların əlaqə və münasibət təkamüllərindən asılı olur. İnsan həyatının təkamülü insan həyatının tarixi dövrlərini, inkişaf və tənəzzül dövrlərini meydana gətirir. İnsan hüquqlarının ayrı-ayrı sahələr üzrə tənzim olunmasını təmin edən hüquq normalarının icrası zərurətləri məhz yeni sosial tələbatların meydana gəlməsini şərtləndirir.

İnkişaf (tərəqqi) və tənəzzül dövrləri tərkib elementlər arasındakı yerdəyişmələrlə müşahidə olunur. İnkişaf o halda müşahidə olunur ki, müəyyən müstəvidə tərkib elementlərin sayı çox olur və hərəkət müstəvisində hərəkət edənlərin sayı artır. Məlumdur ki, insanların sosial təkamüllərini və yeni cəmiyyətlərin əsaslarını məhz sənaye və informasiya texnologiyaları təşkil etməkdədir. Maddi reursların təkmilləşməsi elə cəmiyyətin dəyişməsinə səbəb olur. Sənayenin, elmi-texniki nailiyyətlərin əldə etdikləri məhsullar və insanların yeni yaşayış şəraitləri onlar arasındakı əlaqə və münasibətlərə də təsir etmişdir və bu gün də bu kimi təsirlər qalmaqdadır. İstehsal məhsulları artdıqca həyat şəraiti də dəyişikliyə məruz qalır. Sənaye və indiki dövrün informasiya texnologiyaları cəmiyyətə, cəmiyyəti formalaşdıran özünüdərk şüuruna, əməllərə təsir edir və nəticəsi də sosial tərəqqiyə, digər tərəfdən də dəyərlər itkisinə səbəb olur. Bu baxımdan da cəmiyyət daima keçiciliklə üz-üzə qalır. Keçicilik də öz növbəsində sosial şəraitdən meydana gələn hüquqların tərkib hissələrinin əvəzlənməsini təmin edir. Cəmiyyətin tərkibi dəyişdikcə hüquqlar da tərkibini artırıb-azaldır. Bu baxımdan da gələcək hüquqlar anlayışı meydana gəlmiş olur. Gələcək hüquqlar hüquq normalarındakı islahatlarla xarakterizə olunur. Yeni hüquq normalarının qəbulu və hüquq sistemində aparılan dəyişikliklər, əvəzləmələr məhz gələcək hüquqların təmini üçün yeni hüquq normalarının yaranmasını özündə əks etdirir.

Təkamül insan hüquqlarının genişlənməsinin əsaslarını meydana gətirir. İnsan hüquqlarının genişlənməsi, onun tarixi keçid mərhələləri insan hüquqlarının tərkib elementlərinin dəyişməsi ilə xarakterizə olunur. Yeni şərait əvvəlki şərait üzərində yaranır və yeni tərkiblər ortaya çıxır. Tərkibləri bağlayıcılıq yaradır. Yeni şərait yeni hüquqları formalaşdırır. Şərait dəyişdikcə hüquqlar sferasında və müstəvisində də keçidlər baş verir. Bu keçidlər hüquqların

təkamülünü ortaya qoyur. Təkamül baza olaraq insanların fundamental hüquqlarının yaxşılaşmasına istiqamətləndirilir. Baza hüquqlara xidmət üçün əlavə hüquq normaları yaradılır. Hesab etmək olar ki, dövlətlərdə aparılan hüquqi islahatlar, konstitusiya islahatları məhz insan hüquqlarının normativ mənada təkamülünü meydana gətirir.

İnsan hüquqlarının tərkib elementləri (*məsələn, ixtiyar, sahiblik, mənsubluluq, bunlardan irəli gələrək istifadə, mənaəviyyətin təmini üçün hüquq tərkibi*) bütün keçici, tərkibi dəyişən hallarda mövcud olur. Bu kimi tərkib elementlər keçicilik zamanı dəyişən predmetlərdə dəyişikliyə məruz qalır. İxtiyar (nəyəsə sahib olmaq haqqı, rəsmi əlaqə və münasibətlərdə səlahiyyətli olmaq) üzərində formalaşdığı obyektlərin dəyişməsi ilə dəyişir. Buradan da belə məntiqi nəticələrə gəlmək olur ki, hüquqları dəyişən insan fəaliyyətinin əsas məhsuludur. İnsan fəaliyyətinin tərzidir.

Dövlət büdcəsi artanda, adambaşına düşən gəlir çoxaldıqda, minimum istehlak səbətinin həcmi artanda hüquqlar da genişlənir. Çünki resursların mənimsənilməsi imkanları artır. Hüquqların genişlənməsini təmin edən resursların da sayı artır, müəyyən məkanda həcmi, tərkibi və kəmiyyəti çoxalır, genişlənir.

Maliyyə vasitəsi olan pulun həcmi çoxaldıqda təbii ki, istifadə imkanları da çoxalır. Bu anda resurslar üzərində təsir imkanları artır və resursların istifadə əsasları və dairəsi genişlənməmiş olur.

Təkamül prosesləri ilə bağlı bu kimi ümumiləşdirilmiş fikirləri bildirmək olar:

-təkamül prosesləri özündə mütləq və keçici başlanğıcılarını və sonlarını birləşdirir;

-təkamül prosesləri qeyri-müəyyənliyin müəyyənliyə keçməsi ilə xarakterizə olunur;

-təkamül prosesləri insan təfəkküründə obrazlanmadır, yeniliklərin meydana gəlməsidir;

-təkamül prosesləri cəmiyyətin dəyişiklikləri ilə xarakterizə olunmasıdır;

-təkamül prosesləri insan hüquqlarının təkmilləşməsi ilə xarakterizə olunur;

-təkamül prosesləri sayəsində bağlayıcılıq meydana gəlir və bu bağlayıcılıq müstəvini genişləndirir;

-insan hüquqlarının təkamülü prosesləri hüquqların keçiciliyi əsasında baş verir və hüquqların genişlənməsini meydana gətirir;

-təkamül prosesləri gələcək hüquqları formalaşdırır və baza hüquqlara xidmət üçün əlavə hüquqların sferasını böyüdür;

-təkamül prosesləri hüquq və siyasət sahəsində sistemləri yaradır və elementlərin sayını çoxaldır. Hüquqi tənzimləmədə universal və məxsusi olaraq əvvəlcədən normativ əsaslar mövcud olmuş olur və s.

İnsan hüquqlarının keçici və bağlayıcı əsasları

(Fiks və affiks hüquqların əsasları kontekstində)

Keçicilik və bağlayıcılıq bir formadır. Həm də digər formanı dəyişən proseslərdir. Keçicilik və bağlayıcılıq hər bir vəziyyəti əks etdirir. Vəziyyəti ifadə edir və onun formasını yaradır. İnsan həyatı sistemlidir və bu baxımdan onun hüquqları da sistemli olur. İnsan hüquqlarında keçicilik və bağlayıcılıq bir tərəfdən uyğunluq prinsiplərinə müvafiq olaraq öz məkanında həyata keçir və məkana mənsubiyyətlikdə, məxsusluqda meydana gəlir. Məsələn, insanların torpaq və mənzil əldə etmək hüquqları öz sahələri üzrə böyüyür. Burada bir norma təsdiqedicidir, digəri də ondan törəyir. Törənmiş norma isə digər bir vəziyyəti ifadə

edir. Burada uyğunluq və sistemlilik meydana gəlir. Eləcə də konstitusiyaya elə bir sənəd funksiyasını yerinə yetirir ki, onun özündə şərtləndiriciliklə yazılmış və sahələrə ayrılmış normaların təsbiti yeni hüquq normalarının qəbulunu zəruri edir. Məsələn, Azərbaycanda qanunlar, sərəncamlar, əsasnamələr və digər hüquqi sənədlər konstitusiyadan törəyir. Məsələn, Azərbaycan prezidenti konstitusiyaya səlahiyyətlərinə müvafiq olaraq icra hakimiyyətini təşkil edir. Bu yöndə ayrı-ayrı sahələr üzrə mərkəzi icra hakimiyyəti və yerlər üzrə yerli icra hakimiyyəti qurumlarını təşkil edir. Əsasnamələrdə də yazılır ki, icra qurumlarının fəaliyyətlərinin əsasları konstitusiyaya və qanunlardan irəli gəlir.

Təsdiqedicini normanı təminedicini norma tamamlayır. (Məsələn, dövlət beynəlxalq hüquq normalarını özündə ehtiva edən beynəlxalq müqavilələrə qoşulanda (bu anda təsdiqedicini norma qəbul olunur) beynəlxalq müqaviləni özünün milli hüquq sisteminin tərkibi edir. Beynəlxalq sənəd təminedicini funksiya rolunu oynayır). Mənzil və torpaq qanunvericiliyi genişlənilir və hüquqları normativ olaraq böyüdür. Digər aspektdə keçicilik sahələr arasında yaranır. Bir sahədə hüquqların əksini tapması digər sahələrdə hüquqları yaradır. Ona görə ki, şərtləndiriciliyi yaradır. Sahələr bir-birilərini tamamlayır. Bir sahədə olan bir və ya da bir neçə normadan digər sahələrin normalarının yaranması zərurəti meydana gəlir. Yəni, insanın bir sahədə hüququ müəyyən olunanda, tələb edir ki, digər sahələrdə də hüquqlar müəyyən edilsin. Çünki insan bir ümumi məxluqdur.

Maraq tələbata uyğun olaraq hər zaman böyüyür. Böyümə həm öz məkanında baş verir, həm də digər məkanları əhatə edir. Böyümə həm də aydınlaşma və yeni obrazlanma sayəsində meydana gəlir. Böyümə prosesində elementlərin keçici zənciri yaranır. Maraqların trayektorik bağlılığı meydana gəlir. Keçicilik baş verəndə maraqlar da

müəyyənliklə böyüyür və tərkibi daha çox aydınlaşır. Keçicilik özünün ardınca bağlayıcılığı meydana gətirir. Həm keçicilik, həm də bağlayıcılıq yeni keyfiyyətlərin aşkarlanmasını təmin edir. Burada keçicilik insan hüquqlarının resurslara olan yeni münasibətlərini aşkarlayır. Keçicilik digər aspektdə müsbətlikləri özündə cəmləşdirir. İnsanlar onların maraqlarının təmin olunmasına mane olan hüquq normalarından imtina etməyə çalışırlar. Dövlət hakimiyyətləri də həmin normaları maneəedici faktor kimi nəzərdən keçirirlər. Dövlət hüquq tənziqləməsi ilə maneələri aradan qaldırmaq siyasətini tətbiq edir. Hüquqi islahatlarla struktur islahatları həyata keçirilir, qanunlarda, qərarlarda və əsasnamələrdə, digər hüquqi sənədlərdə dəyişikliklər və əlavələr yaranır.

Ümumi hüquq normalarından məxsusi hüquq normaları keçicilik və bağlayıcılıqla yaranır. Universal hüquq normaları keçicilik və bağlayıcılıqla öz tərkibində məxsusiliyi əks etdirir və şəxsləndirir. Bu halda aydınlaşma prosesləri də öz tərkibini böyüdür. Mütləqləşmə prosesləri həyata keçir və insan hüquqlarının tərkibi də mütləqləşir və aydınlaşır. Hər bir norma insanın mütləq vəziyyətini və marağını təsbit edir. Universal hüquq normaları daha da genişlənilir. Məxsusi hüquq normaları ona məxsus olan şəxslərin həm də universal hüquq normasının tərkibinə çevrilir. Məsələn, fəxri ad almaq hər kəsin universal hüququdur. Adı almaq üçün tələblərə cavab verəcək standartlar lazım olur. Bir şəxs bu hüququ aldıqda bu zaman onun məxsusi hüququ yaranır. İmtiyazlardan istifadə edir. Şəxs fəxri ad görə əlavə ödənişlər əldə edir. Ödəniş almaq da universal hüququn tərkibində mövcud olur. Bu baxımdan da keçicilik və bağlayıcılıq həm universal, həm də məxsusi hüquqları böyüdür.

Hüquq hərəkətləri ehtiva edir, hərəkətlər də hüquqları yaradır. Hərəkətlər sistemli qaydada müstəvini formalaşdırır.

Hərəkətlər vəzifələrdən və onların icrasından meydana gəlir. Vəzifələrin yerinə yetirilməsi də icbari və məcburi xarakter kəsb edir. Deməli, hüquq məsuliyyətlər yaradır, məsuliyyətlə bağlı olur. Hərəkətlər sərhədləri məsuliyyətlər sərhədlərini meydana gətirir. Hərəkətlər ardıcıl və keçici olur. Hərəkətlər fəaliyyətləri dairələrə alır; çünki nəticə etibarilə sərhədlər meydana gəlir. Keçicilik sayəsində elementlər bir-birini əvəz edir. Hərəkətlərin genişlənməsi fəaliyyəti böyüdür, nəticədə hüquqlar böyüyür. Hüquqların böyüməsi hüquqlar məkanında subyektin daha çox hərəkət etməsinə söykənir. Hüquqların böyüməsi vəzifə və məsuliyyəti də böyüdür. Öhdəliklər artır. Hər bir məkanda nizam və mexanizm formalaşır. Deməli, hüquqların keçiciliyi onun tərkibinə təsir edir və tərkibinin kəmiyyətini artırır və azaldır. Burada hüquqların əks olunduğu obyektlərdə baş verən dəyişikliklər də hüquqların tərkib keçiciliyində mühüm rol oynayır.

İnsanların hüquqları cəmiyyətlərində və dövlətlərində təmin olunur. Kollektiv əlaqələr və münasibətlər hüquqlar müstəvisini yaradır. Hüququ təmin edən tərəflər meydana gəlir. Hüququ təmin edən tərəfin özünün də hüquqları və vəzifələri mövcud olur. Hüquqlar müstəvisində nizamlaşma prinsipləri formalaşır. Nizamlaşma iyerarxik idarəetməni meydana gətirir. İyerarxik idarəetmə isə öz növbəsində hüquq keçiciliyini yaradır. İdarəetmə dəyişiklikləri ortaya qoyur, dəyişikliklər də hüquq keçiciliyini, yəni yeni hüquqların yaranmasını və əvvəlki hüquqların itməsini, tərkib dəyişmələrə məruz qalmasını şərtləndirir. Məsələn, nizamlaşma iqtisadiyyatın əsaslarını təşkil edən elementlərin meydana gəlməsinə şərait yaradır. Elementlər isə hərəkətlər əsnasında hüquq keçiciliyini ortaya qoyur. İqtisadiyyatın inkişafı əsas verir ki, sosial hüquqlar əldə edilən resurslar hesabına daha da yaxşı səviyyədə təmin olunsun.

Fiks və Affiks hüquqlar və insan hüquqlarının keçiciliyi və bağlılığı. İnsanların yaşadıkları dövlətlər və cəmiyyətlər

insan hüquqlarının təmin olunduğu məkanlar hesab olunur. Məkan üzərindəki resurslar öz tərkibini dəyişəndə insan hüquqları da dəyişir. Dəyişmə də qismən həyata keçirilir. İnsanların digər hüquqları da sərhədləri keçərkən, bu baxımdan da şəxs əcnəbi vəziyyətinə və vətəndaşsızlıq halına keçərkən təmin edilir. İnsan hüquqlarının keçici əsaslarla dəyişməsi zamanı baza hüquqlar öz tərkibini çox da dəyişməyə bilir. Hüquq baza olaraq sahələrdə ümumi bir kriteriya kimi tətbiq olunur. Sanki, hüququn **aqlyutinasiyası** baş verir. (Qeyd: aqlyutinasiya-dilçilikdə işlədilən bir termdir. Sözü kökü qalır, lakin şəkilçilər artır və yeni formalar meydana gəlir). Bütün pozitiv dəyişikliklərin əsas hədəfləri (əslində elə dövlət hüquq normalarının dəyişməsində başlıca olaraq müsbətlikləri əsas götürməlidir) baza hüquqların (**Fiks hüquqlar, yəni köklü hüquqlar** da demək olar) təmin olunmasına yönəlidir. **“Affiks hüquqlar”** (burada köklü hüquqları möhkəmlədən və əlavələr yaradan hüquqlar) daima köklü hüquqların möhkəmlənməsini təmin edən dəyərlər rolunu oynayır. Bu baxımdan aqlyutinativ hüquqlar formalaşır.

Biz hüquqları şərti olaraq baza və əlavə hüquqlara, elmdə qeyd olunduğu kimi, təbii və pozitiv hüquqlara bölə bilərik. Lakin əslində bütün hüquqlar baza kimi, fundamental mənə ilə qəbul olunmalıdır. Hər bir bazanı yaradan əlavə hissələr mövcuddur. Bu əlavə hissələr həm tamamlayıcı, həm də genişləndirici, keçici və bağlayıcı olur.

Biz baza hüquqları, təbii hüquqları **fiks hüquqlar (qəti hüquqlar)** kimi təsnif edək. Məcəzi olaraq bu şəkildə adlandıraraq. Əlavə hüquqları isə **affiks**, bu baxımdan **prefiks hüquqlar, suffiks hüquqlar** kimi təsnif edək. Məlumdur ki, bu kimi terminlər, ifadələr dilçilikdə, dilin morfoloji quruluşunu ifadə etmək üçün işlənir. Affikslər (morfemlər, formantlar): prefikslər (ön şəkilçilər), suffikslər isə kökə artırılan şəkilçilər kimi qeyd olunur. Bundan əlavə, affikslərin tərkibi olaraq,

ayrı-ayrı dillərdə **infikslər** (kökdaxili şəkilçilər), **sirkumfiks**lər (bir hissəsi kökdən qabaq, digəri isə kökdən sonra işlənir), **interfiks**lər (iki sözü birləşdirən şəkilçilər), **duplifiks**lər (ikili kökü özündə birləşdirir), **transfiks**lər, **simulfiks**lər (kökü dəyişdirən şəkilçilər), **suprafiks**lər, **disfiks**lər kimi sözlər də işlənir.

Azərbaycan Konstitusiyasının Birinci bölməsində (Ümumi müddələrdə) və İkinci bölməsində (Əsas hüquqlar, azadlıqlar və vəzifələr) və Üçüncü Bölməsində (Dövlət hakimiyyəti) əksini tapan normalar əsasən fiks normalardır; çünki təsbit, təsdiq var, eləcə də təminat istiqamətləri əsas rol oynayır. İkinci bölmədə (Maddə 24.I) yazılır ki, hər kəsin doğulduğu andan toxunulmaz, pozulmaz və ayrılmaz hüquqları və azadlıqları vardır. Bu ifadə fiks olmaqla, təsdiqləyici mənə daşıyır. II. Hüquqlar və azadlıqlar hər kəsin cəmiyyət və başqa şəxslər qarşısında məsuliyyətini və vəzifələrini də əhatə edir. Bu bənd əvvəlki bəndi tamamlayır. Bağlayıcılıq və genişləndirici keçicilik yaradır. Həm də fiks və affiks mənaya malikdir. Maddə 25. I. Hamı qanun və məhkəmə qarşısında bərabərdir. II Kişi ilə qadının eyni hüquqları və azadlıqları vardır. Bu kimi bəndlər də həm fiks mənə daşıyırlar, həm də fiksləri genişləndirən affiksler rolunu oynayırlar.

Affiks hüquqlar pozitiv hüquqlar kimi qeyd edilə bilər. Həm də təminədiçi hüquqlar kimi ayırd oluna bilər. Məsələn, azadlıq hüququ fiks hüquqdur. Azadlığı təmin etmək üçün azad şərait yaradılmalıdır və resurslarla təminat həyata keçirilməlidir. **Təminədiçi hüquqları affiks (həm də fiks hüquqlar) hüquqlar adlandırmaq olar.** Məsələn, yaşamaq hüququ qəti hüquqdur, insanın statusunu, sosial və bioloji vəziyyətini müəyyən edir. Həmçinin təsbitləyir. Yaşamaq üçün dövlətin yaratdığı şəraitlərin əsaslarını özündə ehtiva edən hüquqlar, məsələn, ərzaqla təminat hüququ, mənzillə, iş yerləri ilə, digər sosial hüquqlarla təmin olunmaq hüququ,

infrastrukturlardan və məlumat daşıyan vasitələrdən istifadə hüququ affiks hüquqlardır. Bu hüquqlar baza hüquqlara xidmət edir və onun əsaslarını möhkəmlədir. Eyni zamanda yerdəyişmək hüququ baza hüquqdur. Həm də azadlıq hüququnun tərkibidir. Yerdəyişməni təmin etmək üçün dövlətlər əlavə hüquq normaları qəbul edirlər. Sərbəst toplaşmaq hüququ azadlıq hüququnun tərkibidir və baza insan hüququna aiddir. Bu hüquqları təmin etmək məqsədilə dövlətlər məkanlar və şəraitlər düzəldirlər, yığıncaqlar üçün zaman müəyyən edirlər.

Affiks hüquqlar keçidi təmin edən hüquqlar kimi də xarakterizə oluna bilər. Məsələn, prefiks hüquqlar baza hüquqlar üçün təkamül xarakterini daşıya bilər. Baza hüquq növbəti baza hüquq üçün prefiks rolunu oynaya bilər. Baza hüquqlardan yeni baza hüquqlar törəyir. Qeyd olunduğu kimi, əvvəlki baza hüquq yenisi üçün prefiks əhəmiyyəti kəsb edə bilər. Burada suffiks hüquqlar bir müddətdən sonra baza hüquqlar rolunu oynaya bilər. **İnfiks hüquqlar** və **interfiks hüquqlar** iki baza hüququ birləşdirən təsbitedici və təminedicisi hüquq rolunu oynaya bilər. Keçicilik bir çox hallarda fiks hüquqları dəyişə bilər. Məhdudlaşdırıcı, azaldıcı, seqmentləri azaldan hüquqlara, hüquq normalarına isə **simulfiks** hüquqlar kimi ad vermək olar. Affiks hüquqlar dəyişikliyə məruz qala bilər. Ən əsası isə fiks hüquqları genişləndirmək məqsədini təmin etməkdən ibarətdir.

Affiks hüquqların zamana müvafiq olaraq təsnifatını həyata keçirsək, onda belə bir qərara gəlmək olar ki, prefiks hüquqlar keçmiş hüquqlar, suffiks hüquqlar isə təkamülün əsaslandırıcı və gələcəyi ifadə edən hüquqlardır.

Baza və azadlıq hüquqlarının əlavə pozitiv hissələrinin cinayət törədilən zaman məhdudlaşdırılması (**buna simulfiks hüquqlar kimi ad vermək olar**) da hüquqların keçiciliyini yaradır. Məsələn, məhkumluq, məhbusluq hüquqları yaranır. Bu zaman çox saylı azadlıq hüquqları məhdudlaşır.

İstənilən dar məkan hüquqları məhdudlaşdırır, çünki həmin məkan əmək fəaliyyətini, fiziki fəaliyyəti məhdudlaşdırır.

Hər hansı bir hüquqi sənədə (məsələn, qanunvericilik aktlarına) yekun olaraq fiks sənəd kimi baxmaq olar. Məsələn, konstitusiyanın özü, qanunlar və məcəllələr, beynəlxalq konvensiyalar, və digər müqavilələr, həmçinin bəyannamələr başlıca olaraq fiks və əlavə hüquqlardan ibarət olsalar da, yekun və ümumiləşmiş mətn olaraq fiks, yəni qəti sənədlərdir. Mətnlər əsasən fikslərdən və affikslərdən formalaşmağa baxmayaraq, yekun olaraq fiks sənədlər kimi əhəmiyyət kəsb edir. Bu aspektdə də izah etmək olar ki, fiks sənədlər fiks və affiks ifadələrin məcmusundan ibarət olur. Nəticə etibarilə fiks sənədlər istinad sənədləridir. Affiks normalar fiks mətnin tərkibini formalaşdırır. Fiks sənədlər müəyyən mütləq sənədlər olmaqla öz əhatəliliyi baxımından ümumiləşdirici funksiyanı daşıyır.

Diplomatların beynəlxalq hüquqları (akkreditə olunmuş ölkələrdə yerli hüquqları, tranzit hüquqları) fiks hüquqlardır. Çünki fiks sənədlərlə tənzim olunur. Diplomatların hüquqlarında imtiyazlar affiks hüquqlar olmaqla yanaşı, immunitetlik hüquqları ilə birləşərək vahid bir fiks hüquq əmələ gətirir. İmmunitet və imtiyazlıq birlikdə fiks hüquqlardan ibarət olur. Bu aspektdə insan hüquqlarının sahələr üzrə cəmi fiks hüquqların vahid məcmusunu meydana gətirir.

İnsan hüquqlarının keçici, əvəzləyici, bu baxımdan da dəyişdirici əsasları dövlətləri tərəfindən təmin olunur. Dövlət hakimiyyətinin yaratdığı şərait sosial şəraitin dəyişməsinə səbəb olur. Sosial şərait dəyişdikcə hüquqlar da tərkibini dəyişir.

İnsanların peşə sahəsində hüquqlar əldə etmələri hər zaman mümkün bir variantla çevrilir. Hüquqların bu aspektdə keçiciliyi hər zaman açıq olur və insanlar öz istedad

və qabiliyyətlərinə, bilik və bacarıqlarına görə hüquqlar əldə edə bilirlər.

İnsan hüquqlarında keçicilik vahid baza trayektoriya üzrə iki mühüm istiqamətdə formalaşır: ***keçicilik sayəsində köhnəliklər tamamilə itir, yeni hüquqlar ortaya çıxır; köhnəliklər qismən itir və yeniləri ilə əvəz olunur.***

Keçicilik çox trayektoriyalılıqda da meydana gəlir. Bu anda şəxslənmə baş verir. Bir hüquq sahəsi digərlərinin meydana gəlməsini özündə ehtiva edir.

Bir daha qeyd etmək yerinə düşər ki, insan hüquqlarında keçicilik qeyri-müəyyənliyin müəyyənliklə əvəz olunması zamanı baş verir. İqtisadi və sosial şərait dəyişir, nəticədə isə hüquqlar da dəyişir. İqtisadi və sosial şəraitin dəyişməsi özü ilə yeni elementləri ortaya çıxarır.

İnsan hüquqlarında keçicilik nəzəri baxımdan hüquq normalarının şəxslənməsi ilə ortaya çıxır. Burada pozitiv keçicilik yaranır. Dövlət iyerarxik qaydada hüquqları təmin edir. Bu baxımdan da iyerarxik nizamlama həyata keçirir. İyerarxik nizamlama isə şəxsi keçiciliyi ortaya qoyur.

İnsan hüquqlarında keçicilik forma və məzmununa görə də baş verir. Bir hüquq norması şəraitlə əlaqədar olaraq digər hüquq normasını da doğurur. Burada artıq törəmə meydana gəlir. Keçicilik törəmə ilə də müəyyən olunur. İnsan hüquqlarının keçiciliyində (təkamülündə) şəbəkə formalaşır və daha çox müəyyənlik ortaya çıxır. Məsələn, müxtəlif sahələrdə resursların üzərində səlahiyyətlər əldə etmək üçün və resurslar üzərində münasibət və əlaqələri tənzim etmək məqsədilə hüquq normaları sistemi yaradılır. Deməli, müəyyənlik, aşkarlıq bol müstəvini yaradır. Bol müstəvi isə şəxslənmiş normalar müstəvisini və insan hüquqlarının kütləsini ortaya qoyur.

Keçicilik dairələndir. Dairələndikcə də nizamlanır. Deməli, hüquq törəməsi nizamlama prinsiplərinə tabe olur.

Nizamlama da zamanla və şəraitlə hüquqların tərkibini meydana gətirir.

İnsan hüquqlarının keçici əsasları insanların yaşları və cəmiyyətdə tutduqları mövqelərlə də bağlıdır. İnsanların ixtisas və peşələri məhz insan hüquqlarının keçici törəməsini meydana gətirir. Burada yaş amili və peşə amili birlikdə keçiciliklə hüquqları böyüdür, genişləndirir.

Keçicilik zamanı hüquqların bir qismi itir. Məsələn, insanlar böyüyür və uşaq hüquqlarını itirirlər. Yaşa dolurlar əmək hüquqlarını itirirlər və əmək pensiyası hüquqlarını qazanırlar. Burada zaman fiks hüquqların mahiyyətini dəyişir və əvəzləyir. Zaman amili və əmək qabiliyyətinin itməsini əks etdirən vəziyyət iki fiks hüquq arasında keçiciliyi yaradır. Tələbə olurlar, tələbəlik hüquqlarını qazanırlar, sonra işə itirirlər. Valideyn hüquqlarını qazanırlar və məhkəmələrin qərarları ilə bu hüquqları itirirlər. Deməli, hüquqların keçiciliyi burada zamana bağlı olur. Zaman kateqoriyası və zərurət kateqoriyası infiks və interfiks rolunu oynayır. Burada həm fiks hüquqlar, həm də affiks hüquqlar arasında keçicilik və bağlayıcılıq meydana gəlir.

Keçicilik müsbət və mənfi olur. Müsbət keçicilik dəyərlərin əldə olunmasına xidmət edir. Mənfi keçicilik işə dəyərlərin itməsini ortaya çıxarır. Müsbət keçicilik enerjini yaradır, mənfi keçicilik işə tərkibləri itirdiyindən enerjisizliklə müşahidə olunur.

İnsan hüquqlarının keçiciliyində həm də birdəfəlik hallar da yaşanır. Məsələn, teatra bilet almaq teatra baxmaq hüquqlarını yaradır. Təyyarə və digər nəqliyyat vasitəsinə bilet əldə etmək həmin vasitələrdən istifadə etmək üçün birdəfəlik hüquqları meydana gətirir. Bu hal da hüquqların tərkibini genişləndirir. Hüquqlardan istifadə etmək insanlar üçün enerji yaradır və qeyri-müəyyənliyi müəyyənliyə transfer edir.

Vergi ödəyicisi kimi qeydiyyatdan silinmək və hüquqi şəxs kimi fəaliyyətin dayandırılması təbii ki, hüquqların məhdudlaşmasını təmin edir. Burada fəaliyyət hüquq yaradır və hüququ ləğv edir.

İnsan hüquqlarının tərkib elementləri dəyişəndir. Çünki bu elementlər subyektlərin maraqlarının əks olduğu sahələrdə mövcud olur. Maraqlar dəyişəndə-sahələrini dəyişəndə, öz sahəsi üzrə tərkibini artırıb-azaldanda səlahiyyətlər, vəzifə və funksiyalar, məsuliyyət və öhdəliklər də dəyişir. Bu dəyişmələrdə tənəsüblük yaranır, eləcə də fərqlilik meydana gəlir. Məsələn, vəzifə dəyişəndə, yaş artanda, ailə həyatı quranda, yeni əmək münasibətlərinə və əlaqələrinə daxil olanda vəzifələr artır, həmçinin məsuliyyət və öhdəliklər də genişlənilir. Burada insan hüquqlarının tərkib dəyişən kriteriyalara müvafiq olaraq dəyişməsi halları yaşanır. Keçicilik və bağlayıcılıq dəyişmələrin tərzini müəyyən edir. Əlamətlər və obrazlanmalar keçiciliyin və bağlayıcılığın əsaslarını formalaşdırmış olur. Dəyişməni təmin edən kriteriyalar həm də əlamətləri aşkar edir. Yaş artanda bir tərəfdən vəzifə məsuliyyət artır. Digər tərəfdən də əmək qabiliyyətinin tədricən itməsi ilə əlaqədar vəzifə və məsuliyyət azalır. Məsələn, pensiya yaşı zamanı insanlar iş yerlərini itirirlər. Yeni hüquqlar qazanırlar. Burada artımlar və azalmalar tərs və düz mütənəsibliklə müəyyən olunur. Yaşın artması bir tərəfdən hüquqları azaldır, yeni məsuliyyət və vəzifələri müəyyən edir. Digər tərəfdən də yeni hüquqları qazandırır. İnsan hüquqlarının keçici və bağlayıcı əsasları hüquqların artmasında olan ümumiləşməni və ondan meydana gələn xüsusişməni də formalaşdırır. Məsələn, bir şəxs müəyyən bir dövlət strukturunda bölmələri yuxarıya doğru vəzifələr qazanmaqla adlayır. Bu anda onun vəzifələri və hüquqları genişlənməmiş olur. Lakin bəzi hüquqlar isə azalır. Məsələn, bölmədə artıq birbaşa səlahiyyətli başqa bir şəxsin vəzifəni yerinə yetirmək hüququ həmin təşkilatın rəhbərində olmur. Rəhbər burada ümumi səlahiyyətlərə malik olur. Ştata və vəzifə təlimatına müvafiq olaraq hər bir şəxs (işçi) öz

postunda birbaşa icraçı olur. Buradan da belə bir məntiqi nəticələr üzə çıxır ki, keçicilik və bağlayıcılıq insan hüquqlarının “**silindr**” formasını (içərisi müəyyən hüquqlarla dolu olan forma) meydana gətirir.

İnsan hüquqlarında keçiciliklə əlaqədar bu kimi ümumiləşdirilmiş fikirlər bildirmək olar:

Məzmun baxımından,

-hüquq pozuntusu keçiciliyi yaradır, çünki bu zaman məhdudlaşma baş verir. Buna ***mənfi keçicilik*** kimi ad vermək olar;

-zərurət halı keçiciliyi yaradır-buna həm də ***fövqəladə keçicilik*** kimi ad vermək olar;

-resursların artımı keçiciliyi yaradır, çünki bu zaman genişlənmə baş verir. Cəmiyyətdə əlaqələr və münasibətlər üfiqi trayektoriya üzrə genişlənir. Dünyada da bu kimi hüquq artıran proseslər yaşanır. Buna ***pozitiv keçicilik*** kimi ad vermək olar;

-məkan baxımından keçicilik yaranır və bağlayıcılıq formalaşır-məsələn, beynəlxalq hüquqla milli hüquq birləşir və ümumdünya hüququnu formalaşdırır. Burada miqrasiya sahəsində olan hüquqlar, diplomatiya sahəsində olan hüquqlar birləşir.

Forma baxımından,

-keçiciliyin forması onun şaxələnməsi və məhdudlaşmasındadır;

-keçicilik zamanı hüquq normaları sistemi meydana gəlir. Bir kriteriya sahələr üzrə bağlayıcılığı və keçiciliyi formalaşdırır;

-keçicilik əvəzlənmə ilə də obrazlanır və köhnəliklər aradan qalxır və yeni tələbatlara müvafiq olan keçicilik meydana gəlmiş olur.

Uşaq hüquqları insan hüquqlarında keçiciliyi və bağlayıcılığı yaradan faktorlar kimi

Uşaq hüquqları insanların universal hüquqları içərisində yer almaqla fiks hüquqlardır. Məsələn, BMT-nin Uşaq hüquqları Konvensiyasının Preambulada əks olunmuş məqsədlərində də İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə, insan hüquqları haqqında beynəlxalq paktlar, BMT-nin insanlıq haqqında bəyanatları əsas götürülərək, Uşaq hüquqları Konvensiyasının qəbuluna razılıq ifadə olunur.²⁴

Uşaqların hüquqları kiçik yaşlarında böyük (onlara qayğı göstərilməsi baxımından böyük), vəzifələri isə cəmiyyətdə, ailədə kiçik olur. Böyüdükcə vəzifələr və hüquqlar da artır. Hüquqlar bir çox məsələlərdə kiçilməyə başlayır. Artıq valideyn himayəçiliyi, nəzarəti, qayğısı bəzi məsələlərdə azalmağa başlayır. Məsələn, uşağın yedizdirilməsi kiçik yaşlarında bir hüquqdur. Fiziki və əqli qabiliyyət artanda artıq bu qayğı forması da yoxa çıxır. Hüquqlar azalır. Uşaqlar böyüdükcə hüquq sahəsində “aqqlyutinasiya” prosesləri yaşanır. Yəni, baza hüquq qalır, əlavə hüquqlar hesabına yeni baza hüquqlar yaranır.

Hüquqları dəyişən, tərkibini artırıb-azaldan faktorlar çoxdur. Bu faktorlar ömür boyu insanları müşahidə edir. İnsanlar öz həyatlarını müxtəlif kriteriyalar üzrə (kriteriyalar şərtləndiriciliklə tətbiq olunmaqla) yaşayırlar və bu yaşam tərzini də məhz hüquqları dəyişir. **Amillərə bunları aid etmək**

²⁴ Uşaq hüquqları haqqında Konvensiya. BMT Baş Məclisinin 44-cü sessiyasında 20 noyabr 1989-cu il tarixində qəbul olunub. www.migration.gov.az/images/pdf/d64f56fbbe0dcb273c4c7t993e0ac4ee.pdf

olar: yaş dövrü, yaş dövrünün psixi xüsusiyyətləri, əmək qabiliyyətinin xüsusiyyətləri, fiziki və hüquqi vəziyyətlər, statuslar, cins (kişi və ya qadın) amilləri, insanın bioloji vəziyyəti (məsələn, hamiləlik dövrü), ölkənin inkişaf vəziyyətləri, hüququ təmin edən strukturların iş vəziyyəti, hüquqların realizə mexanizmlərinin şəffaflığı, hüquqların realizəsi üçün resursların kifayət etməsi, hüquqların məhdudlaşdırılması şəraiti və tələbləri, təhsil məsələsi, iş təcrübəsi, əmək yerinin dəyişməsi və vəzifələr, ailə vəziyyəti, ölkənin siyasi və ictimai vəziyyəti (burada müharibə şəraitində olmaq, sülh vəziyyətində yaşamaq), beynəlxalq münasibətlərin vəziyyəti, ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin vəziyyəti, dövlət işlərindəki sahələrin tərkibi və keyfiyyəti, kəmiyyəti, fəvqəladə vəziyyətlər və digər həyat amalı dəyişdirən faktorlar. Hüquqlara təsir edən amilləri alidən aşağıya doğru təsnif etmək olar.

İnsan doğulan kimi özü ilə öz hüququnu gətirir. Hətta insan ana bətnində də hüquqlara malik olur. Dövlət, ailə və cəmiyyət onun hüququnu yaşın artmasına müvafiq qaydada zaman-zaman genişlənmə kriteriyasına müvafiq olaraq tənzimləyir. İlk növbədə uşağa qayğı hüququ meydana gəlir. Uşağın fiziki və əqli qabiliyyəti olmadığından ona bioloji qayğı və sosioloji qayğı göstərilməsi lazım olur. Diqqət göstərilməsi lazım gəlir. Qeyd olunduğu kimi, insan hüquqlarında keçiciliyi və bağlayıcılığı yaradan faktorlar çoxluq təşkil edir. Bu faktorlar universallıq içərisində olmaqla yanaşı, məxsusi kateqoriyalıq da yaradır. Məsələn, orta məktəb amili həm insanların universal hüquqlarını tənzim edir, həm də məxsusi hüquqi kriteriyalarını meydana gətirir. Burada insanın universal hüququ elə uşaqlıq hüququ içərisində qərarlaşır. Burada məktəb amili, icbari orta təhsil məxsusi kateqoriyalar içərisində universallığı da formalaşdırır.

İnsan hüquqları yaşlarından, tutduqları mövqedən, irqindən və cinsindən, eləcə də siyasi mənsubiyyətindən asılı

olmayaraq universal və kateqoriyalar üzrə universal və məxsusi normativ olur. Uşaq hüquqlarında da bu iki amil mövcuddur. Eləcə də hər iki amil uşaq kateqoriyasında tətbiq olunur. Yəni, uşaqlar universal mənada insandırlar və azadlıq hüquqlarına malikdir. Burada onların azadlıq hüquqları uşaq qabiliyyətləri çərçivəsindən formalaşır. Uşaqlar uşaq hüquqları üçün əlavə hüquqlara malik olurlar. Bu imtiyazlar da onların yaşları və fiziki qabiliyyətləri ilə əlaqəli olur. Məsələn uşaqlar cəmiyyət və dövlət tərəfindən qorunmaq hüquqlarına malikdirlər. Onların əməyi istismar oluna bilməz. Uşaqlar maliyyə və maddi yardım almaq hüquqlarına malikdirlər. Valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqları dövlət öz himayəsinə götürür. Uşaqların tərbiyəsi dövlətin, ailənin və cəmiyyətin marağındadır. Dövlət özünün sosial və siyasi gələcəyini məhz uşaqların yetişməsində görür. Bu baxımdan da qanunvericiliyi həmin istiqamətə yönləndirilir. Uşaqların hüquqlarının qorunması onu deməyə əsas verir ki, böyüklər üçün münasib olanlar bir çox hallarda uşaqlar üçün qadağan olunur. Məsələn, əməklə məşğul olmaq üçün uşaqlardan lazımı yaş tələb olunur. Uşaq əməyinin istismarı böyüklərdə hüquqi və ictimai məsuliyyət doğurur.

Uşaqların yaşları artdıqca və digər vəziyyətə keçdikcə universal və məxsusi hüquqlar da dəyişikliyə məruz qalır. Burada universal hüquqlara bir çox əlavələr edilir. Məsələn, universal əhəmiyyət kəsb edən siyasi mənsubiyyət hüququ ancaq böyük adamlara xas olur. Çünki uşaqların qabiliyyətlərinin aşağı olması, əqli nəticələrinin qeyri-dolğunluğu onları siyasətdən kənar tutur. 18 yaşdan başlayaraq seçki hüquqları meydana gəlir. Eləcə də universal hüquq olan nigah hüququ uşaqlara aid olmur. Lakin bu kimi hüquqlar böyüklər üçün universal insan hüquqlarının tərkibini təşkil edir. Uşaqlar yaşlarını dəyişəndə keçiciliklə bu universal hüquqları qazanırlar. Deməli, yaş amili universal

hüquqların tərkibini artırır. Əmək hüquqlarını da bu kimi dəyişdirici kriteriyalara aid etmək mümkündür. Uşaqların cinayət məsuliyyətində də yaş amili əsas götürülür.

İnsan hüquqlarında keçicilik və bağlayıcılıq yaradan faktorlar içərisində həm **yaş amili**, həm də **resurslar** mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Resursların zənginliyi uşaqların və böyüklərin hüquqlarını böyüdür. Məsələn, dövlət özünün maddi və maliyyə imkanlarına müvafiq qaydada aztəminatlı ailələrdə olan uşaqlara maddi yardımlar göstərir. Resurslardan istifadə həm yaş amilinə görə baş verir, həm də tutulan mövqeyə görə həyata keçirilir. İnsanlar zaman-zaman vəzifələr əldə etdikcə buna müvafiq qaydada hüquqların keçiciliyi və bağlayıcılığı yaranır. Uşaqlar böyüdükcə də əlavə hüquqlar qazanırlar. Məsələn, aşağı siniflərdə oxuyanlarla yuxarı sinifdə oxuyanlar arasında fərqlər meydana gəlir. Böyük sinif uşaqları əlavə tədbirlərdə iştirak edə bilirlər. Uşaqlara eləcə də nəqliyyat vasitələrində müəyyən güzəştlər edilir. Məktəb zamanı ictimai nəqliyyatdan pulsuz istifadə haqqı verilir. Bu da onların məxsusi hüquqlarının mövcudluğunu əks etdirir.

Uşaq hüquqları da insan hüquqlarının keçiciliyi və bağlayıcılığında böyük rol oynayır. Burada uşaqların yaşları artdıqca onların resurslardan istifadə imkanları da genişlənir. Məsələn, uşaqlar uşaq bağçalarından və məktəblərdən istifadə edirlər. Eyni zamanda dərnlərdən və əyləncə klublarından yararlanırlar. Dövlətin maliyyə resursları artdıqca uşaqları xarici ölkələrdə yay seminarlarına aparır. Eləcə də dövlət yuxarı sinif şagirdləri üçün xarici ölkələrdə təhsil almaq imkanları yaradır və xərcləri öz üzərinə götürür.

Resursların tənzim olunmasını və resursların sahələrini dövlətlər müəyyən edirlər. Bu baxımdan da dövlətlər uşaq hüquqlarının tərkibini zamanla müəyyən edirlər və resurslardan istifadə üçün pozitiv məzmunlu hüquq normalarını yaradırlar.

Uşaqların yaşları artdıqca və əlavə resurslar əldə etdikcə hüquqlarının genişlənməsinə müvafiq olaraq məsuliyyətləri də artır.

Uşaqların hüquqlarının genişlənməsində uşaqların qabiliyyətlərinin artması mühüm faktor rolunu oynayır. Eyni zamanda bilikləri qazanmaları da burada böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Uşaqlar uşaq olduqlarına görə valideynlərinin himayəçiliyindən istifadə edirlər. Bu himayəçilik də hüquqları böyüdən faktorlar rolunda çıxış edir. Himayəçilik əsasən uşaq hüquqlarının təminatını əsas götürür və uşaqların əmək qabiliyyətlərinin yaranmasına qədər davam edir.

Məlumdur ki, uşaq hüquqları hər bir yaş dövründə (uşaqlıq dövrü) uşaqlara xas olur. Bu baxımdan insanlar üçün məxsusi hüquqlardan ibarətdir. Uşaqlar öz yaşlarını dəyişdikdə artıq bu hüquqlardan məhrum olurlar. Bu baxımdan da keçicilik və bağlayıcılıq həm də **məhdudiyətlərə** gətirib çıxarır. Burada zamanın artması trayektoriyasında şərtləndirici kateqoriyalar da dəyişir. Uşaqlar gəncliyə keçidlər edirlər, onlar üçün universal və məxsusi kriteriya olan tələbəklik illəri meydana gəlir. Uşaqlar gənclik həyatını ifadə edən və təminatını həyata keçirən hüquq normaları sisteminə daxil olurlar.

İnsan fəaliyyətinin dəyişməsi - hüquqların artması və azalmasına səbəb olan faktor kimi

İnsan fəaliyyətinin dəyişməsi (burada iş yerinin və vəzifəsinin dəyişməsi, peşəsinin və sənətinin dəyişməsi nəzərdə tutulur) yeni əlaqələri və münasibətləri yaradır. Yeni şərait və tələbatlar da insan fəaliyyətinin dəyişməsinə zəruri edən amillər içərisində qərarlaşır. Mövcud ictimai-iqtisadi formasiyanın və vəziyyətin dəyişməsi, bu baxımdan inkişaf

prosesləri yeni fəaliyyəti meydana gətirir. Eləcə də insanlar yeni fəaliyyət prinsiplərini tətbiq etməklə yeni iqtisadi, siyasi, ictimai və mədəni əlaqələr müstəvisinə daxil olurlar. Bu proseslər hüquqla, hüquq normaları və qaydaları ilə tənzim olunur. Fəaliyyət dəyişəndə hüquqlar da dəyişir, məkan və məzmun, eləcə də forma baxımından transformasiya olunur. Fəaliyyət dəyişəndə artıq bir hüquq sahəsindən digərlərinə keçidlər edilir. Məsələn, bir müəssisədə çalışan usta ilə texnoloq mühəndisin hüquqları eyni olmur. Usta texnoloq mühəndis olduqda onun vəzifə təlimatı dəyişir. Fəaliyyət kriteriyaları dəyişir. Məsuliyyət də hüquqlara münasib şəkildə böyüyür. Eyni zamanda prezident seçilmiş şəxsin daha böyük hüquq və vəzifələri meydana gəlir. Daha böyük hüquq və vəzifələr özündə məsuliyyəti genişləndirir. Məsələn, dövlətin bütövlüyünün, ərəzi bütövlüyünün qorunması, xalqın sosial-rifah halının yaxşılaşdırılması, ölkənin sülh vəziyyətində yaşaması, hüquqların təmini üçün dövlət strukturlarının fəaliyyətinin yüksək səviyyədə tanınması məhz prezident postunda oturan şəxsin hüquq və məsuliyyətinə aid olur.

Hüquqların artması və azalması dəyişikliklərlə xarakterizə olunur. Dəyişikliklər isə əvvəlcə də qeyd olunduğu kimi, yaşın artması və fəaliyyət dəyişmələri ilə də müəyyən edilir. İnsan fəaliyyətinin dəyişməsi, yeni fəaliyyət sahələrinin meydana gəlməsi hüquqların artması və azalması üçün şərtləri meydana gətirir. Burada iş həcmi, vəzifə böyüklüyü və məsuliyyətin artması özündə hüquq və səlahiyyətləri genişləndirir. Fəaliyyətin dəyişməsi hüquq tərkibini azaldır və artırır. Məsələn, həbsxanada cəza çəkən şəxsin fəaliyyəti onun azadlıqdakı fəaliyyətindən fərqli olur. Burada azadlıq hüquqları məhdudlaşır. Şəxs hər kəs üçün müəyyən olunmuş azadlıq hüquqlarından istifadə edə bilmir. Azadlıq hüquqlarının məhdudlaşdırılması ona verilən cəzadır. Fəaliyyət dəyişdikcə insanların əmək münasibətləri

də, yeni əmək əlaqələri də dəyişir. Hər bir sahədə əmək münasibətləri və əlaqələri tənzim olunur. Hüquqların artıb-azalmasını hüquq normaları tənzim edir. Bu aspektdə hüquq normaları insan fəaliyyətini tənzimləyir. Burada resursların dairəsi və fəaliyyət sferası hüquq normalalarının genişlənmə və məhdudlaşan sferasını yaradır. Hüquq normaları əmək münasibətlərini tənzim edir, əmək münasibətlərinin sərhədlərini müəyyən etməklə yanaşı, insan fəaliyyətinin də sferalarını və sərhədlərini meydana gətirir.

Fəaliyyət sayəsində resurslar dəyişir, artır, azalır, mahiyyətini müəyyən qədər dəyişir. Bu baxımdan da hüquq keçiciliyi ortaya çıxır. Hüquq keçiciliyini fəaliyyət sferasının sintezləri meydana gətirir. Məsələn, dövlət məmuru çoxsahəli dövlət strukturunda çalışır və bu zaman onun vəzifələri də genişlənməmiş olur. Təbəkilikdə olan sahələr vəzifə və məsuliyyəti artırır. İyerarxik və ətrafa genişlənmə sayəsində nəticə etibarilə hüquqların təkamülü və inkişafı prosesləri yaşanır.

Hüquqların artması hüquq subyektlərinin sayının artması ilə də meydana gəlir. Məsələn, əhalinin artması, eləcə də hüquq subyektlərinin sayının çoxalması sayəsində dövlətin hüquq obyektinə genişlənməmiş olur. Müəyyən bir məkanda insan sayının çoxalması hüquqları da azalda bilər. Məsələn, bir şöbədə işçilərin ştat vahidinin çoxalması, lakin işlərin həcmində artmaması ona gətirib çıxarır ki, işçilərin əmək bölgüsü artır. Vəzifələr şəxslər arasında daha çox bölünür. Bu anda işçilərin əvvəlki hüquqları və vəzifələri məhdudlaşır. Səlahiyyətlərinin bir qismi əllərindən çıxır, digər işçilərə keçir. Bu keçicilik sayəsində əvvəlki formada və məzmununda olan əmək hüquqları və vəzifələri də məhdudlaşır.

Fəaliyyət peşələri hüquq keçiciliyini yaradır. Məsələn, siyasətlə məşğul olmaq və dövlət postunda təmsil olunmaq təmsil olunan üçün dövlət postu üçün müvafiq hüquqlardan

istifadə haqqını ortaya qoyur. Bu istifadə hüquq keçiciliyini yaradır. Hüquq keçiciliyi həm tərkibləri genişləndirir, həm də yeni hüquqları verir.

Bir iş yerindən digərinə keçid də yeni hüquqların meydana gəlməsini və əvvəlki hüquqların yaranmasını təmin edir. Deməli, hüquqların keçiciliyi tərkibin artıb-azlmasını əks etdirir. Yerdəyişmələr zamanı klassik qaydada azadlıq və baza hüquqları bütün məkanlarda özünü saxlayır. Bir çox məkanlarda genişləndirir. Hüquq subyektlərinin çox olduğu məkanlarda həm artım baş verir, həm də məhdudlaşma prosesləri həyata keçir. Hüquq subyektlərinin çoxluğu və onların fəaliyyəti resursları artırır, bu anda genişlənmə prosesləri baş verir. Həmçinin məhdudluq da meydana gəlir. Məkan çatışmazlığı hüquqların məhdudlaşmasını meydana gətirir.

İnsan hüquqlarının keçiciliyində və bağlayıcılığında sistemlilik və nizam

İnsan hüququ daxilən insana bağlıdır. İnsan idarə edən və idarəçiliyə tabe olan bir varlıqdır. Çünki idarəçilik tənzimləmədir. İnsan həyatının bütün aspektləri tənzim oluna bilər. Zamanla hərəkət elə tənzimləməni meydana gətirir. Tənzimləmə də normanı (ölçülər, hədlər daxilində kəmiyyəti) yaradır və normalar əsasında resurslardan istifadə hədlərini müəyyən edir. İnsan hərəkətlərinin rəvacverici əsasları onun hüquqları ilə müəyyən olunur. Sistemli əlaqələri özündə cəmləşdirən cəmiyyətlərdə və dövlətlərdə hərəkətlər tənzim olunur. Tənzimləmə qaydalara əməl etmək deməkdir. İnsan hüquqları da tərkib qaydalarından ibarətdir və hüquqların reallaşması məhz qaydalarda bürüzə verir.

Tənzimləmə sistemli olaraq həyata keçirilir. Sistemlilikdə zaman eyniliyi, sahə eyniliyi, eləcə də zaman ardıcılığı, sahə ardıcılığı mühüm önəm kəsb edir. Sistemli olduqda iyerarxik

və müəyyən bir formada əvəzlənmə baş verir. Əvəzlənmə sistemli şəkildə həyata keçirilərkən əvvəlki sistemdə şablonlar aradan qaldırılır və yeni münasibətlər və əlaqələr fonunda yeni nizamlama prosesləri yaşanır. Strukturların bir-birilərini əvəzləməsi yeni sistemli obrazı yaradır. Təbii ki, hər bir sistemli proses müsbət ola bilməz. Bu baxımdan da postulatlarla cavab verən sistemlərin formalaşdırılması zəruri olur. Hüquq normaları sistemi bağlayıcılıqla və keçiciliklə ona görə təkmilləşir ki, siyasi, iqtisadi, sosial sistem dağılmasın və cəmiyyətə xidmət etsin, həm də zamanın postulatlarına cavab verə bilsin. Şəraitə müvafiq olaraq zamanında həyata keçirilən hüquq islahatları (keçicilik və bağlayıcılıqla yaranan) əlaqələr sisteminin **“avtoliz”**inin (sistemin öz-özünə parçalanması, şişməsi dağılması- bu, o anda baş verir ki, sistemin normal fəaliyyəti üçün lazımi elementlər iştirak etmir, hərəkət dövryyəsi üçün vəsait çatışmır, enerji yaranmır, məkanın horizontal və şaquli nisbəti pozulur, məkan üzərində olan elementlər məkana cavab verə bilmir) və sistemin **“avtointoksikasiya”**sının (sistemin daxildən **“zəhərlənməsi”**nin) qarşısını alır.

İnsan maraqları həm nizamlanır (şəxsin özü tərəfindən), həm də kənar tərəfdən nizama salınır. Bu baxımdan da hesab etmək olar ki, insanların nizamlanan maraqlarının əsas tərəfləri, daşıyıcıları vardır. Hüquq bağlayıcılığının obyektivi və subyektivi mövcud olur. Burada maraqların ödənilməsi üçün tələb edən və tələbləri yerinə yetirən tərəflər mövcud olur. İnsanların nizamlanan maraqlarını hüquq normaları tənzim edir. Maraqlar dəyişəndə, yeni mühit yarananda yeni nizamlama da yaranır. Hər iki tərəf nizamlama çağırışlarına cavab verir. Məsələn, dövlətin pozitiv hüquqları və hüquq normaları vətəndaşların yeni çağırışlarına cavab verir, eləcə də vətəndaşların tərəf kimi yeni əlaqələri yeni hüquq normalalarının qəbulunun zərurətini özündə ehtiva edir. Bu proseslərə hüquqi islahatlar demək olar. Hüquqi islahatlar

cəmiyyətin və dövlətin müşahidəsinə əsaslanır. Hüquqi islahatlar hüquq sahəsində dövlətin fəaliyyətini hüquqi normalara salır və vətəndaşların hüquqa əməl etmələrini meydana gətirir. Hüquqi islahatlar həmçinin inkişafı stimullaşdıran və müvafiq istiqamətlər verən prosesləri hüquqla tənzimləməkdən ibarət olan bir prosesli vəziyyətdir. Hüquqi islahatların başlıca məqsədi inkişafa mane olan ünsürləri aradan qaldırmaqdan ibarət olur.

Sistemli tənzimləmə sayəsində makro və mikro forma meydana gəlir. Bu zaman mərkəzi hüquq normaları və ətraf hüquq normaları formalaşır. Hər iki struktur özlüyündə sahə üzrə sistemi yaradır. Mərkəzdən ətraflara doğru keçid sayəsində hüquq normalarının bağlayıcılığı artır. Bağlayıcılıq keçiciliklə bir bütöv müstəvini yaradır. Məsələn, qanunların mətni elə bir bütövlük və keçicilikdir.

Keçicilik strukturun əvəzlənməsində mövcud olur. Strukturların əvəzlənməsində və daxili nizamlanmasında mexanizmlər işə düşür. Mexanizmlər müəyyən məkanlarda normativ keçiciliyi və bağlayıcılığı təmin edir. Məsələn, dövlət daxilində hakimiyyət strukturlarının dəyişməsi sistem daxili dəyişmənin tərkibidir. Burada keçicilik ya eyni istiqamətdə baş verir, ya da rekonstruksiya sayəsində yeni struktura çevrilir. Dəyişmələr qismən və çox ola bilər. Hüquq normaları ya tamamilə ləğv olunur, ya da tərkibində bəziləri qalmaqla dəyişikliyə uğrayır. Bu dəyişiklik yeni istiqamətlər üzrə elementlərin hərəkət əsaslarını müəyyən edir.

Nizamlama prosesləri keçiciliklə, əvəzolunmalarla bir-birlərini ardıcıl şəkildə tamamlayır. Burada yeniliklər ortaya çıxır, yeni şəraitlər meydana gəlir. Tənzimləmə sistemli şəkildə mövcud olur. Sistemlilik və hər an dəyişən strukturlaşdırma prosesləri sistemli nizamlamanı meydana gətirir. Tənzimləmə prosesləri sayəsində hüququn tərkib elementləri dəyişir. Tərkib elementlər zamandan-zamana keçir və yeni şəraitlərdə meydana gəlir.

İnsan hüquqlarının keçiciliyində nizam sərbəst və müəyyən kəskin şəkildə dəyişməyən şəraitlərdə yaranır. Sürətin artması isə xaosu, qeyri-nizamı meydana gətirir. Sərbəst keçicilik zamanı hüquqların tərkib elementlərinin rəvan əvəz olunması prosesləri baş verir.

Nizamlı keçicilik həm bir sahə üzrə yaranır. Sahələr böyüyür, hərəkətdə olan elementlərin tərkibi və ölçüsü dəyişir, burada əvəzləmə yaşanır. Həm də sahələrdən-sahələrə keçidlər meydana gəlir.

Nizamlama prosesləri sistemləri nizama salır, bu anda tərkib elementlər strukturlardan-strukturlara keçir. Keçmə bağlayıcılığı yaradır və bu anda sintezlər müstəvini böyüdür. İnsan hüquqlarında tərkib elementlərin genişlənməsi və yeniləşməsi prosesləri meydana gəlmiş olur.

Keçicilikdə nizam insan hüquqlarının sərhədlər çərçivəsində əvəzlənməsini özündə ehtiva edir.

İnsan hüquqlarının gələcək dəyişməsinə təsir edən amillər

Hüquq daima dəyişən məzmunu malik olan bir anlayışdır. Cəmiyyətin və dövlətin inkişafı və məkan dəyişmələri bunları zəruri edir. Hüquq (burada rəsmi normalar) sabit vəziyyətdə o halda dəyişir ki, insanların maraqlarını dəyişən şəraitdə təmin edə bilsin. Hər bir dəyişən vəziyyət də onu nizama salan hüquq normalarının mövcudluğunu zəruri edir.

Qloballaşma prosesləri və proseslərin yaratdığı inkişaf təzahürü insan hüquqlarının gələcək dəyişməsinə təsir edir. İnsan hüquqlarının gələcək zamanda dəyişməsi də yeni hüquqların yaranmasını özündə əks etdirir.

İnsan hüquqlarının gələcək dəyişməsinə təsir edən amillərin bunlardan ibarət olması qənaətinə gəlmək olar: birincisi, *insanların yaşadıkları dövlətlərin şəraitləri*; ikincisi, *inkişaf xüsusiyyətlərindən meydana gələn şüurlar*. Birinci

halda dövlət resurslarla inkişaf edir, resursları sistemli şəkildə istifadə edir. İkinci halda yeni baxışlar tələb edir ki, yeni nizamasalma həyata keçirilsin və yeni hüquq normaları formalaşdırılsın. İnsan hüquqlarının gələcək təminatı burada əxlaq qaydalarını da özündə ehtiva edir. Cəmiyyətin əxlaqı insanların hüquq normalarının təmin olunmasının əsaslarını ortaya çıxarır.

İnsan hüquqlarının gələcək dəyişməsinə təsir edən amillər üzərində insanların təsir imkanları meydana gəlir və miqyas böyüyür. Miqyas böyüdükcə yeni hərəkətlər ortaya çıxır. Eyni zamanda gələcək mühit də dəyişir və istəklərin miqyası dəyişir.

Gələcəkdə insan hüquqları məhdudlaşa da bilər. Belə ki, sənayenin sürətli inkişafı, əhali artımı hüquq sahələrini məhdudlaşdırır. Resurslar üzərində maraqları olan şəxslərin sayı çoxalır, pay bölgüsü baş verir. Pay bölgüsü isə hüquqları məhdudlaşdırır. İş yerlərində resurslar artmadan işçilərin sayının çoxalması ofis və istehsalat gərginliklərini meydana gətirə bilər. Fəaliyyətdə bəzən xaos yaranır ki, bu da özlüyündə hüquqların azalmasını ehtiva edir. Buna görə də belə hesab etmək olar ki, əhalisi lap çox olan ölkələrdə hüququn keçiciliyi proseslərində ləngimə halları yaşana bilər. Bir çox hallarda isə keçicilik hüquqların məhdudlaşdırılması ilə müşayiət olunur.

Gələcək hüquqlar normaları şəkildə əvvəlcə müəyyən oluna və tərtib oluna bilər. Bu halda normalar istəklərə çevrilir. Resurslar ona doğru yönləndirilir. Hüquq burada müəyyən olunur, lakin hələ normaların icrasını təmin etmək üçün şərait yetişməmişdir. Məsələn, dövlət bəzi qanun və digər qanunvericilik aktları qəbul edir. Lakin onun icrası üçün şərait yetişməmişdir və cəmiyyət hazır olmur. Bu halda demək olar ki, qanun işləmir, ya da zəif halda tətbiq olunur. Resurs da kifayət etmir, əlaqələr və münasibətlər hələ bu qanunun işləməsinə imkan vermir.

Gələcək hüquqların dəyişməsinə ən əsası məkan və üzərindəki resurslar amili təsir edir. Məsələn, ərazi böyük olanda bir təsərrüfat subyektinin bazarı da genişlənir. Məhsulun realizə olunması imkanları da artır. Bu baxımdan da məhsul istehsal edən subyektlərin resursa artımı hesabına hüquqları da genişlənir; çünki qazancları artır.

Keçiciliyin və bağlayıcılığın tənzim olunması və hüquq normaları

İnsanlar kollektiv olaraq dövlətlərini himayəçi, təminatçı və tənzimləyici tərəf kimi yaradıblar. Dövlətlərinə hüquq normaları ilə səlahiyyətlər veriblər. Səlahiyyətli nümayəndələrlə təmsil olunurlar. Eləcə də dövlətlərini öz üzərlərində səlahiyyətli tərəfə çeviriblər. Dövlət bir hüquqi tərəf olaraq insanların hüquqlarının keçiciliyini və bağlayıcılığını təmin edir. Təminatçını hüquq normaları ilə tənzimləyir. Hüquq normaları normativ kriteriya və status müəyyən edən vasitə rolunu oynayır. Dövlətin əsas funksiyası keçiciliyi və bağlayıcılığı pozitiv əsaslarla təmin etməkdən ibarətdir. Beynəlxalq əlaqələrdə və dövlətlər daxilində mənfi hərəkətlərin hüquq keçiciliyini məhdudlaşdırıcı aspektlərlə həyata keçirir.

Dəyişməni tənzim etmək üçün hüquq normaları qəbul edilir. Eləcə də mövcud hüquq normalarında dəyişikliklər həyata keçirilir. Hüquq normalarının icrası da dəyişikliklərin əsaslarını meydana gətirir. Hər dəfə tətbiq olunan və fəaliyyət göstərən normalar yeni şəraitin meydana gəlməsini təmin edir.

Qanunların tərkibini təşkil edən normalar məcmusu işə düşərkən hüquqların təminatı məsələsi meydana gəlir. Bu anda hüququ təminatmə mexanizmi də işə düşür.

Hüquq normaları hər bir sahədə hüquqi münasibətləri və əlaqələri tənzim edir. Hüquq normaları hüquq anlarını (məqamlarını) yaradır. Məsələn, insanlar dövlət qurumlarına öz hüquqlarını təmin etmək üçün üz tuturlar. Burada zaman amili təminedicisi kriteriyadır. Hüquqlar əvvəlcə nəzəri baxımdan normalarda mövcud olur, zamanı gələndə insanların normalarda olan nəzəri hüquqları təmin edilir. Burada gələcək hüquqların formalaşması amili meydana gəlir. Hüquq normaları **təsdiqedicisi və təminedicisi** mahiyyəti özündə daşıyır. Hüquq normaları əlaqələr və münasibətlər üçün hər bir anı özündə təcəssüm etdirir. Keçicilik həm təsdiqləməni müəyyən qədər dəyişir, həm də təminediciliyi böyüdür. Burada pozitiv böyütmə təsdiqediciliyi də genişləndirir. İnsanların baza hüquqlarının sferası, əhatə dairəsi və tətbiq məkanları genişlənilir.

Keçicilik tənzim olunur. Bu məsələdə fiks hüquqlar affiks hüquqlar sayəsində sistemliliklə yeni fiks hüquqları yaradır. Çünki sistemlilik özü tənzim olunur. Sistemliliyin tənzim olunması idarəçiliyi şərtləndirir. İdarəçilik prosesləri dəyişən şəraitləri nizama salmaq funksiyasını yerinə yetirir. İdarəçilik sayəsində şəraitlər dəyişir və sistemlər bir-birini əvəzləyir. İdarəçilik hüquqların keçiciliyini meydana gətirir. Keçicilik tənzim olunursa, deməli, hüquqlar tənzim edilir. Hüquqların tənzim olunması yeni hüquq normalarını yaradır. Hüquq normaları sahələr üzrə keçiciliyi formalaşdırır, eyni zamanda müxtəlif sahələr arasında keçiciliyi təmin edir. Hüquq normalarının şaxələnməsi keçiciliyin müstəvisini də genişləndirir. Hüquq norması vəziyyəti, məqamı, ölçüləri və hədləri təsdiq edir.

Hüquq normaları keçiciliyi sərhədləyir və keçiciliyin rəvan şəkildə baş verməsini və hüquq normalarının dəyişməsinin gələcək təkamülünü müəyyən edir.

Hüquq normaları keçiciliyin tarazlaşmasını da təmin edir. Belə ki, hüquqları olan tərəflər çoxluq təşkil edir və bir

obyekt və predmet üzrə maraqları olan şəxslərin sayı çox olur. Belə şəxslər arasında tarazlı vəziyyətin yaranması üçün keçicilik də rəvan şəkildə meydana gəlir. Hüquqların böyüməsi sistemli olaraq yalnız hüquq normaları vasitəsilə təmin edilir. Eləcə də hüquq normalarının çoxluğu hüquqları genişləndirir.

Keçicilik birdəfəlik və hər dəfə təkrar olaraq tətbiq olunan formada mövcud olur. Birdəfəlik tətbiq hüquqların tərkibini zəngin edir. Məsələn, dövlət başçısının müvafiq qərarları ilə müəyyən şəxslərə və təşkilatlara əlavə hüquqların verilməsi həm birdəfəlik olur (məsələn, mükafatlandırma), həm də təkrarlanan mahiyyəti özündə cəmləşdirir. Məsələn, fəxri adlara görə aylıq təqaüdlərin verilməsini buna nümunə göstərmək olar. Müəyyən qaydalar təsdiq olunur və fəxri adların verilməsi üçün normativ sənədlər meydana gəlir. Bu normativ sənədlər fiks sənədlər hesab olunur. Çünki aidiyyəti məsələləri tənzim edən qəti qaydaların məcmusunu özündə əks etdirir. Birdəfəlik verilən hüquqlar həm də ardıcıl qaydada təmin üçün başlanğıcları və şərtləri meydana gətirir. Hüquq təminatının ardıcıl trayektoriyası hüquqların saxələnməsini də formalaşdırır.

Hüquq normalarının bağlayıcılığı və keçiciliyi deduktiv və induktiv inkişaf metodunun əsası kimi. Hüquq normalarının keçici və bağlayıcı əsaslarla dərk olunması və hüquq normalarının genişlənməsi, çoxalması cəmiyyətin və **dövlətin deduktiv və induktiv inkişaf metodunu** meydana gətirir. Məsələn, deduktiv metodda hüquq normaları əvvəlcə qəbul edilir (buraya konstitusiya və qanunları, strateji-konseptual sənədləri və digər qanunvericilik aktlarını aid etmək olar), resursları və fəaliyyəti bu normalara doğru yönəldir. İnduktiv inkişaf metodunda isə mövcud resursların tənzimlənməsini həyata keçirən hüquq normaları qəbul edilir. Təbii ki, qəti şəkildə bu inkişaf metodlarını bir-birindən ayırmaq, fərqləndirmək olmaz. Bu metodlar bir-

birilərinin daxilində formalaşmaqla, elə bir-birilərinə tamamlayırlar. Deduktiv metodda gələcək zaman anlayışı bir qədər qabağa gəlir, induktiv metodda isə gələcək elə daha çox mövcud zamandan başlayır. Mövcud resursların tənzim olunması prosesləri həyata keçirilir. Zaman müəyyən nöqtələrdə hər iki metodu birləşdirir. Proseslər gedişatında induktiv metod deduktiv metodu, deduktiv metod isə induktiv metodu şərtləndirir. İnduktiv metodda deduktiv metod öz başlanğıcını götürür. Deduktiv metod həm də induktiv metodu özünə sarı çəkir. İnduktiv metod isə deduktiv metodun bazası rolunda çıxış edir.

Hüquq normalarının deduktiv və induktiv metodları tənzimləmənin mövcud və gələcək zamanlarını müəyyən edir.

Keçiciliyin və bağlayıcılığın fəlsəfi kateqoriyalarla dərk olunması

Keçicilik aşkarlıq və müəyyənlik şəraitində dərk olunur. Hüququn keçiciliyində və bağlayıcılığında empirizm (təcrübə və duyğu orqanları ilə məlumatların əldə olunması) və rasionalizm (əqli qavrama və əqli nəticələr yolu ilə) vəhdətdə çıxış edir. Hər iki fəlsəfi-elmi və məntiqi metod bir-birini tamamlayır. Rasionel metod dərk etmənin gələcək əsaslarını ortaya qoyur. Qavrama bütün predmetlər üzrə həyata keçirilir. İnsanlar cəmiyyətlərdə və dövlətlərdə özlərinin hüquqlarını normalarla təmin edirlər və nəticə etibarilə aşkarlıq formalaşır. Keçicilikdə yeni təzahür aşkara çıxır ki, bu da təfəkkürdə obrazlanır. Keçicilik zamanı qeyri-müəyyənlik müəyyənliklə əvəzlənir. Əvəzlənmə kriteriyalar sayəsində baş verir. Kateqoriyalar keçiciliyin və təkamülün səbəblərini özündə cəmləşdirir. Bu baxımdan da hesab etmək olar ki, fəaliyyətin genişlənməsi əsasən müəyyən prinsipləri təşkil edir.

Keçiciliyin məkan və zaman fəlsəfi kateqoriyalarla dərk olunması prosesləri mövcud olur.

Məkan və keçicilik

İnsan hüquqlarının daşıyıcısı insanlardır. İnsanlar öz hüquqlarını müəyyən məkanlarda əldə edirlər. Məkanlarını dəyişən insanların hüquqları da dəyişir. Məsələn, kəndlərdən şəhərlərə köç edən insanların hüquqları dəyişir və şəhər hüquqları formalaşır. Kənd təsərrüfatında çalışanların hüquqları (şəxs yerini dəyişirsə) sənaye istehsalatı və ya da xidmət hüquqları ilə əvəzlənir. Burada məkan və üzərindəki elementlərin arasında olan əlaqələrin müxtəlifliyi keçiciliyin də müxtəlifliyini meydana gətirir. Bütün yaşayış məkanlarında insanların azad hüquqları mövcud olmuş olur. Baza azadlıq hüquqları məkan dəyişməsinə baxmayaraq müəyyən qədər öz mahiyyətini qorumuş olur. Burada dəyişkənlik adət və vərdislərə görə dəyişir. Məsələn, şəhər yaşayış üslubu və vərdisləri kəndlərdən fərqli olduğundan hüquqlar da fərqli əsasları özündə əks etdirir.

Həm də hər bir sosial məkanda mahiyyətini dəyişməyən hüquqlar insanları müşayiət edir. Məsələn, uşaq hüquqlarının baza əsasları elə bütün yaşayış məskənlərində mövcud olur. Məktəb və tədris vəsaitləri və proqramları bütün məktəblərə şamil olunur. Burada əsas fərqi inkişaf fərqlərini meydana gətirən resurslar yaradır. Məsələn, ola bilər ki, kəndlərdən fərqli olaraq şəhər məktəblərində bir qədər fərqli təchizat meydana gəlsin. Eləcə də məkanın məhdudluğu da resurs məhdudluğunu üzərə çıxarır. Bu baxımdan da keçiciliyin məhdudlaşmış prosesləri baş verir. Uşaqlar şəhərlərdən kəndlərə köç edərkən kənddəki məhdud resurslar və məkanlar uşaq hüquqlarının məhdudlaşmasının əsaslarını ortaya qoymuş olur. Kənddə mövcud olan digər

bir fərqli şərait isə hüquqların fərqli əsaslarını formalaşdırmış olur. Ola bilər ki, kənd yerlərində böyüyən və kənd məktəblərində oxuyan uşaqlara əlavə təminatlar verilsin.

Məkan fəlsəfi kateqoriyası imkan verir ki, universal hüquqlardan məkan üzrə həm də məxsusi keçiciliyi dərk etmək imkanları meydana gəlsin. Universal hüquqlar bütün məkanlarda eynidir (normalar eynidir), həm də fərqlidir, əlavə keçicilik var. Məkan amili sistemi fərqləndirmək imkanlarını üzərə çıxarır.

Zaman və keçicilik

İnsan hüquqlarının şəraitə və şəraiti yaradan və ətraf mühiti dəyişən resurslara görə keçiciliyi məhz insan hüquqlarının zaman görə keçiciliyini meydana gətirir. Zaman amili insan hüquqlarının təkamül tarixini yaradır. Zaman həm də insan hüquqlarının gələcək əsaslarını formalaşdırır. Təkamül və insan hüquqlarının keçiciliyi özlüyündə insan hüquqlarının inkişafını ortaya çıxarır.

Zaman fəlsəfi kateqoriyası imkan verir ki, təkamül prosesləri əsasında, eləcə də deduktiv və induktiv metodlarla gələcək hüquqlar dərk olunsun. Burada zaman amilinin dərk olunmasına yaş kateqoriyası da öz təsirini göstərir.

İnsan hüquqlarının təkamülü və gələcək hüquq anlayışı

Gələcək hüquqlar mövcud hüquqların ardıcıl davamı olaraq yaranır. Gələcək hüquqlar üçün mövcud hüquqlar və resurslar bir başlanğıc şərt rolunu oynayır. Gələcək hüquqlar insanların gələcək talelərinin müəyyən olunmasında bir istiqamət və stimül rolunu oynayır. Gələcək hüquqlar insanların gələcək təminatını öz məzmununda əks etdirir. Gələcək hüquqlar insanların şəxsiyyət kimi yetişmələri üçün dolğunluq yaradır. Enerji zənginliyini üzərə çıxarır.

Gələcək hüquqlar anlayışına da iki aspektdən yanaşmaq olar: **birincisi**, yaşla əlaqədar olaraq əmələ gələn, qazanılan hüquqlar; **ikincisi**, resurslardan əldə olunan artan hüquqlar. Yaşla əlaqədar olan hüquqların müəyyən bir qismi itir. İnterfiks hüquqlar fiks hüquqlar arasında keçidlər edir.

İnsan hüquqlarının gələcək təminat əsasları onların yaşadıkları dövlətlərdən və cəmiyyətlərdən asılıdır. Dövlətlərin inkişaf xüsusiyyətləri və inkişaf üçün tutduqları mövqelər məhz insanların hüquqlarının təminatı üçün əsasları yaradır. **Dövlətlər gələcək proqramlar qəbul etməklə, konsepsiyalar müəyyənləşdirməklə insanların gələcək hüquqlarını yaratmış olurlar.** Gələcəyə doğru yönəlik hüquqların təmin olunması gələcək proqram və konsepsiyaların nəzəri əsaslarını, müddəalarını ortaya qoymuş olur. İnsanların gələcək hüquqları iki mühüm baza istiqamətdə təmin oluna bilər: **birincisi**, dövlətlər proqramlar, gələcəyə yönəlik digər konsepsiyalar qəbul edir, resursları həmin istiqamətə yönəldir. Tərəmə xassələri meydana gəlir. **İkincisi** isə mövcud resurslar üzərində təsirlər edilir, yeni resurslar əldə olunur və bununla da gələcək hüquqlar təmin edilmiş olur. Burada nəzəri və təcrübə istiqamətlər bir-birilərini əvəzləmiş olur. Nəzəri konsepsiyalar hazırlanır, resurslar üzərində bu konsepsiyalara müvafiq olaraq təsirlər edilir, digər tərəfdən də yeni resurslar və onlardan istifadə zərurətləri yeni nəzəri konsepsiyaları yaradır.

İnsan hüquqlarının təkamülü müstəvinin möhkəmliyindən, artan hüquqlar fonunda genişlənməsindən meydana gəlir. Buradan da gələcək hüquqlar anlayışı ortaya çıxmış olur.

İnsan hüquqlarının keçiciliyi, təkamülü və bağlayıcılığı pozitiv mənada daha çox dəyərlərin əldə olunması məqsədini güdür. Çünki insanlar başlıca olaraq müsbət şeyləri axtarırlar və müsbət şeyləri özlərinin dəyərlərinə çevirirlər.

Gələcək hüquqlar **proqnozlaşdırma və planlaşdırma** əsasında yarana bilər. Gələcək hüquqların nəzəri əsasları strateji-konseptual sənədlərdə, o cümlədən, dövlət proqramlarında, inkişaf konsepsiyalarında, doktrina və strategiyalarda, fəaliyyət planlarında əks olunur. Gələcək hüquqlar dövlətdaxili siyasətin və beynəlxalq əlaqələrin genişlənməsində nəzəri baxımdan əks oluna bilər. Strateji-konseptual sənədlər, eləcə də dövlətin qanunları və digər qanunvericilik aktları insanların gələcək hüquqlarının təminatını əsas hədəf və məqsəd kimi qarşısına qoyur. Yeni qanunvericilik aktları yeni münasibətləri özündə ehtiva edir. Həm də fəaliyyətin yeni aspektlərini əks etdirir. Yeni qanunvericilik aktlarından yeni fəaliyyət sahələri meydana gələ bilər. Məsələn, dövlət qanunvericilik aktları sayəsində dövlət strukturlarında dəyişikliklər yaranır, yeni fəaliyyət forması və məzmunu formalaşır.

İnsan hüquqlarının təkamülü zərurətin yaratdığı istəklərə bağlı olur. Dəyişiklik resursların hərəkət sərhədlərini genişləndirmək zərurətindən meydana gəlir. Təkamül prosesləri zamanı hüquqlar özü ilə yeni məkanlar axtarır. Bu məkanlar normalarda yeni hüquq vəziyyətlərinin yaranması ilə meydana gəlir.

Gələcək hüquqlar həm mövcud hüquqların resurslara müvafiq olaraq sərhədlərini dəyişməsindən yaranır. Bu anda resurs hüquqları öz arxasınca və öz üzərində aparır. Digər aspektdə isə hüquq qarşıda gözlənilir, resurslar ona sarı gedir. **Bu prosesə hüquqların təcridən aşkarlanması kimi ad vermək olar.** Hüquq resurslarla birgə aşkarlanır. Burada resurs dərhal öz üzərində hüquqları yaradır. Buna **carı hüquq aşkarlanması** kimi ad vermək olar. Digər tərəfdən isə müəyyən olunan hüquq öz arxasınca resursları gətirir. Bu iki istiqamət bir-birini tamamlayır. Uzaq istiqamət daxilində təcridən aşkarlanma və təmin olunma prosesləri həyata keçirilir. Hüquqların aşkarlanması trayektoriyası daxilində

cari hüquqların keçiciliklə dəyişməsi və genişlənməsi, həmçinin təzələnməsi prosesləri meydana gəlir.

Dövlət hüquqlarında keçicilik və bağlayıcılıq

Baxmayaraq ki, dövlət özündə insan hüquqlarını ehtiva edir, belə qəbul etmək daha düzgün olar ki, **dövlət hüququ insan hüquqlarının təkil hissəsidir**. İnsanlar özlərinin hüquq müəyyən etmə səlahiyyətlərini dövlətlərinə verirlər. Dövlət hüququ ona görə insan hüquqlarının təkilidir ki, dövləti insanlar yaradırlar, səlahiyyətləri onlar verirlər. Dövlətə hüquq yaradan mexanizm kimi baxırlar. Dövlətin vəzifə və funksiyalarını da insanlar müəyyən edirlər. Konstitusiyalarda dövlət hakimiyyətlərinin vəzifə və funksiyaları müəyyən olunur. Dövlət rəhbərinə və hakimiyyətinə konstitusiya hüquqları məhz vətəndaşlar verirlər. Vətəndaşların verdikləri səlahiyyətlər əsasında dövlət rəhbəri xalqı daxilə və beynəlxalq aləmdə təmsil edir. İnsanlar digər hakimiyyət qurumlarına da səlahiyyətlər verirlər və onlar xalq adından çıxış edirlər. Dövlət insanların məcmu hüquqlarının əsaslarını özündə cəmləşdirir. Dövlət hüququ insanların kollektiv şəkildə təşkilatlanma hüquqlarının əsasıdır, böyük formasıdır. Dövləti yaradan və onu fəaliyyətdə saxlayan elə insanların özləridir.

Dövlət özündə insan hüquqlarını cəmləşdirir. Dövlət insanlara resurslardan istifadə etməklə müvafiq şəraitlər yaradır. Məsələn, onların əmək hüquqlarını təmin edir. Ailə hüquqlarını təmin edir və qoruyur. İnformasiya texnologiyaları sahəsində şəraitlər yaradır və insanlar arasında kollektiv ünsiyyətin yaranmasını təmin edir. Dövlət insan hüquqlarını qanunvericiliyin yaradılması və icrası, eləcə də insan hüquqlarının qorunması baxımından təmin edir. Dövlət insan hüquqlarının başlıca təminatçısıdır.

Cəmiyyət də hüquq potensialını formalaşdıran tərəf rolunu oynayır. İnsanlar dövlətlərə hüquqlar verməklə onları öz üzərlərinə qaldırırlar, həmçinin özlərinin hüquqlarını da onların daxilində təmin edirlər. Dövlətlərə beynəlxalq əlaqələrdə vətəndaşların hüquqlarını təmin etmək üçün vətəndaşlar tərəfindən səlahiyyətlər verilir. Dövlət hüququ ilə vətəndaş hüququ (insan hüququ) qarşılıqlı keçicilik yaradır. Məsələn, dövlət resursların artması ilə vətəndaşların hüquqlarını genişləndirir, vətəndaşlar da dövlətin imkanlara müvafiq qaydada hüquqlarını böyüdür. Vətəndaşları təmsil edən dövlət və hakimiyyət qurumları resursları hüququn zənginləşməsinə yönəldirlər. Dövlət hakimiyyəti və dövlət rəhbəri vətəndaşları təmsil etdiyindən dövlət hüquqlarını böyüdürlər. Bu baxımdan da iki tərəf arasında müvafiq bağlayıcılıq meydana gəlir. Hüququn keçiciliyi və bağlayıcılığı iki tərəfi böyüdür. Hər iki tərəfin hüquqlarının genişlənməsində, keçiciliyində və bağlayıcılığında resurs amili mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dövlət hüquqlarının keçici və bağlayıcı əsasları elə insan hüquqlarının keçici və bağlayıcılığını meydana gətirir. İnsan hüquqlarında mövcud olan keçicilik elə özündə dövlət hüquqlarında keçiciliyi yaratmalıdır. Yəni, dövlət insan tələbatlarına cavab verməlidir. İnsan hüququ da dövlət hüququnun tərkibidir. Dövlət hüququ insanların həm də ictimai hüquqlarının tərkibidir.

Dövlətin hüquq fəlsəfəsi dövlətin insanlara layiqli, bu baxımdan zamanın tələblərinə cavab verəcək səviyyədə xidmət etməsindən ibarətdir. Fəlsəfə dövləti bir bütöv və canlı qurum kimi mahiyyətdə görür. Fəlsəfənin pozitivlikdən ibarət olması qənaətinə gəlsək, onda hesab edə bilərik ki, dövlətin yalnız faydalı siyasəti, aktları fəlsəfi məzmunludur. Onun mənfi hərəkətləri, məsələn, müharibələr törətmək fəaliyyəti artıq bir problemdir. Burada səbəblər

araşdırılmalıdır. Bu məsələdə də müvafiq elm sahələri çıxış edir.

Dövlət hüquqlarındakı keçicilik və bağlayıcılığa pozitiv keçicilik və bağlayıcılıq kimi ad vermək olar. Dövlət hüquqlarının keçiciliyi və bağlayıcılığı onun mövcud hüquq mənbəyindən meydana gəlir. Burada dövlətin mahiyyət etibarilə insanlara xidmət edən bir qurum olmasını nəzərə alsaq, onda keçicilik və bağlayıcılığın sistemliliyə və strukturlaşmaya xidmət etməsini anlamış oluruq. Sistemli bağlayıcılıq və keçicilik isə tənzimləmənin əsaslarını yaradır. Bu proseslər sayəsində müəyyənliyin qeyri-müəyyənliyə, eləcə də əksinə keçid prosesləri yaşanır. Keçid prosesləri islahatları və hüquqi yenilikləri meydana gətirir.

Dövlət hüquqlarında keçicilik və bağlayıcılıq dövlətin fəaliyyət müstəvilərinə müvafiq olaraq iki mühüm istiqamətdə həyata keçirilir: **birincisi**, dövlətin özünün daxili resurslarına müvafiq olaraq vətəndaşlarına və xaricilərə verdiyi hüquq-buna dövlətdaxili keçicilik demək olar; **ikincisi**, dövlətin beynəlxalq əlaqələrində mövcud olan keçicilik. Dövlətin beynəlxalq hüquqi müstəvidə iştirakı amili buna əsaslandırır. Hər ikisi dövlət siyasətinin gücünə söykənir. Eləcə də dövlət siyasətinin pozitiv mahiyyətini əks etdirir. Yəni, daxili və xarici siyasətin hədəfi və məramı xoş olur və nəticə etibarilə insan hüquqlarının zənginləşməsinə xidmətlərə yönəlir.

Dövlət insanların təbiətdən gələn baza hüquqlarında keçiciliyi yarada bilir. Lakin başlıca məqsəd pozitivliyi təmin etməkdən ibarətdir. Dövlət baza hüquqları təsdiq edir və onları təmin etmək üçün fəaliyyətini həmin istiqamətlərə yönəldir.

Dövlət insan hüquqlarında keçicilik yaradır, eləcə də öz hüquqlarının tərkibini zənginləşdirir. Dövlət hüququ onun səlahiyyətlərindəki idarəçilikdə müəyyən olunur. İdarəçilik tənzimləməyə, eləcə də müşahidələrə əsaslanır.

Dövlət -özündə bütün sakinlərin (burada vətəndaşların, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin) hüquqlarını ehtiva edən ümumiləşmiş bir hüquq tərəfidir. Dövlətin tərkibini, onun siyasətinin tərkibini müəyyən edən, həyata keçirən strukturlar da hüquq tərəfləridir. Hər bir struktur insanların müəyyən sahələr üzrə maraqlarını təmin edir. Strukturlar arasında olan keçicilik də insan hüquqlarının keçici və bağlayıcı əsaslarını formalaşdırır. Dövlət insan hüquqlarının keçiciliyi və bağlayıcılığında səlahiyyətli hüquq tərəfi olmaqla bərabər, həm də təminedicisi tərəfidir. Onun təminedicisi səlahiyyətləri elə keçiciliyi və bağlayıcılığı yaratmaqda müəyyən edilir.

Dövlət hüququ insanların hüquqlarını təmin etmək üçündür. Əvvəlcə də qeyd olunduğu kimi, dövlətə hüquqları elə insanlar verir. Dövlətlə vətəndaşlar arasında əlaqələr və nizam elə keçicilik və bağlayıcılıqla yaranır. Dövlət insan hüquqlarının təkmilləşməsini özünün başlıca məqsədlərindən hesab edir. Dövlət insan hüquqlarının keçiciliyi və bağlayıcılığı üçün sahələr üzrə və sahələr arasında **idarəetməni** meydana gətirir. İdarəetmə tənzimləmə siyasətinin tərkibini formalaşdırır. Dövlətin hüququ və vəzifələri insanların hüquq və vəzifələrini tamamlayır. İnsanların haqq və səlahiyyətlərinə pozitiv istiqamətlər verir. Dövlətin funksiyası həm də sərhədləri müəyyən etməkdən ibarətdir. Buradan da dövlətin pozitiv (dəyərli və müsbət) mahiyyəti formalaşmış olur. Dövlət insan hüquqlarını müxtəlif keçici və bağlayıcı sahələr üzrə özündə cəmləşdirən bir bütövdür. Bütövün daxili də ayrı-ayrı hüquq subyektlərindən və hüquq tərəflərindən ibarətdir. Dövlətin daxilindəki xətlərdə, fəaliyyət xətlərində keçicilik və bağlayıcılıq müxtəlif istiqamətlərdə meydana gəlir.

Dövlət və dövlət hakimiyyəti hüquq tərəfləridir. Dövlət bir universal tərəf kimi özündə həm vətəndaş tərəfini, həm də hakimiyyət tərəfini cəmləşdirir. Bu baxımdan da hər iki

tərəfin hüquqlarının məcmusunu yaradır. Dövlət hüquqları vətəndaşların və hakimiyyət tərəfinin hüquqlarının keçiciliyini və bağlayıcılığını özündə cəmləşdirir. Dövlət vətəndaşların hüquqlarını böyüdür və bununla da öz hüquqlarının sferasını genişləndirir. Burada iki tərəfin keçiciliyi bir-birini tamamlayır.

Dövlət hüquqları vətəndaşların vətəndaşlar isə dövlət hüquqlarının təkamülünü və inkişafını təmin edir. İnkişaf əhatəsini müəyyənləşdirir. Keçicilik və bağlayıcılıq dövlətin daxilədən hüquqi immunitetini meydana gətirir. Dövlət zamanın tələblərinə müvafiq olaraq, insanların istəklərinə çağırışlardan irəli gələrək, keçicilik və bağlayıcılıqla hüquqi müəyyənləşdirmə siyasətini həyata keçirir. Burada hüquqların genişlənməsi qarşılıqlı hallarda şərtləndirici əsaslarla müəyyən olunur. Bütün hallarda tənzimləmə səlahiyyəti, vəzifə və ixtiyarları mühüm rol oynayır. Dövlət hüququ həm inkişafın daxilində görünür, həm də inkişafın üzərinə qaldırır.

Dövlət daima tənzimedicisi tərəf olduğundan, onun fəaliyyətində şəraitə müvafiq olaraq və tələblərə görə keçicilik meydana gəlir. Dövlət tənzimləyici tərəf olaraq sahələrin artması, yeni yaşayış məskənlərinin salınması, yeni infrastruktur sahələrinin və istehsal sahələrinin artması ilə vətəndaşların və əcnəbilərin hüquqlarında dəyişiklik edir. Bu dəyişiklik elə keçiciliyi meydana gətirir. Dövlət yeni tənzimləmə qurumlarını yaradır. Bu tənzimləmə qurumlarının fəaliyyəti vətəndaşlarla olan hüquqları tənzim etməkdən ibarət olur.

Dövlət vətəndaşların hüquqlarının keçiciliyində məsuliyyətli tərəfə çevrilir. Məsuliyyət vəzifə və funksiyaları böyüdür.

Dövlətin neqativ hüquq keçiciliyi siyasəti də mövcuddur. Məsələn, dövlət müharibələr aparırsa, dövlət hakimiyyəti ölkə daxilində və xaricində insanlara qarşı zorakılıq siyasəti

tətbiq edirsə, soyqırım həyata keçirirsə, onda dövlətin fəaliyyəti neqativ keçiciliyi meydana gətirir.

Dövlətin hüquq keçiciliyi siyasətinin başlıca qayəsi insanların sosial rifah hallarını yaxşılaşdırmaqdan və hüquq normalarının insanların real mövcud və gələcək maraqlarına cavab verməkdən ibarətdir.

Dövlət hüquq bağlayıcılığını və keçiciliyini aşağıdakı məqsədlərlə həyata keçirməlidir:

-dövlətin özünün inteqrasiyasını vaxtında təmin etmək və beynəlxalq resurs və vasitələrdən əhalisinin vaxtında yararlanmasının təmin edilməsi. Bu aspektdə daxili və beynəlxalq resursların vahid maraqları təmin etmək funksiyasını yerinə yetirməsi və tamamlaması;

-sakinlərin hüquq və azadlıqlarının qorunması, zamana və şəraitə müvafiq qaydada tələbata cavab verəcək səviyyədə müəyyən olunması;

-sakinlərin beynəlxalq və daxili müdafiəsinin təmin edilməsi və maraqların beynəlxalq standartlara müvafiq qaydada yerinə yetirilməsi;

-insanların hüquqi şəxsiyyətlərinin inkişaf tempinə müvafiq qaydada (burada şəxsiyyətin dolğun elementlər hesabına təkmilləşməsi) formalaşmasının təmin olunması;

-insanların sosial şəxsiyyətlərinin hüquqi əsaslarla vaxtında təmin edilməsi;

-cəmiyyətə mane olan ünsürlərin və inkişaf trayektoriyasında mövcud olan ardıcıl və dinamik, eləcə də statik əvəzlənmənin vaxtında təmin edilməsi;

-ayrı-ayrı sahələrin qarşılıqlı koordinasiyasının vaxtında təmin olunması və s.

Dövlət hüquqlarında keçicilik və bağlayıcılıq forma baxımından daxili siyasətin genişlənməsi və beynəlxalq aktların sayının artması ilə müəyyən olunur. Bu anda həm də

məhdudluq da yarana bilər. Dövlət öz hüququnu daxilə genişləndirir: resurslarını artırır, hüquq obyektlərinin sayını çoxaldır; subyektlərin fəaliyyətini genişləndirir. Bu genişlənmə dövlət sərhədlərinin xaricinə də çıxır. Dövlət daxili imkanları ilə hüquqlarını artırır. Məsələn, dövlət maliyyə imkanlarına müvafiq olaraq, həmçinin geosiyasi maraqlarının genişlənməsi kontekstindən irəli gələrək, xarici ölkələrdə və beynəlxalq təşkilatlarda diplomatik nümayəndəliklərini yaradır. Beynəlxalq təşkilatlara üzv olur. Dövlətlər öz daxili təsisatları ilə əlaqələri artırırırlar və nəticədə hüquq və vəzifələri böyüdürlər.

Beynəlxalq əlaqələrdə dövlət hüquqlarının keçiciliyi və bağlayıcılığı

Beynəlxalq əlaqələrdə dövlət hüququnun keçiciliyi və bağlayıcılığı öz-özlüyündə beynəlxalq hüququn keçiciliyi və bağlayıcılığını ehtiva edir. Beynəlxalq hüququn keçiciliyi və bağlayıcılığı hüquq təkamülünü, bu baxımdan hüquq tarixini və daxili məzmun etibarilə hüququn (hüquqa aid fikirlərin, hüquq normalarının) dövlətlər və insanlar üçün mənasını özündə cəmləşdirir. Beynəlxalq gələcək hüquq və onun beynəlxalq aləm üçün faydası əsasən mövcud zamanda olan hüquq keçiciliyindən və bağlayıcılığından meydana gəlir. Yəni, bu günün hüquqi vəziyyəti və onun insanlara xidmət etməsi onu deməyə əsas verir ki, dövlətlər çalışırlar ki, sülh və sabitlik daha da yüksək əsaslarla mövcud olsun. Dövlətlər beynəlxalq əlaqələrə ona görə qoşulurlar ki, dünya resurslarından istifadə etsinlər və dünya üzrə maraqlarını təmin etsinlər. Burada dünyada bir subyekt kimi mövcud olmaq, qorunmaq, təminat əsas prinsipləri təşkil edir. Ayrı-ayrı regionlarda iştirak məqsədi dövlətlərin beynəlxalq əlaqələrdə hüquq bağlayıcılığını meydana gətirir. Dövlət öz milli hüquq sənədlərində beynəlxalq sistemə sintez olunma

marağını ehtiva edir. Məsələn, Finlandiya Konstitusiyasının Birinci başlığının birinci paraqrafında yazılır ki, Finlandiya beynəlxalq əməkdaşlıqda sülhün və insan hüquqlarının təmini məqsədilə, həmçinin cəmiyyətin inkişafı naminə iştirak edir. Finlandiya Avropa İttifaqının üzvüdür.²⁵

Hüququn keçiciliyi və bağlayıcılığı dövlətlərin beynəlxalq əlaqələrdə yeni məzmunlu davranışlarını və aktlarını meydana gətirir. Gələcək hüquq anlayışı bir kriteriya olaraq beynəlxalq hüquqda stimül yaradır və məqsədlərin məzmununu ifadə edir.

Məlumdur ki, dövlətlərin beynəlxalq əlaqələri onların vətəndaşlarının, sakinlərinin hüquqlarını təmin etmək məqsədilə qurulur. Həm də beynəlxalq təhlükəsizliyi təmin etmək başlıca strategiyanı təşkil edir. Beynəlxalq əlaqələr bir tərəfdən dövlətlərin sakinlərinin başqa ölkələrdə olan hüquqlarını təmin etmək məqsədilə təşkil olunur, digər tərəfdən də daxildə olan hüquqların təmin edilməsinə yönəldilir. **Beynəlxalq əlaqələr ümumdünya resurslarından birgə istifadəni əsas məqsəd kimi qarşıya qoyur.** Bu istiqamətdə insanların istifadə hüquqlarını keçicilik və bağlayıcılıqla formalaşdırır. Dövlətlər öz mövcudluqlarını təmin etmək üçün, eləcə də daxili təhlükəsizliklərini təmin etmək məqsədilə beynəlxalq əlaqələrə qoşulurlar. Bu istiqamətdə dövlətlərin siyasi fəaliyyəti genişlənir, iqtisadi əlaqələri artır, artım hesabına resursların həcmi də genişlənir. Resurs artdıqca keçicilik baş verir və hüquqlar genişlənir. Geosiyasi maraqların genişlənməsi də dövlətlərə regionlarda təsir imkanları qazandırır. Deməli, genişlənmə və möhkəmlənmə siyasəti elə hüquqların təmin olunmasına istiqamətlənir. Burada hüquqların genişliyi fəaliyyəti izləyir və fəaliyyətə istiqamətlər verir.

²⁵ Конституция Финляндии. Издана в городе Хельсинки 11 июня 1999 года. <https://www.finlex.fi/fi/laki/kaannokset/1999/ru19990731.pdf>

Dövlətlər beynəlxalq münasibətlərin tərəfləridirlər və iştirakçı kimi hüquqlara malikdirlər. Dövlətlər həm hüquq yaradırlar, həm də mövcud hüquqlardan istifadə edirlər. **Dövlətlərinə beynəlxalq hüququn subyekti kimi fəaliyyət göstərmək məqsədilə hüquqlar vətəndaşları tərəfindən verildiyindən, beynəlxalq hüquq hardasa ümumdünya hüququ kimi təfsir oluna bilər.** Dövlətlər arasında əlaqələrin predmeti artdıqca hüquq da genişlənir. Dövlətlərin geosiyasi maraqlarının əhatəsi onların hüquqlarının böyüməsini şərtləndirir.

Beynəlxalq əlaqələrdə dövlətlərin hüquq keçiciliyi ilk növbədə dövlətlərin potensialına bağlı olur. Dövlət gücü artdıqca potensial böyüyür və keçicilik də artır. Keçicilik dövlətlərin beynəlxalq müstəvidə səlahiyyətlərini və hüquqlarını genişləndirir. Bundan istifadə edən dövlətlər digər ölkələrin resursları hesabına qazanclar əldə etmiş olurlar.

Dövlətlərin beynəlxalq əlaqələrdəki hüquqlarında keçicilik onların iştirak məkanları ilə əsaslandırılmalıdır. Belə ki, məsələn, bir təşkilatda iştirakçılıq həmin təşkilatda iştirak edən hüquqlarını meydana gətirir. Təşkilatdan çıxma hüquqların məhdudlaşmasına və həmin təşkilatdakı hüquqlardan məhrum olmağa gətirib çıxarır.

Beynəlxalq münasibətlərdə hüquq keçiciliyi və bağlayıcılığı beynəlxalq münasibətləri tənzim edən hüquq normaları sistemi ilə müəyyən olunur. Beynəlxalq hüquq normaları sistemi daxilən zənginləşir və əhatəsini böyüdür. Beynəlxalq hüquq normaları sistemi dövlətlərin fəaliyyətlərinə müvafiq olaraq genişlənir. Dünya inkişaf etdikcə, resurslar və sahələr çoxaldıqca hüquqlar da genişlənir.

Dövlətin beynəlxalq əlaqələrdə gücünün artması onun vətəndaşlarının hüquqlarını da genişləndirir. Dövlətin beynəlxalq əlaqələrdə gücünün artması dövlətin daxili

gücünə təsir edir ki, bu da nəticə etibarilə dövlətin sakinlərinin hüquqlarının genişlənməsini təmin edir. Beynəlxalq əlaqələrdə dövlət gücünün artması resurslar hesabına baş verir. Resurslar üzərində hüquq formalaşdığından resursların genişlənməsi öz-özlüyündə hüquqları da böyüdür.

Beynəlxalq əlaqələrdə hüquq keçiciliyi və bağlayıcılığı təbii ki, beynəlxalq hüququn təkamülünə xidmətə yönəlir. Beynəlxalq hüququn təkamülü dövlətlərin rəvan əlaqələrinin formalaşmasına yönəlir. Dövlətlər daxili hüquq keçiciliyi və bağlayıcılığı ilə beynəlxalq hüquq keçiciliyini meydana gətirirlər və tamamlayırlar. Nəticə etibarilə bağlayıcılığın bütöv bir müstəvisi formalaşmış olur. Bağlayıcılığın ən əsas obyektə və hədəfə insanlar və onların təhlükəsizliklərini hüquqi yollarla tənzimləməkdən ibarət olur.

Beynəlxalq əlaqələrdə dövlət hüququnun keçiciliyi və bağlayıcılığının bu kimi məqsədlərini qeyd etmək olar:

-ilk növbədə beynəlxalq əlaqələrin və əlaqələr sisteminin ümumən vahid hüquqi əsaslarının qorunmasının və inkişafının təmin edilməsi;

-beynəlxalq əlaqələr sistemində dövlətlərin ümumi inkişaf, bu baxımdan qlobal inkişaf tempinin artan və şaxələnən trayektoriya üzrə təmin edilməsi;

-dövlətlərin hüquqi tərəf kimi statuslarının və mövqelərinin möhkəmləndirilməsi;

-beynəlxalq resurslardan vaxtında səmərəli istifadə olunması və resursların hərəkətinin təmin olunması;

-beynəlxalq hüquq müstəvisində fərdi qaydada dövlətlərin hüquqi subyekt kimi mövcudluqlarının təmin olunması;

-ümumən beynəlxalq əlaqələrin bütün sahələrində hüquqi adekvatlığın təmin edilməsi;

-beynəlxalq hüquq normalarının beynəlxalq əlaqə və münasibətlərin pozitiv məzmununa cavab verməsinin təmin olunması və s.

Dövlət və cəmiyyət hüquqlarında bağlayıcılıq

Dövlət və cəmiyyət insanların sosial-siyasi və iqtisadi birliklərinin konkret və mücərrəd formalarıdır. Hüquqların təminat mərkəzləridir. Hər iki forma müvafiq tərkiblərdən və strukturlardan ibarətdir. İnsanların bütün ünsiyyət və əlaqə formaları cəmiyyətdə (burada həm də məişətdə) və dövlətdə həyata keçir. Hər iki struktur formasında hüquq təzahür olunur. **Hüquq cəmiyyətdə formalaşır, dövlətdə təsdiqini tapır.** Dövlət də hüquqları formalaşdırır. Cəmiyyət öz resursları ilə hüququnu müəyyən edir. Dövlət öz hüquqlarının mənbəyini elə cəmiyyətdən götürür. Əslində dövlətin tərkibi cəmiyyətdən və onun elementlərindən ibarətdir. Dövlət cəmiyyətin ünsürlərinin əlaqə birliyindən ibarət olan bir qurumdur. Dövlət hüquq tənzimləmə funksiyasına görə cəmiyyətdən bir qədər fərqlənir, şərti tərəfə çevrilir. Bu baxımdan da cəmiyyətdəki maraqlara təsir etmək səlahiyyətinə malik olur. Dövlət cəmiyyəti öz əhatəsinə qəbul edir və mücərrəd və konkret forma baxımından onu öz ağışuna alır. Dövlət ona görə şərti tərəf olur ki, əslində məhz cəmiyyətin mütləq birliyini özündə ehtiva edir. Dövlət əslində cəmiyyətin davamı olan, onu tamamlayan qurum kimi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan da həm də mütləq tərəfə çevrilir.

Dövlətin daxili mahiyyəti cəmiyyətin ruhundan ibarətdir. Hər iki struktur fiziki və ruhi kompozisiyadan formalaşır. Bu baxımdan da canlıdır. Dövlət və cəmiyyət tələb və təklif, sifariş və icra prinsipləri ilə bir-biri üçün vəhdəti əmələ gətirir. Bu aspektdə cəmiyyət və dövlət hüquqları insan hüquqlarının tərkibini təşkil edir. İnsan həm cəmiyyətdə,

həm də dövlətdə mövcud olduğundan, hər iki tərəfin məqsədi insanların sosial-rifah hallarını yüksək səviyyədə təmin etməkdən ibarət olur. İnsan hüquqları dövlət və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqələrində təcəssüm olunur. İnsan bioloji amil və sosial ünsür kimi dövlət və cəmiyyətdə təsdiqini tapır. İnsan bir tərəfdə dövləti, digər tərəfdə isə cəmiyyəti görür. Hər ikisinin mərkəzində insan dayandığı üçün insan hüquqları bağlayıcılıqla genişlənir. Bu aspektdə dövlət və cəmiyyət insan hüquqlarını müəyyən edən tərəflərdən ibarət olur.

Dövlət və cəmiyyət hüquqi tərəflərdir. Çünki hərəkətlər vəziyyətində olurlar. Cəmiyyətin hüquqları elə sosial strukturlarda, ictimai təşkilatlarda, birliklərdə və onların fəaliyyət əsaslarında müəyyən olunur. Dövlət siyasət müəyyən edən və icrasını təmin edən hüquqi subyektdir. Cəmiyyət də sosial-siyasi məsələlərdə öz hüquqlarını müəyyən edir. Cəmiyyətin hüquqlarını rəsmi olaraq hüquq normaları ilə dövlət qəbul edir. Cəmiyyətin hüquqları dövlətin hüquqları ilə ziddiyyət təşkil etmir. Dövlət cəmiyyətin hüquqlarını qorumaq funksiyasını yerinə yetirir. Bu aspektdə dövlətlə cəmiyyət arasında keçicilik və bağlayıcılıq yaranır. Cəmiyyət dövlətə, dövlət də öz növbəsində cəmiyyətə haqlar verir, daha doğrusu qarşılıqlı olaraq hüquq müəyyənedici tərəf kimi çıxış edirlər.

Hər iki tərəfin kollektiv, bu baxımdan fərdi və ümumi hüquqları vardır. Dövlətin məxsusi hüquqları cəmiyyətin hüquqlarını təmin etməkdən ibarətdir. Cəmiyyət dövlət üçün mənbə rolunu oynayır. Dövlət öz subyektlərini cəmiyyətdən götürür. Cəmiyyətin nümayəndəsi dövlət hakimiyyətində və qeyri-hökumət strukturlarında təmsil olunur. Burada keçicilik və bundan meydana gələn bağlayıcılıq o halda yaranır ki, dövlət hüququ cəmiyyət hüququ ilə sintez təşkil edir. Hər ikisini bağlayan amil ümumi insan hüquqlarıdır. İnsanların hüquqları dövlət və cəmiyyət quruluşlarında

təmin olunur. Dövlət öz hüquqlarını təmin etməklə, funksiya yerinə yetirməklə cəmiyyətin hüquqlarını təmin etmiş olur.

Dövlət öz daxilində cəmiyyətin hüquqlarını bağlayır. Burada sistemlilik yaranır və uyğunluq prinsipləri tətbiq olunur. Hüquq normalarının qəbulu üçün əsas təkliflər cəmiyyətdən daxil olur. Cəmiyyət öz nümayəndələrini dövlətdə təmsilçi görür. Hakimiyyət cəmiyyət nümayəndələrindən formalaşır. Bu baxımdan da dövlət və onun tərkibi olan cəmiyyət hüquq bağlayıcılığı ilə bir-birinə sintez olunmuş olur. Cəmiyyət dövlətin nəbzini yoxlayan tərəf kimi çıxış edir. Dövləti elə cəmiyyət yaradır. Ona görə yaradır ki, onu hüquq normaları ilə tənzim etsin.

Cəmiyyətdə hüquq keçiciliyi prosesi onun təbəqələrinin hüquqları ilə meydana gəlir. Burada insanların peşə və sənət mövqeləri, yaş amili onların hüquqlarında olan keçiciliyi yaradır. Bu proseslərin təsdiqini dövlət həyata keçirir. Dövlət cəmiyyət nümayəndələrindən ibarət olan bir qurum olduğundan, onda belə nəticəyə gəlmək olur ki, əslində cəmiyyət özü öz hüquqlarını müəyyən edir. Yaşayış qaydalarının və prinsiplərinin dəyişməsinin hüquqla ifadə olunması məhz dövlətdə həyata keçir. Dövlət cəmiyyətin hüquqi vəziyyətini müəyyənləşdirir.

Dövlət hüququnun keçiciliyi, yəni daxilə və beynəlxalq əlaqələrdə keçiciliyi başlıca olaraq cəmiyyət hüququnun keçiciliyini yaradır. Məsələn, dövlət sülh sazişi imzalayırsa, müharibələrdən imtina edirsə, bu, əslində elə cəmiyyətinin hüququnu keçici edir. Cəmiyyət dövlətə səlahiyyət verdiyindən onun hüquqlarının keçiciliyini təmin edən tərəf kimi dövləti qabağa verir. Dövlət sanki cəmiyyət hüququnu bütün hallarda keçicilik və bağlayıcılıqla təmin edən tərəf və subyekt rolunu oynayır. İnsan hüquqlarının mərkəzi amili dövlət və cəmiyyət hüquqlarını bir-birinə bağlayır.

Dövlət hüququ tərkiblərdən ibarətdir. Bu tərkiblər sahələr üzrə obyektlərdən formalaşır. Dövlət sahələrdə

hüquqlarını icra edir və bu fəaliyyət əslində cəmiyyətin hüquqlarını yerinə yetirməkdən ibarət olur. Resurs amili dövlət hüquqlarını keçici edir, resurs da cəmiyyətdə meydana gəlir. Bu aspektdə hesab etməliyik ki, dövlət hüququ cəmiyyət hüquqlarını təmin etmək funksiyasını yerinə yetirir. Cəmiyyət hüququ da keçid edir. Bu keçidi dövlət tənzim etdiyindən onun hüquqları da, yəni tənzimləmə səlahiyyətləri də genişlənilir. Dövlət cəmiyyətin bütün təbəqələrinin hüquqlarını keçiciliklə və bağlayıcılıqla tənzim edir. Resurs amili cəmiyyəti və dövləti hüquq məsələsində uyğunlaşdırır, vəhdətləşdirir və vahid məzmunlu edir; çünki dövlətin bütün strukturlarının fəaliyyəti əslində cəmiyyətin sifarişlərinə yönləndirilir.

Dünya hüquq fəlsəfəsi və hüquqda keçicilik və bağlayıcılığın əsasları

İnsan hüquqlarının məkan tərkiblərindən biri də dünya hüququdur. Dünya hüququ anlayışı özü elə məkanları bir-birinə bağlı edir. Dünya hüququ həm də insanların sistem forma və məzmun kəsb edən hüquqlarına aiddir. **Dünya hüququ dərketmənin ümumdünya məkanına nisbətindən meydana gələn makro bir anlayışdır.** Dünya məkanı və dünya resurslarından istifadə hüquqları məhz insanların dünya hüquqlarını formalaşdırır. Dünya hüququ bütövləşdirici hüquqdur, makrodur; çünki burada hüququn obyekt böyükdür. Dünyadan istifadə etmək, dünyaya sahib çıxmaq, onun daxilində hüquqları etibarilə təmin olunmaq insanın bəşəri haqqıdır. Çünki insan makro mənada dünyanın sakinidir. Dünya hüququ dünya dəyərindən istifadənin əsaslarını meydana gətirir. Bu dəyər dünya yaradıcılığı və quruculuğunda əks olunur, məzmunlaşır. İnsanların dünya hüququ da onların dövlətçilik, siyasət, iqtisadiyyat, incəsənət

və digər sahələrdə olan yaradıcılıqlarında və quruculuqlarında formalaşır.

İnsan dərk edir ki, dünya sistemi onun üçündür. Tarix boyunca bu dünyanın siyasi mənzərəsini mübarizə və müharibələr, həmçinin sülh şəraitləri fonunda çiyin-çiyinə yaradıbdır. İrsən nəsillərə ötürübdür. Hüquq da təkamülə uğrayıb, tarixi mərhələləri formalaşdırıb. Dünya xalqları və dövlətləri arasında əlaqələr genişləndikcə, inkişafetdirici vasitələr mövcud olduqca və genişləndikcə, tətbiqi arenalari böyüdükcə hüquq da tətbiq olunma sahələrini meydana gətiribdir. Dəyişkənlik və məkanın geniş şəkildə əhatə olunması nəticələr etibarilə keçidlərlə artan bağlayıcılığı meydana gətirib.

İnsan bu dünya içində qərarlaşır, eləcə də dünyanı siyasi bir vəhdət kimi özünə xidmətdə axtarır. Dünya hüququ özündə universal və fərqlərsiz məkan (hüquq bütün aspektlərdə və məkanlarda hüquq olaraq qalır) amilini əks etdirir. Yəni, hər bir dünya sakini olduğu, yaşadığı, tranzit kimi istifadə etdiyi bütün dövlətlərdə öz hüquqlarını təmin edilmiş, toxunulmazlıq kimi axtarır, görür və buna haqqı olduğunu hesab edir. Dünya malından fərdi və kollektiv qaydada hər kəs istifadə edə bilər. Bu prinsip də xalqların (xalqa mənsubluluğun) insanlıq baxımından fərqləndirici bir kriteriya kimi əhəmiyyətini heçə endirir. İnsan, fərqi yoxdur, hansı dövlətdə olursa-olsun, baza (fiks) və əlavə (affiks) hüquqlarla və azadlıqlarla (şəraitlə, imkanla) təmin olunmalıdır. **Dünya dövlətlərinin əsas vəzifə və öhdəlikləri də buna yönəlir.** Dünya dövlətləri beynəlxalq sənədlərdə də müddəalar fonunda öz məqsədlərinin kökündə bu amili görürlər. Dünya hüququ xalqların və insanların hüquq tərkibi olmaqla yanaşı, həm də onları bütün məkanlarda sığortalayan kriteriyadır, amildir. Dünya sakinləri hesab edirlər ki, bütün dünya hakimiyyətləri, beynəlxalq hüquqi təsisatlar, ictimai təşkilatlar və digər strukturlar (məsələn,

maliyyə qurumları) onların hüquqlarını təmin etməlidir, qorunmalıdır.

Beynəlxalq hüququn subyektləri (əsas və törəmə) ona görə təşkil olunur ki, insanların dünya hüquqlarını qorusunlar. Dünyanın hüquq fəlsəfəsi məhz dünya xalqları üçün bütün məkanlarda hüquq amilini universal kriteriya olaraq görür. Hüquq hamı üçün eynidir, yəni, eyni kriteriya olaraq tətbiq olunandır, fərq isə dövlətlərin fərqli inkişafındadır və fərqli potensialdadır. Dünya strukturu fərqli ola bilər. Bu fərq də insan hüquqlarında fərqləri yaradır. Fərqli inkişaf da fərqi qaydada hüquqların təmin olunması dərəcəsini meydana gətirir. Dünya hüququnun fəlsəfəsi həm əhatəlilikdədir (tərkib elementlərinin məkan üzrə, eləcə də sistem daxili istiqamətlər üzrə geniş yayılması), həm də pozitivlikdədir. Pozitivlik isə mənada (mahiyətdə) özünü göstərir. Burada hüququn özünün təsbit olunmaq səviyyəsi və təmin olunmaq səviyyəsi əks olunur. Dolğun təmin olunma insan həyatını rəvanlaşdırır.

Dünya özü forma, struktur, arxitektonika (quruluşunun ümumi mənzərəsi) baxımından bütövdür, fəlsəfi bütövün obyektidir. Dünyanın makro forması və tərkibi fəlsəfi bütövü yaradandır. Bu baxımdan da dünya ümumən siyasi, fiziki bir sistemdir, struktura malikdir. Dünyada dövlətlərin, xalqların fərqli potensialları dünyanın daxilən və zahirən taraz və qeyri-taraz əsaslarını meydana gətirmişdir. Dünyada elementlərin əlaqələr forması, dünya dövlətlərinin əlaqələr forması dünyanın ümumi gücünü və potensialını meydana gətirmişdir. Hal-hazırda vahid sistem, elementlər vəhdəti həm ümumi enerjini artırır, həm də fərqi olaraq enerji potensialını gücləndirir. Dövlətlərin qarşılıqlı əlaqələri və dünya istehsalı, dünya iqtisadiyyatı, dünya sənayesi və kənd təsərrüfatı, dünya infrastrukturunu məhz dünyanın ümumi potensialını gücləndirir. Dünya dövlətləri arasında əlaqələr kompozisiyası formalaşır.

Dünyada siyasi və iqtisadi proseslər həm vəhdət olaraq, həm də ayrı-ayrı mərkəzlər üzrə müqayisədə fərqli əsaslarla meydana gəlir. Dünyanın ağırlıq mərkəzləri müxtəlif vasitələrlə digər hissələrə də öz təsirlərini göstərir. Bu cəhətdən dünyanın daha çox güclər tərəfindən idarə olunması prosesləri meydana gəlir.

Dünya hüquq fəlsəfəsi dünya dövlətlərinin, dünya xalqlarının və sakinlərin, yəni insanların hüquqlarının milli və beynəlxalq səviyyədə təmin olunmasını özündə cəmləşdirən vəhdət və tərkib hissələrin dərk olunmasından meydana gəlir. Dünya hüquq fəlsəfəsi dünya xalqlarının və dövlətlərinin hüquqlarının milli və beynəlxalq səviyyədə müəyyən olunması sahələri ilə formalaşır. Dünya xalqlarının, insanların və təmsil etdikləri dövlətlərin hüquq müəyyən etmək imkanlarının genişliyi özündə dünya fəlsəfi dərrakəsini formalaşdırır. Dünya hüquq fəlsəfəsinin başlıca qayəsi məhz insanların hüquqlarının təminat səviyyəsi ilə müəyyən olunur. Bütün dünya dövlətləri çalışırlar ki, insanlığı və ona xidmətləri, bəşəri amalları özləri üçün başlıca məqsəd kimi görsünlər. İnsan hüquqlarının sabit rejimlərdə, inkişaf etmiş dövlətlər və cəmiyyətlərdə yüksək səviyyədə təmini məhz dünya hüquq fəlsəfəsinin başlıca obyektidir. Hüququn təmi olunmasında mövcud olan problemlər, siyasi rejimlər və resurs çatışmazlığı və qeyri-tarazlıqlar da məhz dünya hüquq fəlsəfəsinin əsas problemi olaraq qalmaqdadır. Bu baxımdan elm dövlətlər və xalqlar arasında əlaqələr və inkişaf problemlərini araşdırmaqla məşğul olur.

Dünya hüququ forma tərkibi baxımından dünya dövlətlərinin və xalqlarının hüquq məcmusudur. Dünya hüququ həm dövlətlərin daxillərində formalaşır, həm də dövlətlər arasında dövlətlərin fəaliyyət hüquqları ilə meydana gəlir. Dünya hüququ mahiyyət etibarilə dünya xalqlarının hüquqlarının təmin olunması səviyyəsini əks etdirir.

Dünya hüququnun fəlsəfəsinə dair, dünya hüququnu dərk etmək üçün məqsədləri də özündə əks etdirməklə, bu kimi ümumiləşdirilmiş fikirləri bildirmək olar:

-dünya hüququ dünya sakinlərinin bərabərlik kriteriyasıdır-dünya hüququ uniuersal prinsiplərlə özünün müəyyənləşdirmə mərkəzində insan amilini götürür. Xalqları da bu amil çərçivəsində özünə düşüncə obyektidir;

-dünya hüququ dünya resurslarından nisbi taraz şəkildə istifadəni başlıca məqsəd kimi müəyyən edir və bu aspektdə bir norma, etalon, dəyər rolunu oynayır;

-dünya hüququ dünya dəyərlərini yaratmağı və dünya dəyərlərindən birgə istifadəni əsas məqsəd kimi müəyyən edir;

-dünya hüququ nəzəri baxımdan insanların dünya məkanı üzrə əhatəlilik prinsiplərini təsdiq edir;

-dünya hüququ insanı mənəvi və maddi kriteriyalar ilə dünya üzrə böyüdür və genişləndirir;

-dünya hüququ insanları maddi-mənəvi baxımdan arxayınlaşdırır, beləki, bir çox məsələlərdə məkan amilini mütləqlikdən nisbiliyə çevirir. Məsələn, insan bir dövlətdə və ya da cəmiyyətdə yaşamaq istəmirsə, özünə başqa bir dövləti və cəmiyyəti yaşam seçimi edir. Başqa dövlətlər imkan açıqlarına görə insanların dünya hüquqları dəyərə çevrilir. Dünya hüququ burada bir məkanın mütləqliyini dəyişir;

-dünya hüququnu dünya resursları və dünya sistemi genişləndirir. Bu baxımdan da keçicilik və bağlayıcılıq yaradır;

-dünya hüququnda bağlayıcılıq və keçicilik dünya hüquq fəlsəfəsini meydana gətirir;

-dünya hüquqlarında bağlayıcılıq anlayışı sistem daxili böyüdür və genişləndirir;

-dünya hüquqlarında bağlayıcılıq və keçicilik resursları artırır və resurslar üzərində hüquqlar şəbəkəsini meydana

gətirir. Bu amil də insanların tərkib mənalarını daha da dərinləşdirir;

-dünya hüquqlarınmda keçicilik bir məkanı şərti edir. İnsanlar üçün yaşayış məkanlarının genişliyi amilini yaradır və s.

Dünya hüquqlarında keçiciliyin və bağlayıcılığın müsbət tərəfləri

-dərkətmə proseslərində dünyanın vahid strukturunu yaradır, dünyanın ümumi mənzərəsini formalaşdırır;

-insanları vəhdətləşdirir, xalqları birləşdirir;

-dünya bütövlüyü ideyasına xidmət edir;

-sülh və sabitliyin yaranmasını təmin edir, müharibələrin qarşısını alır, milli eqoizmin ifrat dərəcədə formalaşmasına imkan vermir;

-dünya resurslarından birgə istifadə amilini formalaşdırır;

-insan azadlığına xidmət edir, azadlıq məkanlarını böyüdür;

-dünya hüquq sisteminin vahidliyini meydana gətirir;

-dövlət siyasətlərinin vahid amallarını müəyyən edir;

-hüquq kriteriyasını bütün dünya sakinləri üçün vahid edir və s.

NƏTİCƏ:

Hər bir nəticə müəyyən koordinatlarda mütləq olmaqla bərabər, həm də nisbidir, davamlıdır. Çünki mövzu üzrə düşüncə tam şəkildə qurtara bilməz. Sadəcə olaraq müəyyən bir məkanı əhatə edir. Məkan böyüdükcə daha çox resurs artmağa başlayır. Hər bir məkan, nöqtə mütləqdir, onu keçmək isə həmin nöqtənin nisbisidir. Ard-arda gələn nöqtələr mütləqliklərin cəmindən ibarətdir. Proseslər isə nisbiliyi əks etdirir.

Konseptualıq onu tələb edir ki, düşüncələr geniş olsun. Geniş düşüncələr də ifadələr zənginliyini özündə ehtiva edir. Keçidlər çoxistiqamətlidir. Sistem daxilində böyüyəndir və sistemin özünü genişləndirəndir. Keçiciliyə səbəb olan kriteriyalar, ölçülər, kateqoriyalar çoxluq təşkil edir. Keçicilik müstəvini böyüdən prosesdir, vəziyyətdir.

İnsanlar keçiciliyə tabe olurlar. Həm də keçiciliyi yaradırlar. Çünki maraqları və əmək fəaliyyətləri ümumi və xüsusi hallarda genişlənmə xarakterinə malik olur. Dövlətdə və cəmiyyətdə insan hüquqlarının keçiciliyi makro və mikro müstəvidə dəyişir. Məsələn, əgər bir dövlət öz müstəqilliyini itirirsə, onda orada yaşayan insanların da siyasi və digər hüquqlarında dəyişiklik əmələ gəlir. Müharibə və işğal faktoru tərəflər üçün müsbət və mənfi yöndə köklü dəyişikliklər və keçidlər yaradır. Bu dəyişiklik bağlayıcı olur. Bir vəziyyəti digər vəziyyətlə bağlayır. Tarix müstəqil zamanla bağlanır. İmperiya dövlətlərinin və onların vətəndaşlarının hüquqları genişlənir. Onlar daha çox sərvətlərə malik olurlar. Genişlənən imperiya dövlətinin ərazi hüquqları da genişlənir və hüquqların tətbiqi obyektlərinin sayı çoxalır.

Dövlət quruluşu dəyişəndə də insanların hüquqlarında formal və məna dəyişikliyi meydana gəlir. Rejim dəyişəndə də hüquqlar artır və azalır. Məsələn, hərbi xuntaların

hakimiyyətə gəlməsi ümumi olaraq insan hüquqlarında (məsələn, vətəndaşların total dəyərləri ifadə edən hüquqlarında) mənfi yöndə, azalan istiqamətdə dəyişiklik yaradır. Diktaturalar qurulur və sərt hüquq rejimləri formalaşır. Bu anda bir qrupun idarə və onun tərkibi olan nəzarət hüquqları artır, digərlərinin, məsələn, vətəndaşların hüquqları məhdudlaşır. Tətbiq olunan komendant saatları, fəvqəladə rejimlər hüquqları, hərəkətləri məhdudlaşdırır. Lakin bəzi addımlar hüquqların qorunmasını özündə əks etdirir. Məsələn, fəvqəladə vəziyyətlər belə addımlardan hesab oluna bilər.

Bu əsərdə nəticələrə gəldi ki, insan hüquqlarının keçiciliyini və bağlayıcılığını yaradan amillər çoxluq təşki edir. Bu amillər elə insan həyatının dəyişən kriteriyalarıdır. Eyni zamanda səhərlər üzrə də hüquqlarda keçicilik və bağlayıcılıq meydana gəlir.

Dəyişən faktorlar kimi bunlar qeyd edildi:

- yaş amili;
- resurs amili;
- resurslardan istifadə amili;
- sistemin təşkili xüsusiyyətləri;
- hüquq normaları yaradıcılığı amili;
- fəlsəfi kateqoriyalar-məkan, zaman, zərurət, bu baxımdan səbəb və nəticələr amili;
- fəaliyyət səhərləri amili;
- vəzifələr amili;
- dövlət quruluşunun dəyişməsi amili;
- müharibə, sülh və fəvqəladə vəziyyətlər amili;
- dövlətin idarəçilik rejimi amili;
- insanların dərrakə amili;
- mədəniyyət amili;
- iqtisadiyyat amili;

- dövlətin beynəlxalq münasibətlərdə iştirak xüsusiyyətləri;
- cəmiyyətin sosial struktur xüsusiyyətləri;
- dövlət hakimiyyətinin insan hüquqlarını təmin etmək səviyyəsi;
- cəmiyyətin resurs əldə etmək imkanları və resurslar sisteminin vəziyyəti və s.

İnsan mövcud dəyişən müstəvidə olan hüquq sahəsinə daxil olur. Həmçinin özü dəyişən hüquqlarda iştirak edir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

Бразилия. Конституция. (5 октября 1988 г.)
[www.krugosvet.ru/node/41662;](http://www.krugosvet.ru/node/41662)

Конституция Финляндии. Издана в городе Хельсинки 11 июня 1999 года.
[https://www.finlex.fi/fi/laki/kaannokset/1999/ru19990731.pdf;](https://www.finlex.fi/fi/laki/kaannokset/1999/ru19990731.pdf)

Четвериков Артем Олегович. Договор, устанавливающий Конституцию для Европы. 24 июня 2011.
[www.eulaw.ru/treaties/constit;](http://www.eulaw.ru/treaties/constit)

Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsi. 25 iyun 1999-cu il tarixli, 695-İQ nömrəli Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə təsdiq edilmişdir.
[www.legalforum.az/?cat=legislation&id=458;](http://www.legalforum.az/?cat=legislation&id=458)

Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi. 10 iyun 1997-ci il tarixli, 311-İQ nömrəli qanunla təsdiq olunmuşdur.
[www.legalforum.az/?dil=az&cat=legislation&id=176;](http://www.legalforum.az/?dil=az&cat=legislation&id=176)

Azərbaycan Respublikasının Hərbi Doktrinası.
[www.mediaforum.az/az/2010/06/04AZƏRBAYCAN-RESPUBLİKASININ-HƏRBİ-DOKTRİNASI-051003255c05.html;](http://www.mediaforum.az/az/2010/06/04AZƏRBAYCAN-RESPUBLİKASININ-HƏRBİ-DOKTRİNASI-051003255c05.html)

Azərbaycan Respublikasının Miqrasiya Məcəlləsi.
[www.ru.president.az/articles/8665;](http://www.ru.president.az/articles/8665)

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsi və Beynəlxalq Məhkəmənin Statutu. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı. [www.un-az.org/doc/bmtnizam.pdf;](http://www.un-az.org/doc/bmtnizam.pdf)

“Dövlət hakimiyyəti orqanlarında, idarə, təşkilat və müəssisələrdə vətəndaşların təklif, ərizə və şikayətləri üzrə kargüzarlığın aparılması Qaydaları”. Azərbaycan

Respublikası Prezidentinin 1998-ci il 29 dekabr tarixli 52 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
www.taxes.gov.az/www.taxes/qanun/40.pdf;

www.president.az Sənədlər: 10 iyun 2015-ci il;

İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə.
www.lexilogos.com/declaration/azeri.htm;

Yerli icra hakimiyyətləri haqqında Əsasnamə.
www.president.az/articles/5157;

Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi haqqında Əsasnamə. Prezidentin 2004-cü il 29 yanvar tarixli 16 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
www.mfa.gov.az/files/file10_10.pdf;

Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi haqqında Əsasnamə. Prezidentin 29 mart 2001-ci il tarixli, 454 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq olunmuşdur.
www.taxes.gov.az/modul.php?name=qanun&news=369;

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsi haqqında Əsasnamə. Prezidentin 2012-ci il 4 iyun tarixli 646 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
www.customs.gov.az/files/Esasname%20ve%20struktur.pdf;

Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu beynəlxalq konvensiyalar.
www.files.preslib.az/projects/azereco/az/eco_m4_7.pdf;

Uşaq hüquqları haqqında Konvensiya. BMT Baş Məclisinin 44-cü sessiyasında 20 noyabr 1989-cu il tarixində qəbul olunub.
www.migration.gov.az/images/pdf/d64f56fbb0dcb273c4c7t993e0ac4ee.pdf

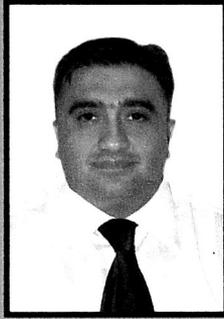
ELŞƏN MİSİR OĞLU NƏSİBOV

“İnsan hüquqları” anlayışının keçici və bağlayıcı əsaslarla dərk olunması

*İnsan hüquqlarının təkamülü və inkişafı;
“Gələcək hüquq” anlayışı*

«Elm və Təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsi

AKF-285702

***politoloq,
siyasi elmlər üzrə
fəlsəfə doktoru***